ANADOLU ARKEOLOJİSİ

Prof. Dr. Veli SEVİN

GENİŞLETİLMİŞ ÜÇÜNCÜ BASIM

Başlangıçtan Persler'e Kadar

ANADOLU ARKEOLOJİSİ

Prof. Dr. Veli SEVİN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Öğretim Üyesi

ÜÇÜNCÜ BASIM

DER
YAYINLARI
İSTANBUL - 2003

DER YAYINEVİ

Molla Fenari Sokak,
Der Han 40-42,
34410 Cağaloğlu - İSTANBUL.
Tel: (0212) 527 01 65 - (0212) 511 51 90
Belgegeçer: (0212) 511 47 76

www.deryayinevi.com
e-posta:info@derkitabevi.com

•

YAYIN NO: 215

•

Basım:
Önsöz Basım-Yayıncılık,
Topkapı-İSTANBUL.

•

ISBN 975-353-138-4

•

© DER YAYINLARI - 2003

Copyright © Bu kitabın, Türkiye'de yayın hakları **Der Yayınevi**'ne aittir. Her hakkı saklıdır. Yayınevimizden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz. Hiçbir şekilde kopya edilemez, fotokopi, faksimile veya başka bir şekilde çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA BAŞLARKEN VII
İKİNCİ BASKIYA BAŞLARKEN VIII
BAŞLARKEN IX
GİRİŞ 1
PALEOLİTİK ÇAĞ: Mağaralar ve Avcılar 7
MESOLİTİK ÇAĞ: Ara Taş Dönemi 14
NEOLİTİK ÇAĞ: Köyler ve Köylüler 18
Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ 21
Erken Neolitik Çağ 48
Geç Neolitik Çağ 67
KALKOLİTİK ÇAĞ: Örgütlenen Köyler 78
Erken Kalkolitik Çağ 79
Geç Kalkolitik Çağ 101
İLK TUNÇ ÇAĞI: Kaleler ve Beyler 116
ORTA TUNÇ ÇAĞI: Persler ve Tüccarlar 151
SON TUNÇ ÇAĞI: Hitit İmparatorluğu 174
DEMİR ÇAĞI: Anadolu Devletleri 194
Geç Hitit Beylikleri 195
Urartu Krallığı 201
Phryg Krallığı 239
Lydia Krallığı 266
SEÇİLMİŞ TÜRKÇE BİBLİYOGRAFYA 289
ANADOLU'DAKİ BAŞLICA KAZILAR 293
SÖZLÜK 303

ÜÇÜNCÜ BASKIYA BAŞLARKEN

Bugün üzerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulu olduğu Anadolu yarımadası, konumu gereği dünyadaki gelişmelerden çabuk etkileniyor, bazen olumlu, bazen de olumsuz. Birlikte yaşıyoruz ve görüyoruz olup bitenleri bir bir. Bu hep böyle sürüp gitti bu topraklarda binlerce yıldan beri; sıkıntılı, bunalımlı günler yaşadı insanları çoğu kez. Bazen de huzuru, mutluluğu gördüler kuşkusuz. Farklı etnik kökene dayanan yüzlerce halk vardı yan yana. Ama yine de büyük devletler kurabildiler, görkemli uygarlıkları paylaşabildiler birbirleriyle el ele. Anadolu uygarlıkları böyle bir başarının, böyle bir sabrın ve böyle bir birlikteliğin ürünüdür.

Elinizdeki, üçüncü basımı yapılmakta olan kitap bu gelişmelerin, eski Anadolu insanlarının kısa bir öyküsüdür. Onları tanıdıkça daha çok sevecek, sevdikçe de daha çok tanımak isteyeceksiniz.

Türkiye'de eski Anadolu insanını öğrenmeye yönelik çalışmalar yapılıyor her yıl, kazmalar, çapalar, kürekler, malalar ve fırçalar aralıyor geçmişin gizemini yavaş yavaş. Bu yüzden de eskiyor yazılanlar....

Van 2002

İKİNCİ BASKIYA BAŞLARKEN

Anadolu Arkeolojisi kitabının ikinci baskısı genişletilerek yapılıyor. Çünkü yarımadanın on binlerce yıllık geçmişine açılan kapının kanatları her yıl bilimsel kazılarla biraz daha aralanıyor. Bilgiler giderek artıyor. Ancak yine de Anadolu uygarlıkları kapalı kutu olma özelliğini hala korumaktadır. Yeni kuşakların daha modern yöntemlerle bu alana yönelmesi bu bilmecenin çözümünü hızlandıracaktır.

Elinizdeki kitap bu sürece olumlu bir katkıda bulunabilirse ne mutlu.

Van 1999

BAŞLARKEN

Türkiye çoğu kez büyük bir açık hava müzesi olarak tanımlanır. Bu doğru bir yakıştırmadır. Çünkü bu bereketli topraklarda insanoğlu yüz binlerce yıldır yaşar gider, kah büyük devletlere ve uygarlıklara parlak imzalar atarak, kah silik ve solgun bir iz bırakarak. Onları kimi zaman Kaniş'in dar sokaklarında, kimi zaman Ephesos'un mermer caddelerinde, kimi zaman Urartu'nun yalçın kayalıklarında, kimi zaman da Süleymaniye'nin kubbeleri altında bulabilirsiniz hala. Binlerce yıldır gelip geçmiş, parlayıp sönmüş olan bu uluslar rengarenk Anadolu mozayiğinin taşlarıdır. Bu mozayik ne doğuya, ne batıya tıpa tıp benzeyen ve ne de onlardan tümüyle farklı, olabildiğince özgün bir kültürel sentezin ürünüdür, sıcak ve insana yakın, Anadolu sentezi....

Elinizdeki kitap mozayiğin en eski, en tozlu taşlarını, eski Anadolu uygarlıklarını tanıtmak, sevdirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Tozlu taşlar ışıyıp parladıkça mozayik daha da güzelleşip uyumlu bir hale gelecek; Anadolu'da yaşamanın keyfine varılacaktır.

Kitabın hazırlanması sırasında Nevali Çori tapınağına ilişkin restitüsyonları vererek yardımlarını esirgemeyen Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Harald Hauptmann'a teşekkürlerim sonsuzdur.

Tarabya 1996

GİRİŞ

İnsanoğlu bugün içinde yaşadığı kentleri, her gün girip çıktığı, ömrünün geçtiği evleri hiç yadırgamaz. Sanki bildim bilesi vardır bunlar insanın yaşamında, sanki insanoğlu gözünü daima bir çatı altında açmıştır dünyaya. Hep böyle sanılır, hep böyle düşünülür nedense. Oysa çok değil, atalarımız ilk konut ve köylerini daha 10 bin yıl kadar önce kurmaya başlamışlardı, yüz binlerce yıl mağara köşelerinde barınmaya çalıştıktan sonra. Bu 10 bin yılda da, birkaç hanelik köylerden milyonluk kentlere, yarı yarıya yer altına kurulmuş kulübelerden gökdelenlere doğru geliştirdi uygarlığını hiç duraksamadan.

Asya ile Avrupa arasında adeta bir köprü görevi üstlenen Anadolu yarımadası, engebeli topografik yapısına karşın, konumu, elverişli coğrafi özellikleri ve zengin doğal kaynakları yüzünden tüm bu gelişmelere tanık oldu. Ayrı ayrı köşelerinde yaşayan, çoğu kez birbirinden habersiz toplumların farklı gelişim süreçleri geçirmelerine olanak sağladı, barınak oldu. Bu yüzden Anadolu uygarlıkları, yarımadanın insanoğluna sunduğu olanakların bir sonucudur. Eğer bu, tek düzelikten uzak, çok renkli bir uygarlıksa bunu yine ona borçluyuz.

Anadolu'yu bölgesel uygarlıklar ülkesi olarak tanımlamak da olasıdır. Sözgelimi Çukuro-

va Konya Ovası'ndan, Göller Bölgesi İzmir yöresinden, Marmara Bölgesi Malatya-Elazığ çevresinden, Doğu Anadolu da Güneydoğu Anadolu'dan oldukça farklıdır bu eski zamanlarda. Ulaşım olanakları kıt, dağlarsa geçit vermez bu diyarda. Anadolu mozayiğinin taşları birer birer ışıldarlar adeta, her biri kendi köşesinde.

Anadolu'nun uygarlık tarihi açısından önemi de bu çok renklilikten kaynaklanmaktadır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere, bu durum tarihinin hemen her döneminde karşımıza çıkacaktır. Ancak bu denli uzun ve bölgesellikle örgülü bir süreci anlatmak da pek kolay değildir. Özellikle farklı kültürlerin ortaya çıkış, gelişim ve sona erişleri ile bunların birbirleriyle ilişkilerini yalnızca çanak çömlekçilikteki kimi farklılaşmalardan yola çıkılarak yapay sınırlar ya da çağlar içinde ele almanın getirdiği sorunlar önemli sıkıntılara yol açmaktadır. Sözgelimi VI. bin yılın* ilk yarısı içinde çıkan ve boyalı çanak çömlek kültürlerini ifade etmekte hala kullanılan Kalkolitik terimi tümüyle yanlıştır. Bu yapay dönemde ne madencilik ve ne de çömlekçilikteki boya bezeme ilk kez ortaya çıkmıştır; ancak elinizdeki kitapta genel olarak benimsenmiş bu gibi terimleri değiştirerek yeni bir karmaşa ortamı yaratmaktan da kaçınılmıştır. Burada mümkün olduğunca karışık ayrıntılardan uzak kalınarak, okuyucuya daha basit anlaşılabilir bir tablo sunulmaya gayret edilmiş-

* Günümüzden Önce (G.Ö)'ler dışında kitapta geçen tüm tarihler M.Ö.'ye aittir.

tir. Çünkü temel amacımız Anadolu uygarlıklarının eskiliği ve renkliliğini gösterebilmek, sonuçta da onları sevdirebilmek, benimsetebilmektir.

Bizdeki ilgisizliğe karşılık, uygarlıklar ülkesi Anadolu Avrupalı gezginlerin dikkatini çok erken yıllardan itibaren çekmişti. Bu tarih XIX. yüzyılın başlarına değin uzanır. Osmanlı Devleti'nin bu alandaki vurdum duymazlığı onları bu topraklarda çok etkin kılmaktaydı. Başkent İstanbul'dan fermanı kapan Avrupalı müze ajanları yarımadanın dört bir yanına dağıldılar ellerinde kazmalarıyla çok geçmeden. Önce yüzeyde bulunanlar derlendi bir bir. Sir Charles Fellows 1838'de Ksanthos, 1857'de de Bodrum'daki Mausoleion'dan taşıdı en göz alıcı parçaları Londra'ya gemilerle. Onu 1869'da J.T. Wood izledi Ephesos Artemisionu'nda ve diğerleri sonra. Birbiri ardına sürüp gitti yağma ta ki Osman Hamdi Bey'e dek yarımadada.

Modern Türkiye arkeolojisinin temelleri ise Cumhuriyet Dönemi'nde atılır Atatürk tarafından. O'nun 1931 yılında Konya'dan Başbakan İsmet İnönü'ye çektiği: "Memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim (eski) medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat (kazı) işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehas-

sıslarına kat'i lüzum vardır." yolundaki telgrafı bu yönde atılmış en önemli adımdır. Aynı yıl Türk Tarih Kurumu, bunlardan 4 yıl sonra da genç arkeologları yetiştirecek Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulur. Bunu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Arkeoloji Kürsüsü ve Enstitüsü izler. Ahlatlıbel ve Alacahöyük'te ilk kazılar başlatılır; arkeoloji eğitimi için yurt dışına çok sayıda öğrenci gönderilir. Nazi Almanyası'ndan kaçan bilim adamlarına kucak açılarak arkeoloji biliminin gelişmesi sağlanır. H.Güterbock, H.Th. Bossert, B.Landsberger ve E.Bosch gibi hocalar yetiştirir ilk öğrencileri Ankara'da, İstanbul'da.

Bugün yurdumuzda bir yıl içinde gerçekleştirilen 120 kadar kazıdan 75'i; 95 kadar yüzey araştırmasından da 54'ü Türkiyeli bilim adamlarınca yürütülmektedir. Uluslararası düzeydeki bu çalışmalar Türkiye'nin hemen her bölgesine yayılmıştır*.

İnsanın yeryüzünde geçirdiği, giderek hızlanan gelişim süreci çeşitli evrelere ayrılarak incelenir. Bunlar, teknolojik ilerlemeler gözönüne alınarak düzenlenmiş yapay evrelerdir ve sürecin daha kolay bir biçimde anlaşılmasına yardım etmek amacındadırlar. Buna göre: Mağaralarda yaşadığı, yoğun avcılık ve toplayıcılıkla geçen ilk uzun dönemler Paleolitik; köyler kurup üretime başlaması Ne-

* Kitapta adı geçen kazı yapılmış arkeolojik merkezler için ekteki listeye bakınız.

olitik; üretimde uzmanlaşarak toplumsal gelişmelere yol açması Kalkolitik; tunç alaşımını bulması ve karmaşık bir toplumsal yapıya kavuşması Tunç Çağı; son olarak demir madenini keşfederek yoğun bir biçimde yaşamına alması da Demir Çağ olarak adlandırılır.

Aşağıdaki satırlarda insanın Anadolu yarımadasındaki gelişimi bu yapay bölünmelere sadık kalınarak ele alınmıştır.

PALEOLİTİK ÇAĞ: MAĞARALAR VE AVCILAR

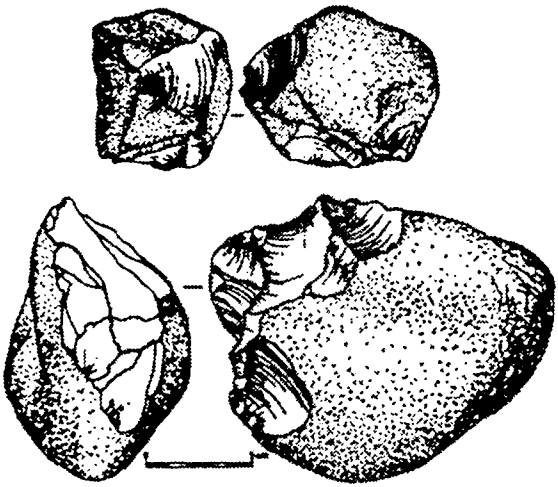
İnsanoğlunun Anadolu yarımadasındaki en eski yerleşmeleri Paleolitik Çağ'ın Paleolitik Çağ'ın başlarına değin uzanır. *Palaios*=eski ve *lithos*=taş sözcüklerinden türetilerek Paleolitik yani Eski Taş Çağı ya da Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Yontma Taş Devri adı verilen bu dönemde insanlar değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Mesken olarak önceleri doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını ve giderek açık havada, dal, çalı çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları çok ilkel barınakları kullanmışlardı. Sürekli oturulmayan bu barınaklar, besin kaynaklarının konumuyla ilgili olarak zaman zaman yer değiştirmekteydi. Üretim konusunda hiç bir bilgisi olmayan, geçimini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilk insanlar günlük yaşantılarını, doğada kolaylıkla bulunan iri çakıl taşlarından kaba aletler yaparak kolaylaştırmaya çalışıyorlardı.

İnsanlık tarihi sürecinin en uzun bölümünü oluşturan Paleolitik dönem, taş teknolojisindeki gelişime göre, "Alt", "Orta" ve "Üst" olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır.

Anadolu yarımadasındaki en erken yerleşme izleri Alt Paleolitik Çağ'dan (Eski Taş Devri) kalmadır. Günümüzden 400.000 yıl kadar önce başlamış olan bu zamanda yarımadada Afrika kökenli *Homo erectus* (dik yürüyen) türü fosil insanlar yaşamaktaydı. Bu evre insanları, gerek beyin kapasitelerinin gelişmesine, gerek kültür birikiminin artmasına paralel olarak, basit yongalama ve işleme teknikleriyle avlanmak, yabanıl hayvanlardan korunmak ve günlük işlerinde kullanılmak üzere çeşitli yonta taş aletler üretmişlerdir.

Türkiye'de Paleolitik Çağ'ın en eski yerleşme yeri İstanbul'da, Küçük Çekmece Gölü'nün kuzey ucundaki **Yarımburgaz Mağarası**'dır. Dik eğimle yükselen bir sırttaki mağara iki doğal oyuktan oluşur; buna uygun olarak da iki girişlidir. Yukarı Mağara kördür ve Ortaçağlarda bir şapel olarak kullanılmıştır. Aşağı Mağara ise çok daha büyüktür ve uzunluğu 600 m.yi bulur. Alt Paleolitik'ten başlayıp Roma-Bizans dönemlerine değin süreklilik gösteren 16 tabaka içerir. Bunlardan 6.-11. tabakalar orta ve üst Paleolitik; 12-16. tabakalar alt Paleolitik Çağ'a ilişkindir. Alt Paleolitik dönem tabakaları Orta Pleistosen'in ortalarında fosil insanlarca oluşturulmuştur. *Homo erectus* türü bir insan dişi fosili, çok ilkel çakmak taşı ve kuvarsit yonga aletlerin yanında, ayıgiller, köpekgiller ve boynuzlugiller gibi Memeli hayvanlara ait kemikler bu erken tabakaların buluntuları arasındadır. Taş alet yapımı için gerekli ham madde yakın çev-

reden sağlanmıştır. Taş alet endüstrisi Anadolu'dan çok Avrupa örneklerine benzer. Bu dönemde mağarada uzun süre boyunca dönüşümlü ve mevsimlere bağlı olarak 12-15 kişilik bir topluluğun barındığı, olasılıkla kış mevsimlerindeyse ayı türü hayvanlarca in olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

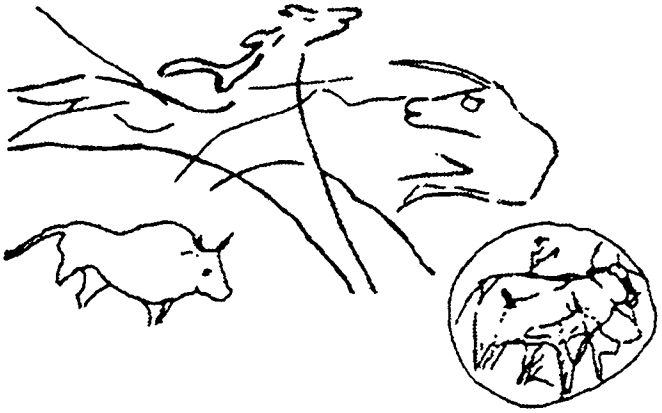

Yarımburgaz'dan iki satır

Anadolu'da Yarımburgaz'dan hemen sonraya ait stratigrafik nitelikte bulgu veren en önemli yerleşme yeri **Karain Mağarası**'dır. Antalya'nın 30 km. kadar kuzeybatısında, denizden 450 m. yükseklikteki mağara 50 m. kadar derinliğindedir. Birbirine dar giriş ve geçitlerle bağlı üst üste 8 büyük boşluktan oluşur. Korunaklı konumu,ağzının güneye açık oluşu ve geniş bir oturma alanına sahip bulunuşu yüzünden insanların her evrede sığınabilmiş

oldukları mağarada Alt Paleolitik Çağ'ın sonlarından başlayıp Roma Çağı'na değin süren 8 tabaka açığa çıkarılmıştır. *Homo sapiens neandertalensis* türünde insana ilişkin bir çocuğun süt azı dişi, *Homo sapiens sapiens* türde bir insan kafatası ile antik fil, su aygırı, mağara arslanı, mağara sırtlanı, mağara ayısı, öküz, at, geyik, alageyik gibi hayvanlara ait kemikler ve çakmak taşı aletler bu erken dönemin insan,hayvan ve aletleri hakkında bilgiler sağlar. Orta Paleolitik Çağ'a (G.Ö. 92.000-110.000) ait bir ocak ile yanmış kemik ve odun kalıntıları insanoğlunun ateşi kullanmaya başladığını ve belki de yiyecek pişirme faaliyetini öğrendiğini gösterir. Çok sayıda ovis/capra, bizon, öküz, at,geyik, sığır domuz ve ayı kalıntıları bu dönem insanlarının ustalaşmış avcılar olduğunun kanıtıdır.

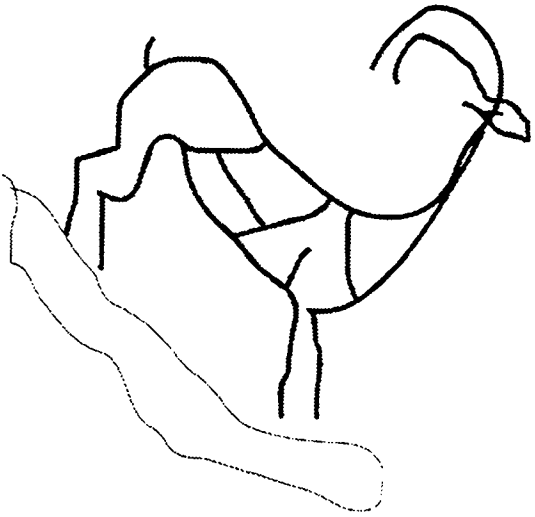
Paleolitik Çağ'ın son evresi günümüzden 40 bin ile 10 bin yılları arasında yaşanmıştır. Bu zamanda dünyanın iklimi oldukça soğuktur. Üst Paleolitik denen bu kısa ve fakat gelişmiş evrede, nesli günümüzden 30-40 bin yıl kadar önce tükenen *Homo sapiens neandertalensis* yerini, "düşünen insan" da denen ve günümüz insanının özellilerini taşıyan *Homo sapiens sapiens* türüne bırakmıştır. Taş aletler çok gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Kemikten yapılmış iğne ve bız gibi aletler bu evrenin ürünüdür; ancak en dikkat çekici özellik ise yeni sanatsal etkinlikleridir. Bu aynı zamanda insanoğlunun ulaşmış olduğu zihinsel düzeyin en somut kanıtıdır.

Antalya yöresinden Üst Paleolitik Çağ resimleri

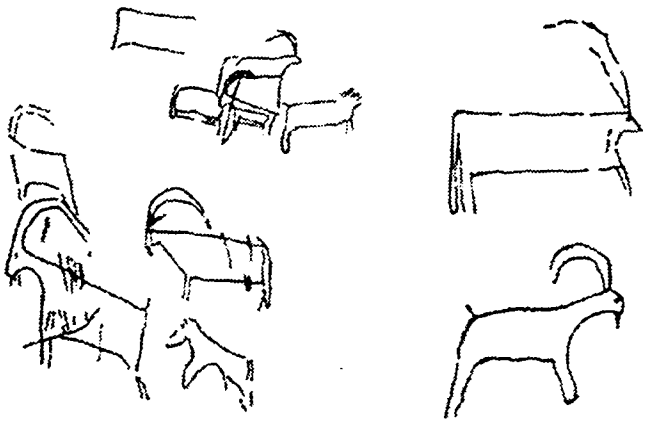
Antalya yöresinde Karain ve Öküzini mağaralarının duvarları ile bu mağaralar ve Beldibi Mağarası'nda bulunan yassı çakıl taşları üzerine gravür tekniğiyle çizilmiş hayvan motifleri din, büyü ve sihirle karışık bir sanatsal yaklaşım ile ilerlemiş bir av kültürünün ortaya çıkmaya başladığına işarettir.

Mağara resimlerine Adıyaman yakınlarındaki **Palanlı** ile Kars yakınlarındaki **Camuşlu**'da da rastlanır. Burada mağara duvarlarına daha çok yaban keçisi ve geyik betimleri işlenmiştir. Ayrıca Van-Hakkari bölgesindeki **Tirişin Yaylası**'nda ve Cilo dağları üzerindeki **Gevaruk**'ta vurma tekniğiyle yapılmış binlerce kaya resmi bulunmaktadır; ancak bir yerleşmeye bağlı olmayan bu türde resimlerin tarihlenmesi oldukça sorunsaldır.

Tirişin Yaylası kaya resmi

Yarımburgaz, Karain, Beldibi, Belbaşı ve Öküzini gibi çok uzun süre iskan edilmiş ya da yöntemli bir biçimde araştırılmış bu mağaraların yanında, Anadolu'da bu döneme ilişkin başlıca mağara ve kaya altı sığınağı türünde yerleşmelere, Kars yakınlarında **Camuşlu**, Elazığ yakınlarında **Küllününini**, Gaziantep'te **İkizini** ve Dülük vadisindeki **Şarklı Mağara**, Antakya'da **Kanal**, **Üçağızlı**, **Tıkalı** ve **Merdivenli**, Diyarbakır'da **Malikli**, Isparta'da **Kapalıin**, Antalya yakınlarında da **Kızılin**, **Gavurini** ve **Çarkini**'nde rastlanmıştır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Adıyaman yöresindeki **Şehremuztepe** ve **Pirun** ile Antakya'da **Altınözü** ve **Şenköy** Alt, Orta ve Üst Paleolitik çağlara ait buluntu veren merkezler arasındadır. Ankara'da **Keçiören**, **Uzağıl** ve **Etiyokuşu** ile İstanbul'da **Pendik** ve **Göksu** Alt ve Orta Paleolitik;

Palanlı Mağarası kaya resimleri

yine İstanbul'daki **Haramidere** ve **Ağaçlı** ise Üst Paleolitik dönemin asal buluntu yerleri ve açık hava yerleşmeleridir.

MESOLİTİK ÇAĞ: ARA TAŞ DÖNEMİ

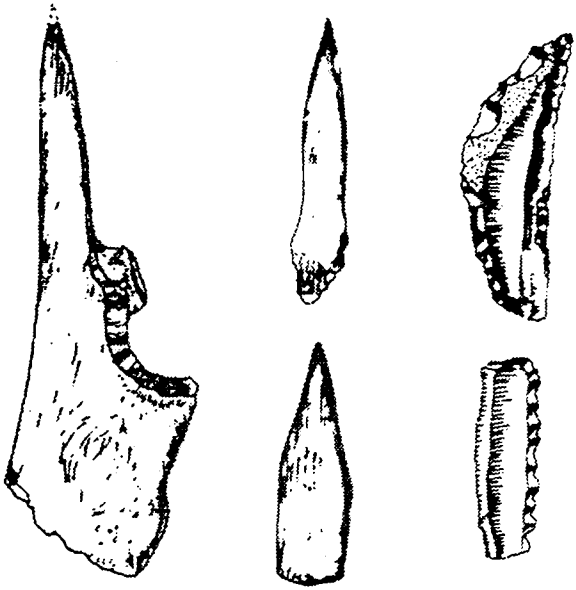
Buzul Çağı'nın sonları (Würm) ve Holosen Çağı'nın başlarına doğru, günümüzden 11-12 bin yıl kadar önce dünyamızda yeni iklim koşulları belirmeye başladı. Buzullar kuzeye doğru çekildi ve eskinin soğuk iklimi giderek ısınmaya yüz tuttu. Bu gelişmeler günümüzdekini andıran yeni çevre ortamlarının belirişine yol açıyordu. Bununla ilgili olarak bitki ve hayvan türleri de değişmeye başlamıştı. Sözgelimi Buzul Çağı'nın kalın postlu mamut türü iri hayvanları yerlerini daha küçük ve çevik olanlara bırakıyordu. İnsanoğlu ekolojik ortamdaki bu köklü değişimlere ayak uydurmakta hiç duraksamadı. Böylelikle de yeni bir döneme imzasını atmış oluyordu.

Bazen *Epipaleolitik* olarak da adlandırılan Mesolitik dönem Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a geçişi hazırlayan bir geçiş süreci görünümündedir. *Mesos* = orta, ara ve *lithos* = taş sözcüklerinden türetilerek Mesolitik yani Orta Taş ya da Ara Taş Çağı adı verilen bu dönemin teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçişi yansıttığı da söylenebilir. Öyle ki, taş alet endüstrisi yönünden Paleolitik Çağ'ın geleneklerini sürdürmekle birlikte, daha küçük ve dolayısıyla daha hızlı yeni hayvan türleri insanları

avcılıkta önemli teknolojik gelişmelere zorlamaktaydı. Çünkü bir tavşanı, iri bir el baltasıyla avlamak olanaksız denecek kadar zordu. Bu yüzden de eski hantal silah ve aletlerin yerini artık yenileri almalıydı. Örneğin artık ok ve yay gibi silahlar gerekli hale gelmişti. Mesolitik Çağ insanlarının en çarpıcı özelliği "mikrolit" denen, obsidyen, çakmak taşı vb. taşlardan yapılan küçük taş aletleridir. Bunun yanında kemik alet kullanımında artış ve aletlerde çeşitlenme görülür.

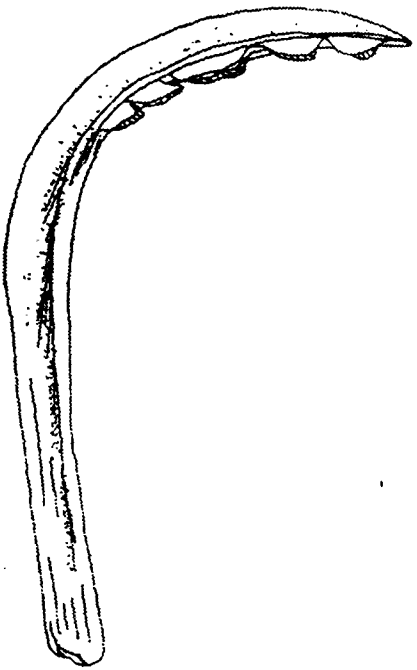
Önasya'da yaşamını hâlâ besin toplayıcılığı ekonomisiyle sürdüren yeni insan kümelerinin belirdiği bu dönemde Anadolu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Hatta Neolitik Çağ'ın ortaya çıkmasına yol açan çevresel ve kültürel ortamın olup olmadığı bile bilinmemektedir. Anadolu'daki Mesolitik yerleşme yerlerinin çoğu Toroslar'ın güneyi ile Marmara bölgesi ve Batı Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Örneğin Antalya'da **Karain**, **Öküzini**, **Beldibi** ve **Belbaşı**, Gaziantep'de **Şarklı Mağara** gibi mağaralar ile Burdur'da **Baradız**, Şanlıurfa-Bozova'daki **Söğüt Tarlası** ve **Biris** mezarlıkları gibi açıkhava yerleşmeleri bu dönemin en iyi temsil edildiği merkezler arasındadır.

Antalya'nın 50 km. kadar güneybatısındaki, birbirlerinden 5 km. uzaklıktaki **Beldibi** ve **Belbaşı** mağaraları ile son yıllarda kazılmaya başlanan **Öküzini**'nde gerek Üst Paleolitik'ten Mesolitik'e geçiş ve gerekse Mesolitik gelişimi yansıtan yerleşme katları daha iyi bir biçimde

Karain'den Epipaleolitik kemik ve taş aletler

incelenmiş; Üst Paleolitik Çağ'ın sonlarına doğru çevrede kimi değişikliklerin başladığı; besin ekonomisinin deniz ürünleri ile yabanıl dağ keçileri ve geyik türlerine dayanan bir biçime dönüştüğü; bu hayvan türleriyle ilişkili olarak da "mikrolit" denen minik aletli bir endüstriye geçildiği, dibek ve öğütme taşlarının varlığından da en azından tahıl öğütme sürecine girildiği belirlenmiştir. Bunun yanında, çağın ilerleyen teknolojisi ilk kez olarak kompozit (karmaşık) aletlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Çakmaktaşı ya da obsidyen mikrolitlerin ahşap ya da boynuz bir sapa sıra halinde çakılması ile yapılmış oraklar bu dönemin buluşları arasındadır. Bu da üretimde biçme işleminin ortaya çıktığına kanıttır. Bütün bunlar

Boynuz saplı orak

Mesolitik Çağ Anadolu insanlarının çevrelerini kendilerinden önce gelenlerden çok daha etkili bir biçimde değerlendirmeye başladıklarını gösterir. Kimi mağaraların kırmızı boya ile yapılmış insan ve hayvan resimleriyle süslenmesi bu çağ insanının da sanatsal yaklaşımlarda bulunduklarını gösterir. Öküzini'nde bu evreye ait kemikten bir tığ üzerinde yapılan C14 analizi G.Ö. 12.000 tarihini vermiştir. Mağaradan elde edilen en eski C14 tarihi ise G.Ö. 16.500 yılıdır.

NEOLİTİK ÇAĞ: KÖYLER VE KÖYLÜLER

Çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan ve *neos* = yeni, *lithos* = taş sözcüklerinden türetilerek Neolitik yani Yeni Taş Dönemi, Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Cilalıtaş Devri insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir. Çünkü bu süreçte insanoğlunun yaşam ve geçim tarzı köklü değişikliklere uğrayarak, bir bakıma günümüz uygarlığının temelleri atılmıştır. Bu dönemin ana ögeleri, geçici doğal barınaklardan kalıcı köysel yaşama; giderek avcılık ve toplayıcılıktan da üretime yani tarım ve hayvancılığa geçiş olarak özetlenebilir. Böylelikle artık insanoğlu doğal çevreye yalnızca asalak ve yıkıcı bir anlamda karışmakla yetinmeyerek, beslenebilmesi için yararlı bitki ve hayvan türlerinin çoğaltılmasını sağlayarak üretimci-yapıcı olmuştur.

İlk kez Yakın Doğu'da filizlenen bu dönem bazen "Neolitik Devrim" olarak da nitelenir. Oysa bu gelişim gerçek bir devrim gibi birdenbire olmaktan çok yaklaşık İ.Ö. 10.500-7000 yılları arasında yavaş yavaş ve sürekli evrim sonucunda olgunlaşmıştır.

İnsanoğlu ile doğal ortam arasında yeni bağlantıların kurulmasına, dolayısıyla yeni bir yaşam biçimine yol açan en büyük etken, gü-

nümüzden 13-14 bin yıl öncesinde son Buzul Çağı'nın bitişini izleyen dönemde yavaş yavaş beliren iklim değişiklikleridir; çünkü Dördüncü Zaman'ın son buzul devrinde (Würm) Avrupa'nın kuzeyindeki buzulların çekilmeye yüz tutmasıyla iklim giderek ılımanlaşmış, bugünküleri andıran bir bitki örtüsü ile hayvan türleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Sonradan tarıma alınacak ve evcilleştirilecek buğday ve arpa gibi bitkilerle, koyun, keçi, domuz gibi hayvan türlerinin yabanıl olarak belirmesi sonucu mağara döneminin avcılık koşulları giderek değişti. Böylelikle avcılık ve besin toplayıcılığının yerini önce yerleşik düzene geçiş, sonra da çiftçilik almaya başladı. Çünkü Akdeniz havzasının günümüzdekinden daha yağışlı ve serin iklim koşullarının değişikliğe uğraması yani kuraklaşma yüzünden eskiden geniş coğrafi alanlar üzerinde dağınık halde yaşayan insanlar artık giderek seyrekleşen su kaynakları yakınına doğru çekilmeye, özellikle vadi tabanlarında toplanmaya başlamışlardı. Artık karanlık ve nemli mağara oyuklarına sığamaz duruma gelmişlerdi. İnsanoğlunun toprağa bağlanmaya başlayışı onu yeni keşiflere itti. Önce, güneşte kurutulan çamurun sağlamlığını öğrendi; duvarlar ve konutlar yapmaya başladı. Mağaralar yavaş yavaş terkedildi. Böylelikle günümüz şehirciliğinin yani uygar yaşamın ilk adımları atılmış oluyordu.

Yakın Doğu'da geçici doğal barınaklardan yerleşik yaşama, avcılık-toplayıcılıktan da üretken ekonomiye geçişin nasıl ve nerede gerçek-

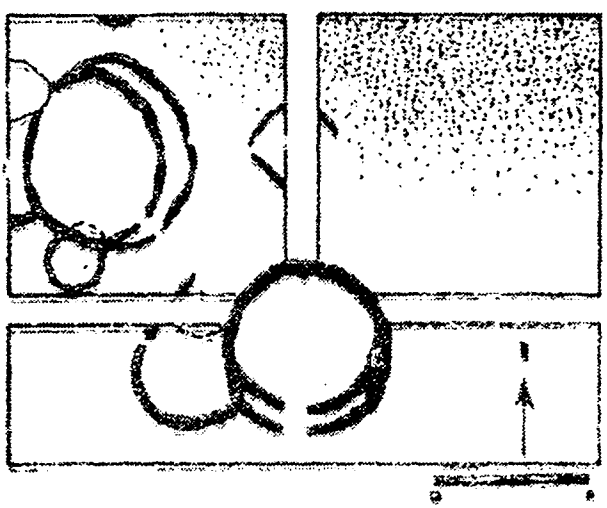
leştirildiği konuları tam anlamıyla açık değildir. Bununla birlikte, Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi yakınlarındaki **Biris Mezarlığı** ve **Söğüt Tarlası** Epipaleolitik'ten Neolitik Çağ'ın en erken evrelerine geçişi anlamaya yardımda bulunacak yerleşme yerleridir. Bundan on yıl önceye kadar yerleşik yaşamın ancak üretici ekonomiden sonra ortaya çıktığına inanılıyor ve hatta bu yüzden de bu döneme bazen "İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi" adı veriliyordu. Oysa son yıllarda Güneydoğu Anadolu'daki Hallan Çemi ve Çayönü gibi yerleşmelerde yapılan arkeolojik keşifler bu terimin uygun olmadığını, buna karşılık yerleşik ve fakat avcı-toplayıcı grupların varlığını ortaya koymuştur. Yerleşik avcı-toplayıcılıktan üretici ekonomiye geçebilmek için de önce yetiştirilmeye elverişli buğday, arpa vb. ürünler ile evcilleştirilebilecek koyun, keçi vb. hayvanların yabanıl bir durumda bulunması ve uygun coğrafi koşullu bir ortam gerekmektedir. Anadolu'nun özellikle güney kesimi bu niteliklere sahipti, bu yüzden de Neolitik Çağ'ın en erken evrelerinde bile varlık göstererek Yakın Doğu Neolitik uygarlığında özel bir yer almıştır.

Neolitik Çağ'da kile elle biçim vererek ateşte pişirmek, böylelikle de günlük işlerde büyük kolaylık sağlayacak çanak çömleği üretmek önemli bir aşamadır. Çünkü insanoğlu çok gelişkin kimi kent ve köyler kurmuş olmasına karşın, önceleri kili biçimlendirip pişirerek çanak çömlek yapmayı beceremiyordu. Günlük kap kacağını ya ahşap ya da taşları oyarak sağlı-

yordu. Bu nedenle Neolitik Çağ'ın yaklaşık 10 500-7000 yılları arasındaki bu erken aşamalarına "Aseramik Neolitik" ya da "Seramiksiz Neolitik" veyahut da "Çanak Çömleksiz Neolitik" adı verilir. Bu çağın Anadolu'daki en iyi ve belki de en erken temsilcileri güneydoğu bölgemizdeki Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori, Göbeklitepe ve Gürcütepe'de saptanmıştır.

ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK ÇAĞ

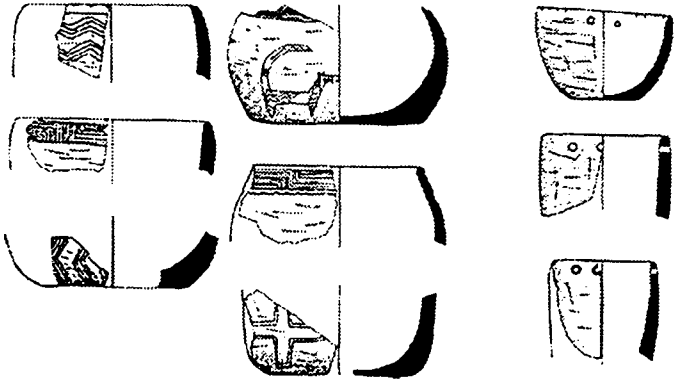
Batman iline bağlı Kozluk ilçesi yakınındaki **Hallan Çemi Höyüğü**'nde yapılan kazılar Mesolitik'ten Neolitik Çağ'a geçiş ya da Neolitik Çağ'ın hiç bilinmeyen en erken evreleri konusunda yeni bilgiler sağlamıştır.

Hallan Çemi evleri

Güneydoğu Toroslar'ın güney etekleri üzerindeki, 4 m. yüksekliğindeki höyük Çayönü'nün en erken evresinden biraz daha önceye

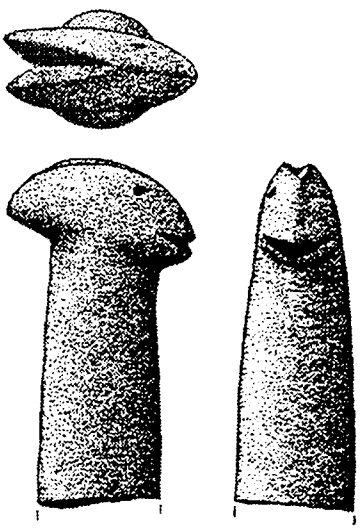
gitmektedir. Burası Anadolu'nun şimdiye değin saptanmış en eski köyüdür. 4 yapı katı saptanmış olan Hallan Çemi köyünde evler toprağa açılmış 4-6 m. çapındaki yuvarlak ya da oval bir çukurun içine inşa edilmişti. Duvarların alt kısmı ahşap dikmelerle desteklenerek taştan yapılmış, üst kısımlar ise kamış ve ince dallarla örülerek alttan ve üstten çamurla sıvanmıştı. Çatı ahşap direklerle desteklenmişti. Tabanlar sarı renkli bir çamurla sıvalıydı, bir örnekte ise düzgün kaplama taşları kullanılmıştı. Geçimlerini hala avcılık ve toplayıcılıkla sağlıyorlardı ve besin üretimi aşamasına gelebilmiş değillerdi. En çok koyun ve keçi avlıyorlar; domuzun evcilleştirmesiyle ilgili kimi deneysel uygulamalarda bulunuyorlardı. Alet yapımında, çoğu kez kuzeyden Van-Bingöl yöresinden getirilen obsidyeni kullanıyorlar, taştan oydukları çanaklarını ise zaman zaman geometrik ve az da olsa gerçekçi bezemelerle süslüyorlardı. C 14 sonuçlarına göre bu ilk köyün ortalama tarihi G.Ö. 10.200-9.200 yıllarına rastlamaktadır.

Hallan Çemi'den taş kaplar

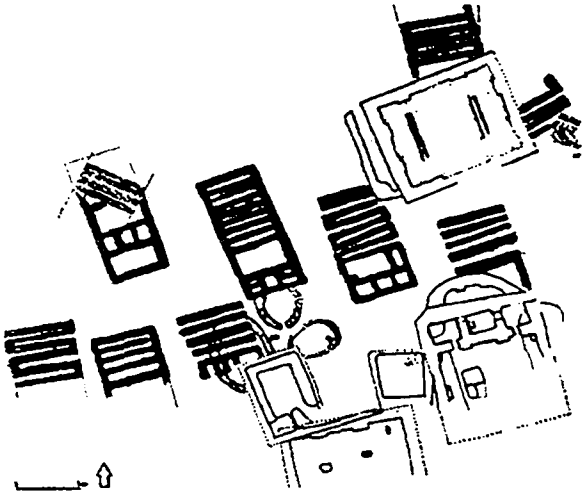
Hallan Çemi Güneybatı Asya'nın kültür gelişiminde Doğu Anadolu'nun önemli bir yeri olduğunu; X. ve IX. binyıllardaki kültürel gelişimin köklerinin çağdaş Doğu Akdeniz kültürlerinden çok Toros-Zagros eteklerindeki daha erken yerel kültürlerle ilişkili bulunduğunu ortaya koymuştur.

Hallan Çemi Güneybatı Asya'nın kültür gelişiminde Doğu Anadolu'nun önemli bir yeri olduğunu; X. ve IX. Bin yıllardaki kültürel gelişimin köklerinin çağdaş Doğu Akdeniz kültürlerinden çok, Toros - Zagros eteklerindeki daha erken yerel kültürlerle ilişkili bulunduğunu ortaya koymuştur.

Hallan Çemi hayvan başlı havaneli

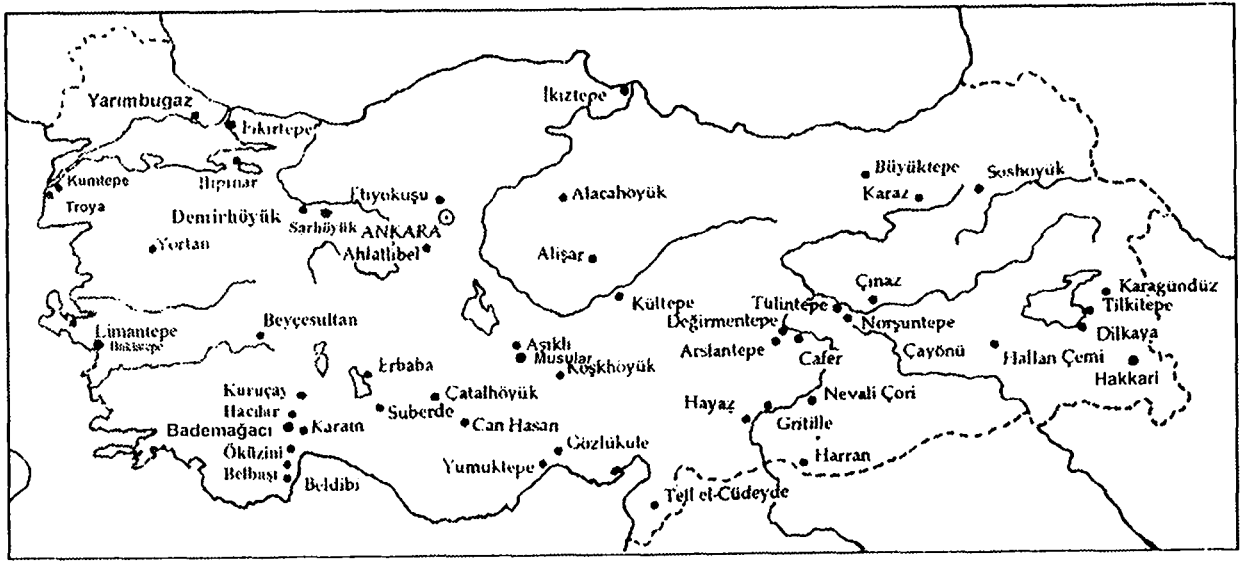
Hallan Çemi'den 1000 yıl kadar sonra yerleşilmiş bulunan **Çayönü** Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarında, Neolitik Çağ'ın tüm dönemleriyle temsil edildiği bir höyüktür. Çanak çömleksiz Neolitik Dönem'e ait en alttaki kültür katı yapı türlerine göre yuvarlak planlı basit kulübelerden taş temelli, kerpiç duvarlı karmaşık yapılara değin sürekli bir gelişme gösterir ve 6 evreye ayrılır. G.Ö. 10.200-8000 yılları arasına

Çayönü yerleşmesi planı

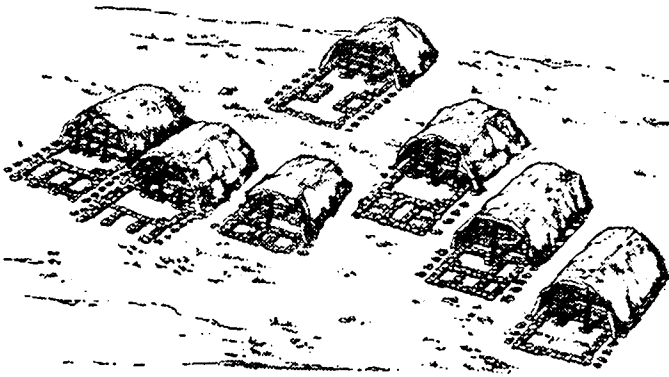
ait olan bu yapı kalıntıları bu dönem için doğal görünebilecek basit barınaklar olmaktan çok, iyi tasarlanmış, kullanım ve yaşam alanları iyiden iyiye belirlenmiş ve kalıplaşmış bir geleneğin temsilcileridir.

Her evre belirli bir yapı tipiyle temsil edilmektedir. Bunlardan en eskisi ise Hallan Çemi'dekine benzer şekilde yuvarlak planlı yapılar evresidir. Toprağa açılmış bir çukurun kamış ve daldan çamur sıvalı duvarlarla örtülmesiyle oluşturulan bu yapılar bazen taş temelsiz, bazen de taş temellidirler. Bu dönem G.Ö. 10.200-9200 tarihlerine aittir.

Anadolu'nun tarih öncesi döneme ait belli başlı yerleşmeleri

Yuvarlak planlı yapıların hemen üzerinde ızgara planlı yapılar yer alır. Genellikle 11 X 6.5 m. kadar boyutlarındaki dikdörtgen planlı bu yapıların en erken evresinde yine ahşap direklerle desteklenen çit ve çamur tekniğinde bir duvar sistemi uygulanmış; tabanlar ise alttaki taş ızgaraların üzeri dallarla örtülüp çamur sıvanarak yapılmıştır. Böylelikle önceki evredeki

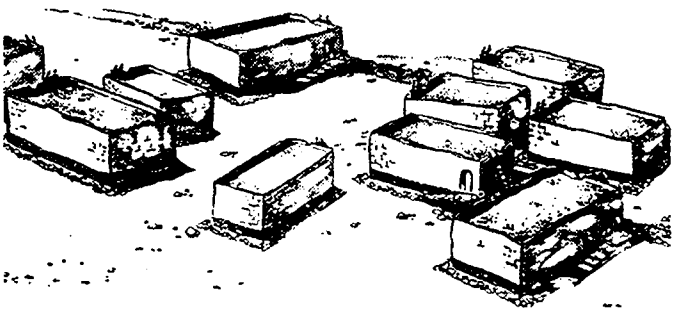
Çayönü ızgara planlı konutlar

çukur ve doğrudan doğruya toprak üzerindekilerin aksine, altında devamlı bir hava akımı sağlanmış, toprak zeminden yüksek yeni bir taban türüne geçilmiştir. Bu, nemin olumsuz etkilerinden korunulma yolunda atılmış bir mimari adımdır. Bu dönem GÖ.9200-9100 tarihlerine aittir.

Izgara planlı yapıların üzerinde anıtsal nitelikli yapılarla karakterize olunan iki evre bulunur. Bunlardan birinde ortaya çıkarılan 12X 10 m. boyutlarındaki geniş avlulu bir yapının üç küçük odası içinde 295 kadar insan iskeleti-

ne rastlanmış ve yapının ölü kültüyle ilişkili çeşitli işlemler için kullanıldığı anlaşılmıştır.

Anıtsal yapıların üzerinde yeni bir evre başlar. Bu evrede ayrı ayrı bağımsız birimler halinde inşa olunmuş hücre planlı yapılar söz konusudur. Taş temel üzerine, biçimlendirilmiş kerpiç duvar ilk kez bu dönemde uygulamaya alınmış; yerleşmenin doğu kesiminde, olasılıkla en erken evreden beri var olan meydan yeniden düzenlenmiştir. Boyu 50 m.yi bulan bu alan dünyanın ilk kent meydanı olarak tanımlanabilir. Dikilitaşlarla süslü bu meydanın çevresini ise özel önemi olduğu anlaşılan büyük yapılar kuşatıyordu. Bunlardan en büyüğü 11x10 m.

Çayönü hücre planlı konutlar

boyutlarmdaydı ve *terazzo* denen bir tabanla kaplıydı. Üstün teknik becerinin ürünü olan bu taban söndürülmüş kireçle yapılmıştır ve beton sertliğindedir. Ölü kültü yapısı ile birlikte bu anıtsal binanın kültsel-törensel bir işlev taşıdığı belirgindir. Meydandan batıya doğru uzaklaştıkça evler küçülmekte ve daha yoksul insanların yaşadığı kesimlere varılmaktaydı. Bu görünümü ile yerleşmenin düzenli ve önceden ta-

sarlanan biçimde kurulduğu ve sosyal bir farklılaşmanın bulunduğu belli olmaktadır ki, bunlar Neolitik Çağ için beklenmeyecek olgulardır. Hücre Planlı Yapılar Evresi GÖ.8600-8300 yılları arasına tarihlenir.

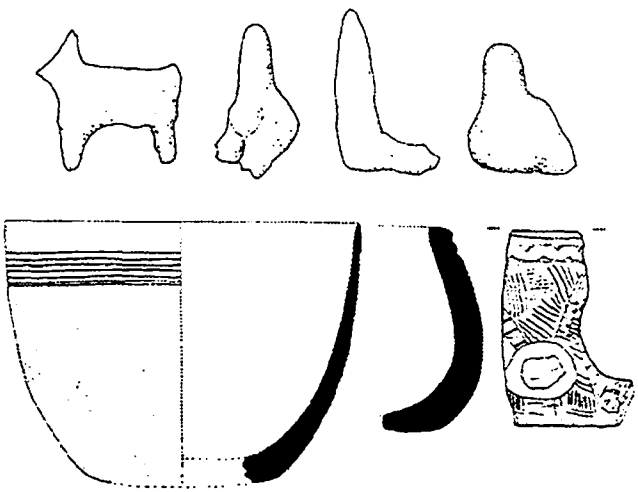
Hücre Planlı Yapılar evresini, geniş odalı yapıların oluşturduğu 6. ve sonuncu evre izler. Burada eskinin törensel meydanı önemini yitirip günlük kullanım alanına dönüşmüştür. Bu dönem G.Ö. 8000-7500 (?) yılları arasına tarihlenir.

Çayönü'nün en erken evresinden başlayarak ölüler yerleşme yerinde ve daha çok da taban altına ayaklar karna çekilmiş durumda *(hoker)* gömülmüşlerdir. Yanlarına önceleri yalnızca kırmızı renkte aşı boyası, sonraları ise öğütme taşı, yassı baltalar, boncuklar, kemik, boynuz, çakmaktaşı ya da obsidyen aletler bırakılmıştır. Hücre Planlı Yapılar evresinin sonlarında yerleşme içi gömü geleneği yavaş yavaş terkedilmiş ve cesetler iskan alanlarının dışına gömülmüştür.

Çayönü'nde ilk kez buğday, mercimekgiller ve köpek evcilleştirilmiş, bunları koyun,keçi ve domuz izlemiştir. Evcilleştirmenin yanında yabanıl sığır ve geyik gibi büyük memeli hayvanlar avlanmakta ve türlü yabanıl bitkiler toplanmaktaydı; ancak zamanla evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlardan sağlanan besin yabanıl olanların yerini almaya başlamıştı. Böylelikle besin ekonomisiyle birlikte insan yaşamının

sürekli bir gelişim içinde geliştiği ortaya konmuştur.

Çayönü halkı kilden küçük insan yontucukları ve hatta ev modelleri yapmış olmakla birlikte kili pişirerek çanak çömlek yapmayı bilmiyorlardı. Kap kacaklarını taştan ve olasılıkla tahtadan oyuyorlar, zaman zaman da alçıdan yararlanıyorlardı. Hücre Planlı Yapılar evrisinin sonlarına doğru görülen kerpiç toprağından yapılmış basit kaplar üretimde topraktan yararlanılması konusunda kimi girişimlerde

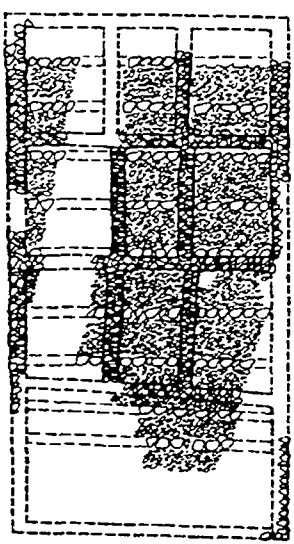
Çayönü. Kil figürinler ve taş kaplar

bulunduğunu gösterir. Çakmak taşı ve obsidyenden (volkan camı) bıçak, orak, kazıyıcı ve delici; kemikten iğne, bız, iğne, taş aletleri tutturmak için sap ve bilezikler yapan bu insanlar, sınırlı ölçüde de olsa çevresinden rahatlıkla derleyebildiği malahit ve bakırı işleyebilmiş,

dövme ve levha yöntemiyle basit bız, iğne ve küçük boncuklar üretme başarısını göstermiştir. Kimi boncukların yapımında, kökeni Akdeniz ve Hint Okyanusu'na dayanan yumuşakça kabuklarından yararlanılmıştır. Öğütme taşları arasında bitkisel besin hazırlığında kullanılan değirmen taşları da bulunmuştur.

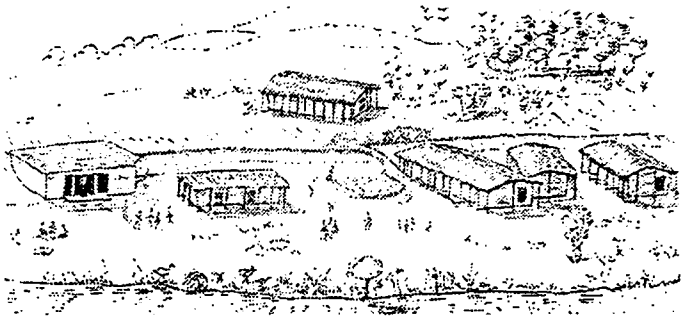
Güneydoğu Anadolu'nun en dikkat çekici Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerinden biri de **Nevali Çori**'dir. Şanlıurfa'nın 40 km. kadar kuzeyindeki çanak çömlek öncesi yerleşmenin beş evreli olduğu saptanmıştır. Bunların Çayönü'nün ızgara ve hücre planlı yapıları arasındaki geçiş evreleriyle çağdaş olduğu düşünülür. Özellikle 3. yapı katında ızgara ve hücre planlı yapıların yan yana bulunuşu ilginçtir. Bunlardan ızgara planlıların depo, ötekilerinse konut olarak kullanıldığı öne sürülür.

Nevali Çori'nin en ilginç yönü, 4. yapı katında ortaya çıkartılmış kutsal yapıdır. Yerleşme yerinin doğu ucundaki bu yapı dıştan 14.00 X 14.00 m., içten de 9.00 X 9.80 m. boyutlarında, karemsi planlı ve üç evreli bir salondan ibarettir. Güneyden basamaklı bir kapı ile girilebilen sa-

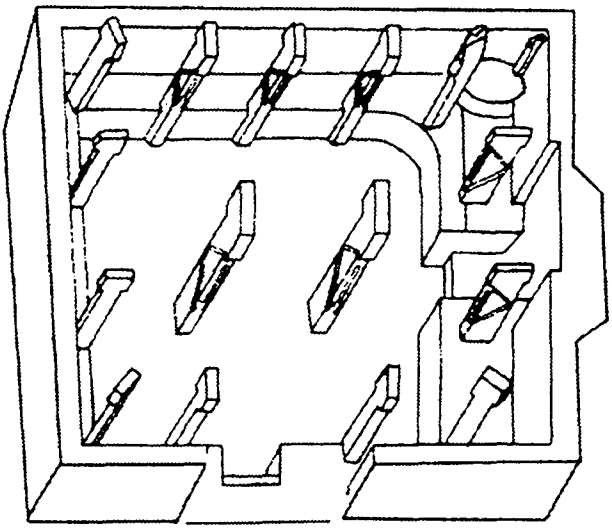
Nevali Çori. Hücre planlı yapı

lon son derecede özenli işçilikte *terazzo* denen bir taban ile kaplıdır. Beton sertliğindeki bu taban, Çayönü'ndeki gibi söndürülmüş kireç kullanılarak yapılmıştır. Salonun doğu duvarı

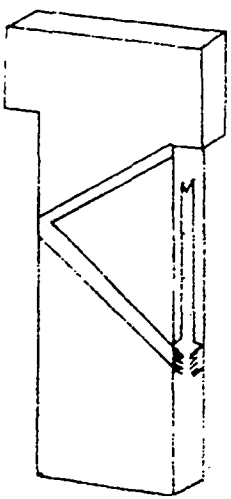
Nevali Çori 3. yapı katı rekonstrüsiyonu

üzerinde bir niş bulunmakta, duvarların önüne ise adaklar için bir seki uzanmaktadır. Ortada, üzerinde alçak kabartma olarak şematik biçimde uzun kollu bir insanın işlenmiş olduğu, 3 m. yüksekliğindeki T biçimli iki dikili taş yükselir. Bunlar çatıyı destekleyen paye görevini yapıyorlardı. Aynı türün biraz daha küçük boyutluları sekiler boyunca odayı çepeçevre sararlar. Ayrıca kuş, insan-kuş ve insan başlı kuş gibi karışık yaratık yontuları ile yumuşak kalkerden 0.37 m. yüksekliğinde bir insan yontusunun gövde bölümü ele geçirilmiştir. Kabartmalar ve yontularla süslü bu yapının törensel ve dinsel işlevi olduğu oldukça belirgindir. Bu, eski Doğu'nun anıtsal boyuttaki en eski ve gerçek

Nevali Çori Tapınağı restitüsyonu

kutsal yapısı olarak görülebileceği gibi, aynı zamanda dinle ilgili bir rahip sınıfının varlığını da ortaya koyar. Kabartmalı paye, heykel v.b. sanatsal yapıtlar ise belirli zanaat ve tekniklerde uzmanlaşmanın başladığının kanıtıdır.

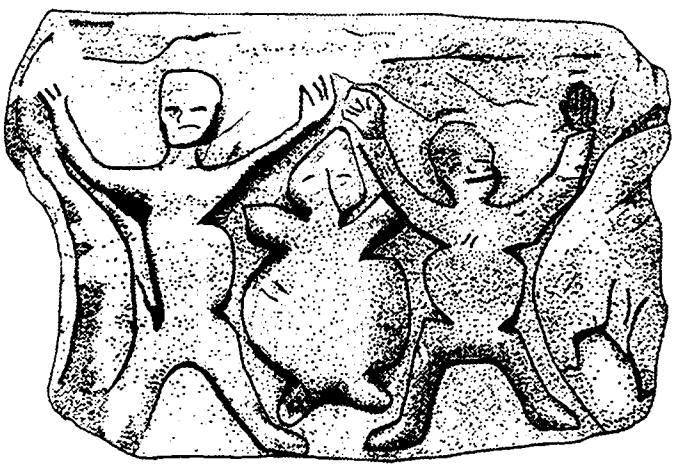

Nevali Çori'den insan biçimli paye. Genişliği 9.00 m'yi bulan kutsal yapının tavanının düz bir dam ile örtülebilmesi için direklere gereksinim vardı. Yüksekliği 3.00 m'yi bulan "T" biçimli taş payeler süslü birer taşıyıcı eleman olarak kullanılmaktaydı.

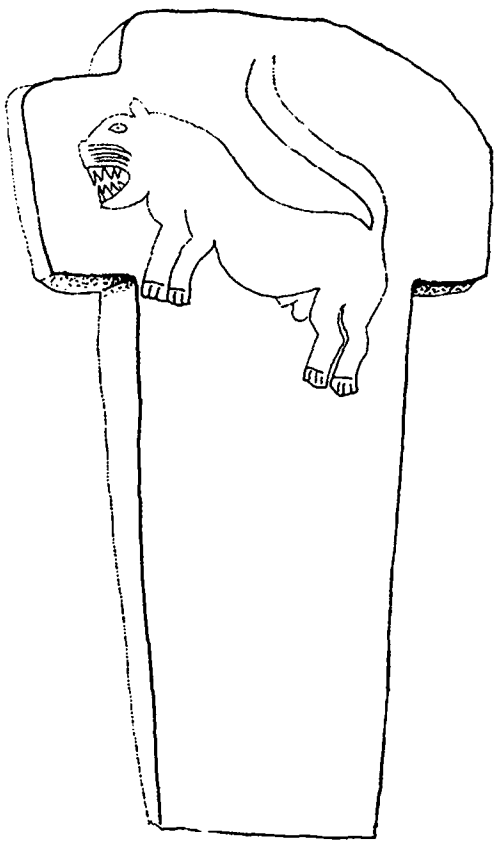

Nevali Çori'den kalkerden insan yontuları

Kuzeydeki çağdaşları ile komşusu Gritille' nin aksine volkan camını (obsidyen) tanımayan Nevali Çori halkı alet yapımında özellikle çakmak taşından yararlanmıştır. Taştan boncuklar, bilezikler, kalkerden figürinler ve üzerinde

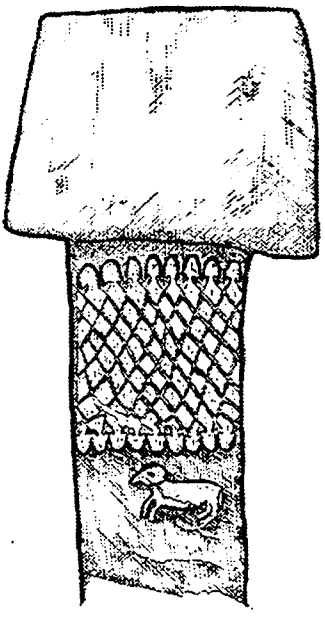
Kabartmalı taş kap parçası. Nevali Çori

Göbeklitepe. Aslan kabartmalı paye

kabartma olarak kollarını kaldırmış, dans eden cepheden insan figürlerinin çizilmiş olduğu kalker çanak bu dönem insanının ilgi çekici öteki sanat eserleri arasındadır.

Taştan bir kap parçası üzerindeki bu kabartma sahnede olasılıkla, ortada yeni doğmuş bir çocuk ile biri erkek, öteki ise dişi iki figür ellerini kaldırarak adeta doğum olayını kutlamaktadırlar.

Göbeklitepe kilim desenli paye

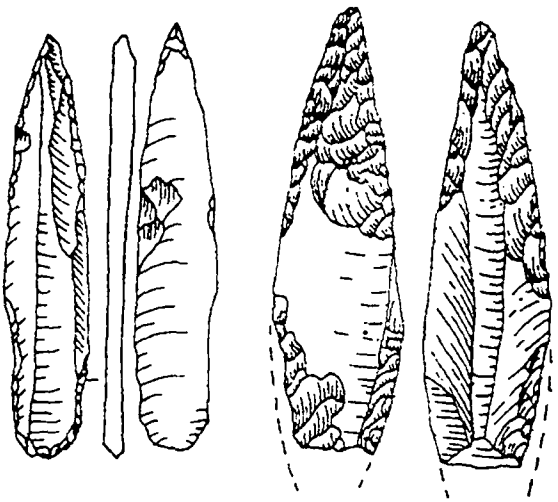
Hemen hemen aynı dönemde, Nevali Çori'nin güneyinde ve Şanlıurfa'nın güneydoğusundaki **Göbeklitepe**'de de benzer özellikleri olan bir yerleşme bulunmaktaydı. Harran Ovası'nın kenarında ve Germiş dağları üzerindeki bu alan bir dağ yerleşmesi ve kutsal ziyaret yeri görünümündedir. Nevali Çori'den daha geniş bir alana yayılmış bulunan bu yerleşme yeri de çok tabakalıdır. Burada saptanan iki yapı dikkat çekicidir. Anıtsallık ve donanımları nedeniyle kültle ilgili bir işlev taşımış olabilecekleri sanılan bu yapılar, yükseklikleri 3.00 m.yi bulan, T biçimli payelere sahiptir. Bunlardan daha geç olanı "aslan payeli yapı" olarak tanımlanır. Dikdörtgen planlı olan bu yapının, yine özenli işçilikte, *terazzo* denen, beton sertliğinde bir tabanı vardı. Kısa duvarlardan biri üzerine açılmış, basamaklı bir kapıyla girilebilen, doğu-batı yönündeki salonun içinde çatıyı destekleyen, T biçimli dört paye yükselir.

Doğudaki iki paye üzerine, alçak kabartma olarak ard ayakları üzerinde yükselen ve kükrer durumda birer arslan işlenmiştir. Ekonomisi avcılık ve toplayıcılığa dayanan Göbeklitepe halkı koyun-keçiyi evcilleştirmesini biliyorlardı. Buradaki bir yapıdan alınan C14 tarihi G.Ö. 9.200 yıllarını vermiştir.

Şanlıurfa'nın hemen güneydoğusundaki bir başka Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmesi **Gürcütepe**'dir. İki yapı katı halindeki yerleşmede dikdörtgen planlı 6 ev saptanmıştır. Bunlar Çayönü'nün Anıtsal Yapılar Evresi ve belki de Hücre Planlı Yapılar Evresi ile çağdaştır. Bu yerleşmedeki aletler çakmaktaşı ve volkan camındandır. Şanlıurfa ve Diyarbakır-Ergani yörelerinde **Mezraa-Teleilat** ve **Akarçay** vb. daha birçok Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmesinin varlığı belirlenmiştir. Bunlar söz konusu dönemde Güneydoğu Toroslar'ın güney eteklerinde kalabalık bir nüfusun varlığına tanıklık etmektedir.

Güneydoğu Anadolu'daki Çayönü, Nevali Çori ve Göbeklitepe gibi pek çok yönüyle şaşırtıcı merkezlerin yanında, bu dönemin daha ufak köy yerleşmeleri olarak, Samsat yakınlarında ve Fırat kıyısındaki **Gritille**, **Hayazhöyük**; Malatya'nın 40 km. kadar doğusunda, yine Fırat kıyısındaki **Caferhöyük**; Elazığ yakınlarındaki **Boytepe** ve Elazığ'ın Kovancılar ilçesi yakınlarındaki **Saraybahçe** (Çınaz III) Höyüğü sayılabilir. Bunlardan VII. binyılın başlarına tarihlenen üç evreli Caferhöyük'te,

Çayönü ve Nevali Çori'den tanınan hücre planlı mimarinin daha mütevazi benzerleri ortaya çıkarılmış, ızgara planlı yapılara ise hiç rastlanmamıştır. Tarımın bilinmesine karşılık gerçek anlamda hayvancılığın henüz başlamamış

Çayönü ve Caferhöyük'ten obsidyen aletler

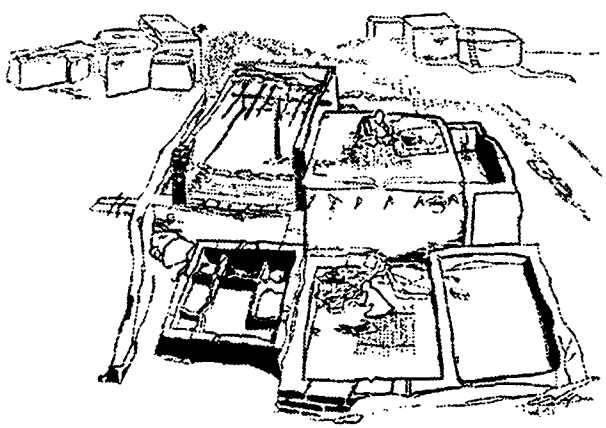
olduğu Caferhöyük'te yalnızca köpek evcildi. Taştan kap kacak ve bileziklerin yanında bol sayıda volkan camı, az sayıda çakmak taşı alet bulunmuştur.

Anlaşılacağı üzere, ilk üretime geçiş aşamasında Güneydoğu Anadolu'daki merkezler arasında bir kültür birliği söz konusudur. Kendini daha çok teknoloji ve mimaride gösteren bu kültür birliğinin kuzeyde Malatya-Elazığ yöresinden güneyde Sina'ya ve hatta İran Azerbaycanı'na değin çok geniş bir alana yayıl-

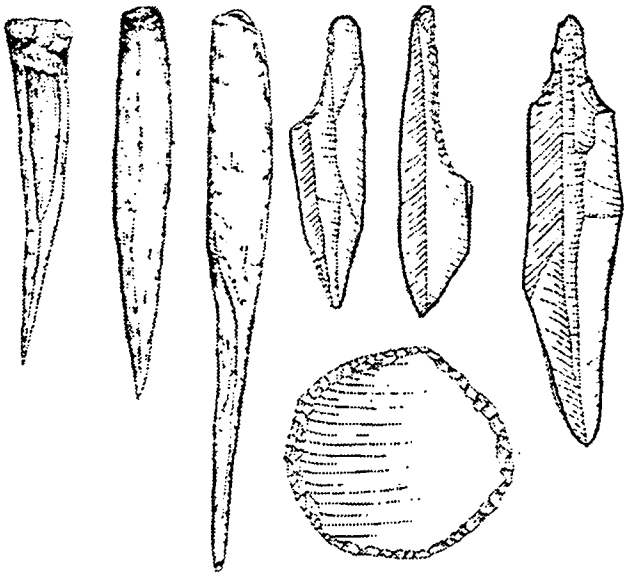
dığı, bu geniş coğrafi bölgede yerleşik yaşamın köklü ve kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Güneydoğu Anadolu'da gelişmiş mimari,artistik beğeni ve karmaşık bir dinsel yaşantıya sahip toplulukların yaşadığı dönemden bir süre sonra,ilk yerleşik toplumların daha batıda, Konya Ovası ve çevresinde de belirmeye başladığına tanık olunur. Doğuda Tuz Gölü yöresi ve batıda Beyşehir Gölü ile sınırlanan bu alandaki merkezlerden en dikkat çekici ve en iyi incelenmiş olanları, yeni üretim ekonomisinin sağladığı kültür düzeyine yaklaşık 1000 yıllık bir gecikmeyle ulaşabilmiş görünen Aşıklıhöyük, Musular, III. Can Hasan ve Suberde'dir.

Aksaray il merkezinin 25 km. güneydoğusunda, Kızılkaya köyü yakınlarında ve Melendiz çayının kıyısındaki **Aşıklıhöyük** 8000

Aşıklıhöyük evleri

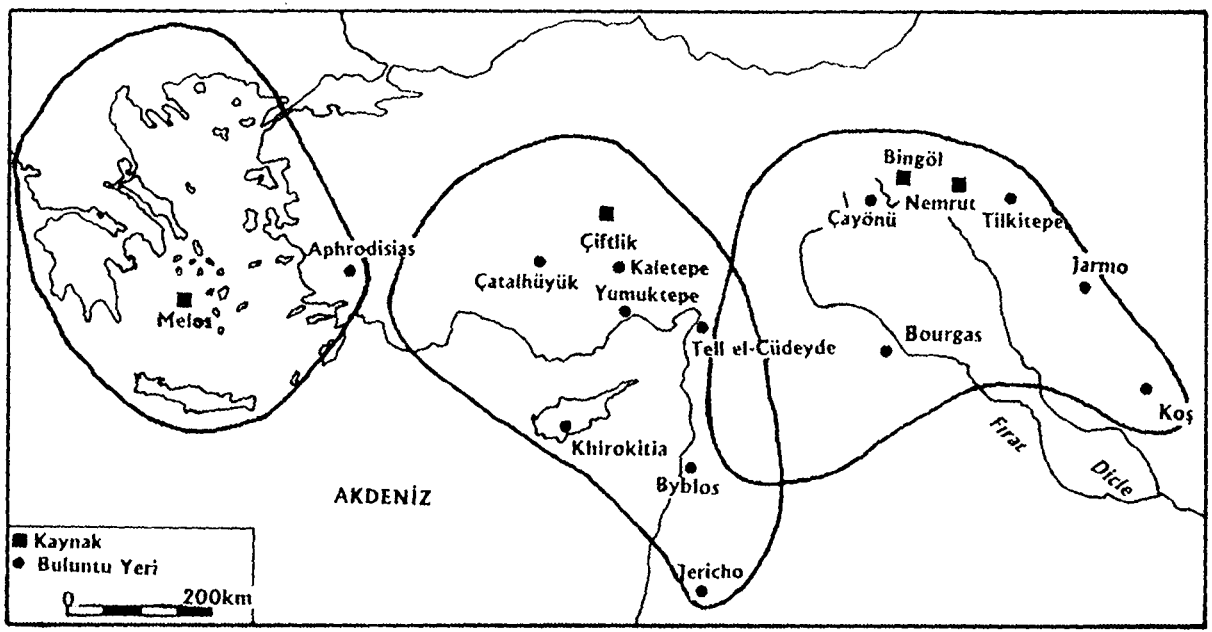
Aşıklıhöyük'ten kemik ve obsidyen aletler

-7500 yılları arasına tarihlenir. Şimdiye değin 3 tabakanın varlığı belirlenmiş, bunlardan ikincisi geniş çaplı olarak kazılmıştır. Burada halk birbirinden küçük avlular ve dar geçitlerle ayrılmış adalar halinde önceden tasarlanan mahallelerde oturuyordu. İskan alanı, dıştaki taştan, içteki de kerpiçten iki duvarla kuşatılmıştı. Arasında küçük boş mekanlar bırakılarak inşa edilmiş olan içteki, sandık-duvar tekniğinin en erken temsilcisi durumundadır. Konutlar bir, iki ya da üç gözlü, dörtgen ya da yamuk biçimliydi. Evlere damlardaki açıklıklardan giriliyordu. Çok gözlü yapılarda bir odadan ötekine, bölme duvarlarında bırakılan kapı açıklıklarından geçiliyordu. Tümüyle kerpiçten duvarlar ve tabanlar zaman zaman sarı, pembe ve kırmızı

renkte çamurla sıvanmıştı. Çoğunda dörtgen planlı büyük ocaklara yer verilmişti. Güneybatıdaki, duvarları kırmızı boyalı büyükçe bir yapı grubunun tapınak olduğu sanılır. Ölülerini yerleşme içine ve mekan tabanlarının altına, ayaklar karna çekilmiş durumda (*hoker*) gömen bu insanlar mezarlara armağan olarak yarıdeğerli taşlardan ya da bakırdan kolyeler ve yüzükler bırakıyorlardı. Dövülerek ince bir levha haline getirildikten sonra bükülüp yuvarlatılmış bakır boncuklar madencilikteki ilk adımları temsil etmektedir. Kemik ve boynuzun yanıda, taş alet yapımında güneydoğusundaki Göllüdağ kökenli volkan camlarını (obsidyen) kullananan bu halkın besin ekonomisi daha çok henüz ön-evcilleştirme aşamasındaki koyun ve keçi etine bağlıydı. Buğday ve arpa tarımı çok küçük ölçekli olarak yapılmaya başlamıştı. Volkan camından oraklar en azından biçmeyi, hasatı tanıdıklarına işaret eder. Taş aletler ve bitki kalıntıları avcılığın, deri, ağaç ve hasır işçiliğinin yaygın olduğunu gösterir. Henüz gerçek bir ilk üretimin başladığına ilişkin ize rastlanmış değildir. Bu ilk köy yerleşmesinde yaşayan halkın göçebe yaşam düzeninden yerleşmeye kısa süre önce geçmiş yoğun avcılar oldukları anlaşılmaktadır. Aşıklıhöyük'ün bu yörede çok bulunan volkan camı ticareti ile ilişkili olması olasıdır.

Maden öncesi dönemin kesici, kazıyıcı ve dürtücü alet ve silahları, en etkileyici olarak volkanik bir doğal cam türü olan obsidyenden

yapılıyordu. Obsidyen ise ancak belirli volkanik arazilerde bulunabilen bir cam türüydü. Rengi şeffaf ya da opak parlak siyahtan griye, kırmızıya ve yeşile değin değişen bu cam türü Doğu Anadolu'da Bingöl, Nemrut ve Süphan dağları yöresinde; Orta Anadolu'da Hasan Dağ ve Melendiz dağı çevresindeki Çiftlik, Acıgöl ve Göllüdağ'da bolca bulunmaktaydı. Daha batıda bir başka kaynak da Melos adası idi. En eski bölgelerarası ticaret ilişkileri bu taşın çevresinde gelişmişti. Örneğin Doğu Anadolu obsidyenleri güney ve doğuya doğru oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Bu dağıtımın Caferhöyük, Boytepe ve Saraybahçe gibi kaynağa yakın merkezler aracılığıyla pazarlanmış olması olasıdır. Nitekim Doğu Anadolu kökenli obsidyenlere, Halep yakınlarındaki Mureybet 1'de (10.000) ve daha sonra da Filistin'deki Eriha (Jericho)'nın çanak çömleksiz Neolitik tabakalarında (8500) rastlanmıştır. Orta Anadolu obsidyenleri batıda Çatalhöyük, Can Hasan ve Suberde; güneybatıda Karain ve Öküzini; güneyde ise Çukurova üzerinden Kıbrıs ve Filistin'e değin ulaşmıştı. Niğde ilinde, Göllüdüdağ yakınlarındaki **Kaletepe**'de ortaya çıkarılan obsidyen atölyesi, obsidyenin hammadde olarak değil ve fakat, taşınması daha kolay olan yonga biçiminde taşındığını; Kuzey Suriye'deki Dja'de, Mureybet, Halula ve Kıbrıs'ta Shillourokambos yerleşmelerindeki obsidyen aletlerin, kimyasal ve teknolojik analizlerle Kaletepe atölyesi ürünü oldukları belirlenmiş-

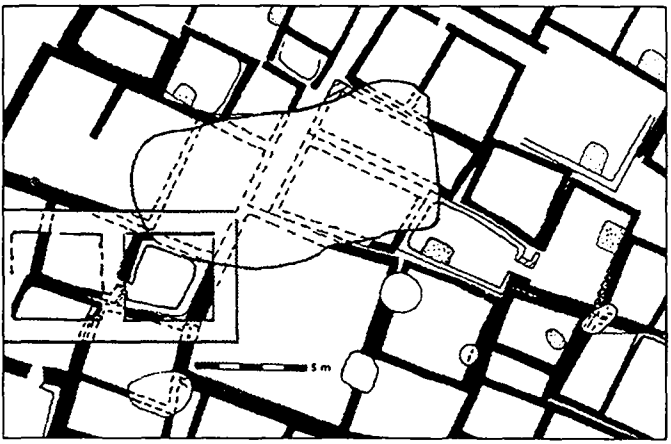

Yakın Doğu obsidyen ticareti haritası

tir. Gerek obsidyen ve gerekse kökenleri Akdeniz ve Hint Okyanusu'na dayanan yumuşakça kabukları uzak aralı bir ticaretin ilk kez bu çağda başladığını ortaya koymaktadır.

Aşıklıhöyük'ün hemen yakınındaki **Musular**'da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın bir başka yerleşme yeri, farklı mimarisiyle dikkat çekicidir. Aşıklı yerleşmesinin sonlarına doğru ya da bundan da biraz sonra kurulduğu düşünülen bu küçük yerleşme yerinde tabanları kırmızı boyalı, dörtgen planlı ve ahşap direkli yapılar bulunmuştur. Bu durum yapıların özel işlevli, belki de dinsel anlam taşıdıklarına işaret etmektedir. Taş alet endüstirisinin ana hammaddesi obsidyendir.

Orta Anadolu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşme yerlerinden bir başkası da Aşıklıhöyük'ten biraz daha geç olduğu düşünülen **III. Can Hasan Höyüğü**'dür. 7500 yıllarına ait olduğuna inanılan höyük, Kalkolitik Çağ yerleşmesinin 500 m. kadar kuzeyindedir. Burada Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tabakaları 7 yapı katı ile temsil edilmektedir. Taş temelsiz çamur duvarlardan yapılan evler çoğunlukla iki odalıdır, duvarlar ve tabanlar kil sıvalı, hatta kırmızı renkte boyalıdır. Avlular çevresinde bitişik düzende kümelendirilmiş bu evlerden kimilerinde duvar boyunca uzanan sekiler ile ocaklar ve duvar içine gömülü olarak yapılmış fırınlara yer verilmiştir. Yontma taş alet endüstrisi daha çok obsidyendir. Hayvan

Can Hasan III köyünün planı

kemiklerinden iğne, spatula ve boncuk yapımında yararlanılmıştır. Pişmemiş ve yarı pişmiş kilden nesneler de kullanılmıştır. Olasılıkla koyun, keçi ve sığırı evcilleştirmiş olan bu halk geyik, karaca, yabanıl eşek, domuz, tavşan, köpek ve kurt gibi hayvanları da avlamış olmalıydı. Yabanıl Einkorn, tarıma alınmış Einkorn ve Emmer, ekmeklik ve makarnalık buğday,çavdar otu,arpa, mercimek, büyük taneli baklagiller ile çitlenbik ve yabanıl üzüm gibi bitki türlerini tanıyan bu topluluğun besin ekonomisi yönünden tahıl bitkilerine ve sürü hayvanlarına bağlı olarak yaşadığı söylenebilir. Sonuç olarak, kültür bitkilerinin yanında sürü hayvanlarını da evcilleştirmiş gibi görünen bu topluluğun besin üretimciliği yönünden ileri düzeyde bir ekonomiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Batıya gidildikçe Paleolitik ve Mesolitik dönemlerden beri iskan edilmiş olan Göller

Bölgesi'nde, Seydişehir'in 11 km. güneydoğusunda ve Suğla gölünün kuzeybatı kıyısında **Suberde**'ye ulaşılır. Üç kültür tabakası içeren höyüğün alttaki iki tabakası bu döneme ilişkindir. Bazen yassı taş temeller üzerinde yükselen, bazen de doğrudan doğruya kerpiç duvarlı, kare ya da dörtgen planlı yapıların tabanları sıvalıdır, odalarda bölme duvarları bulunmaktadır. Kili az da olsa pişirmesini bilen bu insanlar en erken dönemlerden beri gerçekçi biçemde domuz, şematik kuş ve insan figürinleri yapmışlardır. Yontma taş aletlerinin çok büyük bir bölümü (% 90) volkanik camdan, geri kalanlarsa çakmak taşındandır. Aletler içinde ok uçları, kazıyıcılar ve oraklara daha çok yer vermişlerdir. Kemik ve boynuz uç ve bız yapımında kullanılmıştır. Evcilleştirilmiş tek hayvan köpektir. Koyun, keçi, domuz, sığır, geyik, karaca ve tavşan ise av hayvanları arasındadır. En çok koyun eti yenilmiştir. Henüz tarıma alınmış hiç bir bitki türü yoktu. Bu bulgular Suberdeliler'in geçimlerini daha çok avcılıktan sağladıklarına; sayıları giderek artan çakmak taşı orak ve öğütme taşları ise üretim yolunda atılmış kimi adımlarının da bulunmuş olabileceğine, hiç değilse hasat yaptıklarına işaret etmektedir. Bütün bunlar Suberde halkının üretimciliğe geçişte çağdaşlarından biraz geri kaldığını göstermektedir.

1960 yılında Burdur il merkezi yakınlarındaki Hacılar Höyüğü'nün en alttaki IX. tabakasının altında ve steril toprağın üzerinde erken

bir yerleşme evresine ilişkin 7 tabaka bulunmuş ve bunların da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait olduğu kabul edilmişti. Çünkü bu tabakalardan hiç seramik ele geçirilmiş değildi. Oysa son yıllarda aynı sahada yapılan kazılarda, renkli oda tabanları üzerinde çanak çömlekler saptanmış ve söz konusu tabakaların daha sonraki Erken Neolitik Çağ'a ait olduğu ortaya konmuştur.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Orta Anadolu'da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dakilerden tümüyle farklı, olasılıkla Batı Anadolu ve Ege'ye değin yayılan ve yerli karakteri ağır basan bir Orta Anadolu Neolitik kültür bölgesinin varlığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, günümüzden kabaca 9-10 bin yıl önce Anadolu halkları mağaralardan çıkıp ilk kalıcı barınaklarını kurmuş ve böylelikle yerleşik köy yaşamının temellerini atmışlardır. Bu ilk yerleşim birimlerinin dikkat çekici özellikleri, köklü bir birikime dayanan mimarlık geleneklerinin gelişmiş bir biçimde uygulama alanına sokulmuş oluşudur; ancak bu mimarlık geleneklerinin de, henüz yeterince tanıyamadığımız, mağaradan ilk köylere geçiş süreci içindeki topluluklarca biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Hallan Çemi kazıları, Doğu Anadolu'da 8-7 binli yıllarda ortaya çıkan dikkat çekici kültürün yine bu bölgeden kaynaklanmış olabileceğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Antalya yöresinde **Beldibi, Belbaşı,** Gaziantep yöresinde de **Şarklı Mağa-**

ra'nın gösterdiği üzere, söz konusu çağda yaşamını hala mağaralarda sürdüren kimi insanlar da yok değildi.

Sonuç olarak: Türkiye'deki Çanak Çömleksiz Neolitik dönem kültürlerinin, biri Doğu ve Güneydoğu Anadolu, diğeri de Orta Anadolu olmak üzere iki büyük gruba ayrıldığı, bunlardan ilkinin daha çok Mezopotamya ve Doğu Akdeniz gelenekleriyle ilişkili olduğu, sonuncusunun ise yerli bir karakter taşıdığı söylenebilir.

Bu dönem kentleşme sürecinin ilk aşaması ve insanlık tarihindeki ilk yükseliş olarak tanımlanabilir. Kalıcı meskenlerden giderek hayvan evcilleştirmesi, tahıl üretimi ve depolamasına doğru sağlam adımlar atılmaya başlandığı bu çağı günümüz ekonomilerinin kurulması yolunda atılmış ilk adımlar olarak nitelemek yanlış sayılmaz.

ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ

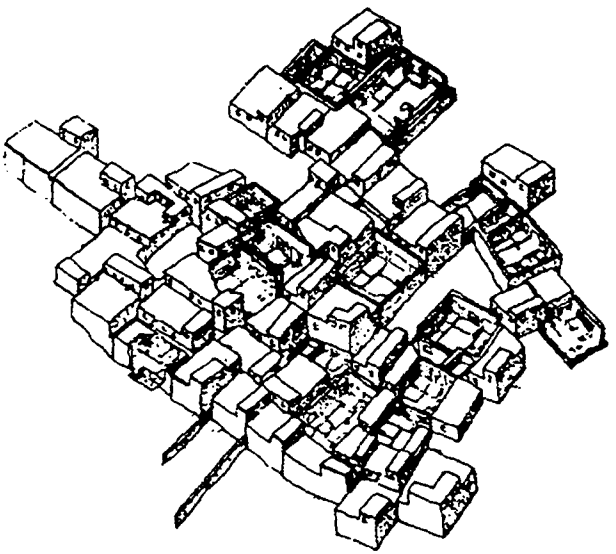
Çanak çömlek yapmasını bilmeyen ilk üretimci topluluklardan sonra VII. bin yılın başlarına doğru insanoğlu doğada rahatlıkla ve bolca bulunan kilin özelliklerini keşfetmekte gecikmedi. Böylelikle de kile türlü biçimler verip ateşte pişiren yani çömlekçiliği uygulamaya başlayan yeni köy toplulukları ortaya çıkmaya başladı. Çanak çömlek üretimine geçilmesi kültürel yaşamdaki değişimin bir göstergesidir. Böylelikle ev işlerinde sıvı ve katı yiyeceklerle tahılların saklanıp pişirilmesi kolaylaşmış; mutfak kavramı ortaya çıkmaya başlamıştı.

Neolitik Çağ'ın Çanak Çömlekli Neolitik ya da yalnızca Neolitik denen evresi, gelişim aşamalarına göre "erken" ve "geç" olmak üzere iki bölümde incelenir. Doğudan batıya doğru nüfusun özellikle yine Toroslar'ın güney ve kuzey etekleri civarında yoğunlaşmış bulunduğu bu dönemde on binlerce yıldır süregelen toplayıcılık ve avcılığa dayalı sosyal sistem ve geçim düzeni hızla değişmeye yüz tutmuş, insanoğlu toprağa bağımlı hale gelmeye başlamıştı.

Daha çok Anadolu yarımadasının güney kesiminde yoğunlaşmış bulunan Erken Neolitik Çağ yerleşmelerinden en ünlüsü Konya Ovası'ndaki **Çatalhöyük**'tür. Konya ili, Çumra ilçe merkezinin 11 km. kuzeyindeki höyük "doğu" ve "batı" olmak üzere iki yerleşme yerinden oluşur. Erken Neolitik Çağ tabakaları doğudakindedir. Şimdiye dek kesintisiz 14 yapı katı

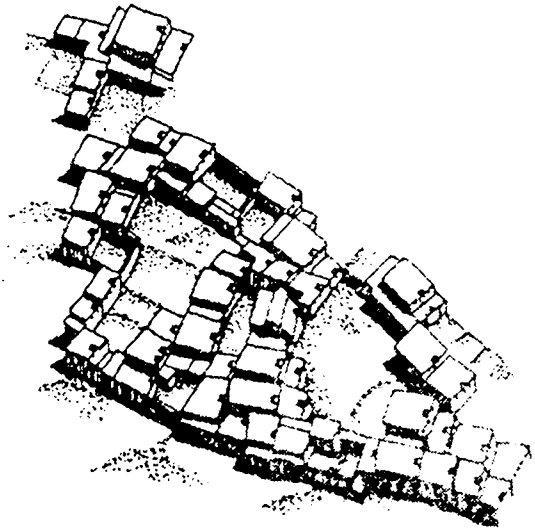
incelenebilen Doğu Çatalhöyük'ün Erken Neolitik Çağ yerleşmesi binden fazla konut ve 5-6 bin kişiyi bulduğu sanılan nüfusuyla Yakın Doğu'nun bilinen en büyük köy ya da kasabalarından biri durumundadır. Yaklaşık olarak 7000-6500 yılları arasına tarihlenen höyüğün bu döneme ilişkin son derecede küçük bir bölümü kazılabilmiştir. Bu nedenle elde edilen sonuçlar doyurucu olmaktan uzaktır.

Dolikosefal ve brakisefal karışık öncü Akdeniz (Proto-Mediterranean) ırkından insanların yaşadığı Çatalhöyük'te tek katlı ve düz

Erken Neolitik Çağ Çatalhöyük yerleşmesinin (VIIA) rekonstrüksiyonu

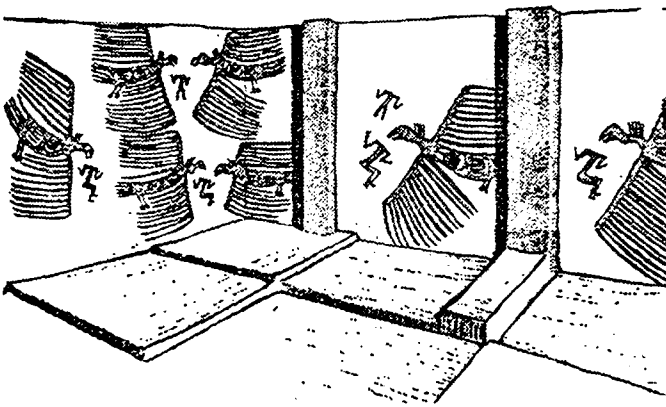
damlı konutlar, taş temelsiz, zaman zaman ahşap dikme ve kiriş destekli kerpiç duvarlarla birbirine bitişik olarak inşa olunmuştur. Mekanların dışa bakan yüzleri, aralarında hiç bir

Erken Neolitik Çağ Çatalhöyük yerleşmesinin (VIA) rekonstrüksiyonu

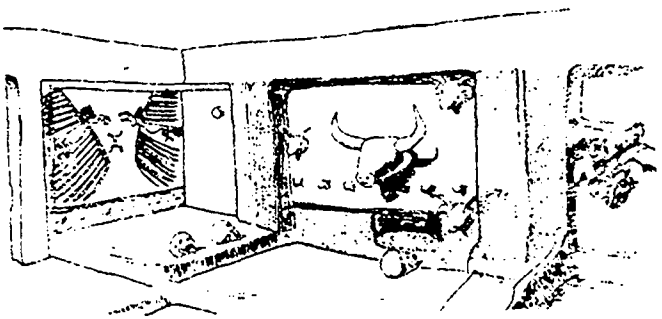
açıklık olmaksızın kör bırakılarak bir tür ilkel savunma sistemi gerçekleştirilmiş; mahalleler oluşturacak biçimde kümelenmiş ve aralarında sokak bulunmayan bu konutların ortasında ise büyük avlulara yer verilmiştir. İçlerindeki eşyaya göre kimileri küçük tapınak ya da kültsel mekan olarak nitelenen bu yapıların iç düzenleri aynıdır. İçinde bölme duvarları olmayan her yapı 25 m^2 kadar genişliğindeki dörtgen bir ana oda ile dar bir ya da birkaç depodan oluşur. Genellikle kapıları olmayan bu yapılara damlardaki bir açıklıktan ahşap merdivenlerle girilebilmekteydi. Asal oda ile depolar arasında ise zeminden yüksekte açılmış, mağara kovuklarını anımsatan giriş delikleri bulunur. Odaların içinde ocak ve fırınlardan başka, duvar önlerinde kerpiçten sekiler vardır. Oturma ve yatmada

kullanılan bu sekilerin altına ölen aile bireyleri de gömülüyordu. Duvar ve tabanların beyaz ve bazen de kırmızı kille sıvandığı bu yapılarda ahşap kısımlara kırmızı aşı boyası sürülerek mekan içlerine renkli bir görünüm kazandırılmaya gayret edilmiştir.

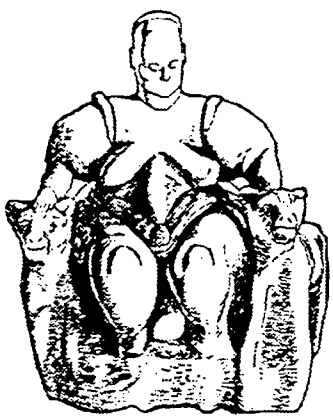
Çatalhöyük'ten duvarları akbaba resimleriyle süslü bir ev

Küçük tapınak olarak nitelenen kültsel yapıların sayısı 50 civarındadır. Kimileri daha büyük ve özenlice yapılmış bu dinsel yapıların duvarlarında çok renkli resimlerle kabartmalara yer verilmiştir. Eski avcılık döneminde ortaya çıkan mağara resimlerinin devamı niteliğindeki bu yapıtlar sıva üzerine sarı, kırmızı, yeşil, beyaz ve siyah boyalarla yapılmıştır. Resimlerde geometrik desenli kilimleri andıran bezekler, el motifleri, dans eden avcılar, ellerini havaya kaldırmış insanlar, kafası kopuk insan cesetlerine saldıran akbabalar, portre özellikleri taşıyan insan yüzleri ve olasılıkla lav püskürten

Bir kutsal alanın içi

Hasandağ volkanı önündeki Çatalhöyük kasabası gibi ilginç konularla karşılaşılır. Kat kat sürülen sıvanın plastik bir şekilde biçimlendirilmesi ya da oyulması sonucu yapılmış kabartmalarda ise konuları, doğuran Ana Tanrıça, panter, dağ keçisi ve leoparlar oluşturur. Bunların yanında gerek sekiler ve gerekse duvarlara kilden plastik olarak biçimlendirilmiş öküz ve koç başları dizilmiş; avlanan öküz ve koçların boynuzları ise bu başların iki yanına sokulmuştur. Genellikle bu başların altında, taban üstüne bırakılmış ve kimileri de kırmızı aşı boyası ile renklendirilmiş, ata kültüyle ilgili görülen kafatasları ele geçirilmiştir. Filistin'den Orta Anadolu'ya değin yayılmış ata kültü geleneğinde, ölen aile bireylerinin kafaları gövdele-

Çatalhöyük Ana Tanrıça ve leoparlar

rinden ayrılıp boyalarla süslenerek evlerde saklanıyordu.

Evler ve tapınaklarda bulunmuş figürinler eski yapı katlarında daha çok mermer ve kireçtaşından, yenilerdeyse çoğu kez boyalı kilden

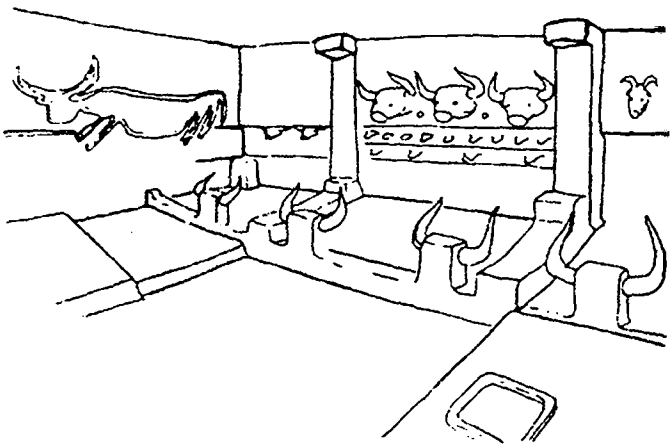
Çatalhöyük duvar resimlerinden boğa avı

yapılmıştır. Boyları 0.30 m.yi aşmayan bu yontucuklardan kimileri gerçekçi, kimileri de şematik biçimde, tek tek ya da grup halinde biçimlendirilmişlerdir. Pişmiş topraktan bir figürin grubunda, iki yanında leoparlar bulunan, oturur durumda doğuran Ana Tanrıça; bir başkasında kucağında panter yavruları tutan bir başka Ana Tanrıça; bir taş kabartmada da kucaklaşan bir tanrı çifti gösterilmiştir. Burada bereketle ilgili görülen kadının doğurganlığı ön plandadır.

Kemik saplı taş bıçak

Ev ve tapınaklardaki kerpiç sekilerin altında,çoğunluğu kadınlar ve çocuklara ait 400 kadar mezar gün ışığına çıkarılmıştır. Sayıları ortalama olarak her evde 8 ile 30 arasında değişmektedir. Cesetlerin çoğu,açık havada bırakılarak yumuşak kısımları çürütüldükten ve akbabalar tarafından parçalandıktan sonra toplanan ve bazen kırmızıya boyanan iskeletlerin

Boğa kafaları ve boynuzlarla süslü bir tapınak

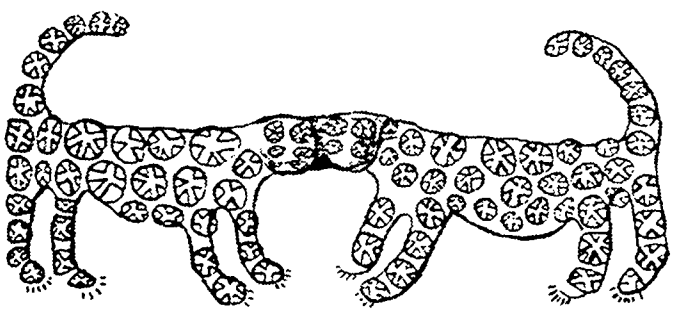

Çatalhöyük'ten geyik avı

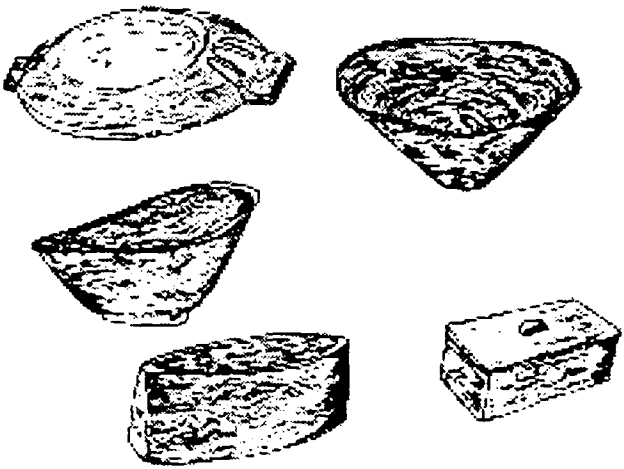
Ağla avlanan avcılar

taban altına bırakılması suretiyle; çok azı ise bir bez ya da hasıra sarılarak hoker durumda, sol yanına yatırılmış durumda gömülmüşlerdir. Erkek mezarlarına armağan olarak, çakmak taşı kamalar, ok, mızrak uçları, mermer topuz başları, doğal camdan bıçaklar, orak dilgileri, kazıyıcılar, kemik toka ve çengeller ile kilden damga mühürler; kadın mezarlarına ise boya paletleri, doğal camdan aynalar, kemik iğneler, yeşil taştan minik gerdançeler, pişmiş toprak, bakır ve çeşitli taşlardan boncuklar bırakılmıştır.

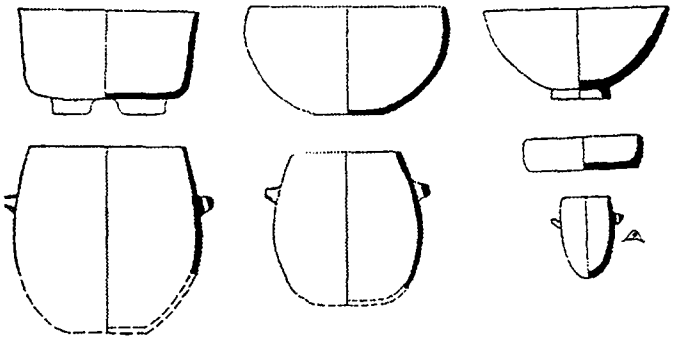
Leopar kabartmaları

Ekonomisi, her biri gelişmiş düzeydeki tarım ve hayvancılık ile çok sınırlı bir ticarete dayanan Çatalhöyük halkı bu dönemde einkorn ve emmer buğdayı, ekmeklik buğday, arpa, bakla, bezelyegiller ve mercimek gibi ürünleri yetiştirebiliyorlardı. Önce büyük baş hayvanlar, sonra da koyun, keçi ve köpek evcilleştirilmişti. Avcılığın hala önemli bir yeri vardı. Yabanıl sığır,yabanıl koyun ve eşek, geyik, dağ keçisi, yabanıl domuz, ayı, tavşan, leopar ve türlü kuş cinsleri avlanan hayvanlar arasındaydı.

Ahşap kap kacak

Çatalhöyük'te önceleri pişmiş topraktan çanak çömlek ve eşya yapımı yaygın değildi ve kap kacaklar daha çok ahşaptan ya da kamış örgüden üretilmişti. Kullanımı giderek artan gerçek çanak çömlekler ise daima elde biçimlendirilmiştir. Kaba hamurlu, kalın çeperli, ağır

Çatalhöyük çanak çömlekleri

ve basit olan kaplar genellikle tek renkli ve açkılıdır. Son evrelerde çok ender olarak krem renkteki kapların kırmızı boya lekeleriyle bezenmesine çalışılmıştır. Çok az sayıdaki taş kaplar lüks eşya niteliğindedir. Aletlerle silahlar genellikle doğal cam ve az olarak da çakmak taşından, kaşık ve kepçelerse kemiktendir. Bitki lifi, yün ve hayvan kılından karıştırılarak yapılmış dokumalar, keçe, kürk ve derilerin yanında sepetçiliğin varlığı bilinmektedir. Bakır ve kurşundan, boncuk, yüzük, olasılıkla iğne ve bız yapımında yararlanılmıştır. Ergani kökenli bakır, Gülek Boğazı yöresinden gelen kurşun ve Kızıldeniz yöresinden gelmiş deniz salyangozu kabukları uzak bölgelerle yapılmış ticari bir düzenin varlığını gösterir; ancak üretimciliği öğrenmiş olan bu halk büyük çapta kendi içine kapanıktı ve asal uğraş yine de avcılıktı.

Erken Neolitik Çağ'da yerleşmelere sahne olmuş bir başka bölge de Çukurova'dır. Burada günümüzde Mersin kent merkezinin içinde kalmış olan **Yumuktepe** bu yörenin kazılarla

araştırılmış en önemli merkezi durumundadır. Burada başlayan yeni çalışmalarda daha önce saptanmış 5 Erken Neolitik Çağ tabakasına karşılık 25 kadar tabaka ve yapı katının varlığı belirlenmiştir. Yeni düzeltilmiş C14 analizleri en alttaki tabakanın 7000 yıllarına değin uzandığını ortaya koymuştur. Mimarlığı daha çok çit-çamur yani huğ tekniğine dayanan dönemin çanak çömlekleri el yapımı koyu renkli açkılı türdedir. Kendine özgü özellikleri ağır basan bu kültürün yerli bir karakter taşıdığı ve başlangıçtan itabaren Amik ovası (A-B evreleri) ve Suriye ve Lübnan'ın Akdeniz kıyısındaki Neolitik yerleşmelerle ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya ile hiç bir ilişki söz konusu değildir. Neolitik Çağ'ın erken evrelerinden başlayarak yaygın bir obsidyen kullanımı vardır. Obsidyenin geliş yeri Ulukışla ve Gülek Boğazı yoluyla Hasandağ ve Melendiz dağı yöresidir. Kaletepe obsidyenlerinin Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Kıbrıs'a değin ulaşmış olması Çukurova ile Kıbrıs arasındaki deniz trafiğinin daha da eskiye gittiğini gösterir.

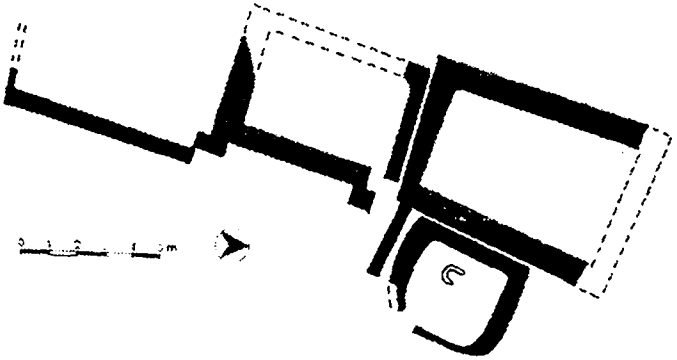
Antakya, Reyhanlı ve Kırıkhan arasında uzanan, üç yanı dağlarla çevrili Amik Ovası tarih öncesi çağlarda çok yoğun yerleşmelere sahne olmuştu. Buranın Neolitik Çağ kültürleri "Amuk A" ve "Amuk B" olarak adlandırılır ve **Tell el Cüdeyde** ile kısmen, bunun biraz güneyindeki **Tell Dhahab** (Altıntepe)'da yapılan sondajlardan tanınır. Bugün su altında kaldıklarından daha çok çit-çamur tekniğindeki mi-

marlığı konusunda fazla bir şey bilinmeyen Amuk A ve B evreleri çanak çömleği, Çukurova, Kuzey Mezopotamya ve Suriye Neolitik'leri için karakteristik olan elde yapılmış koyu renkli açkılı bir türdür.

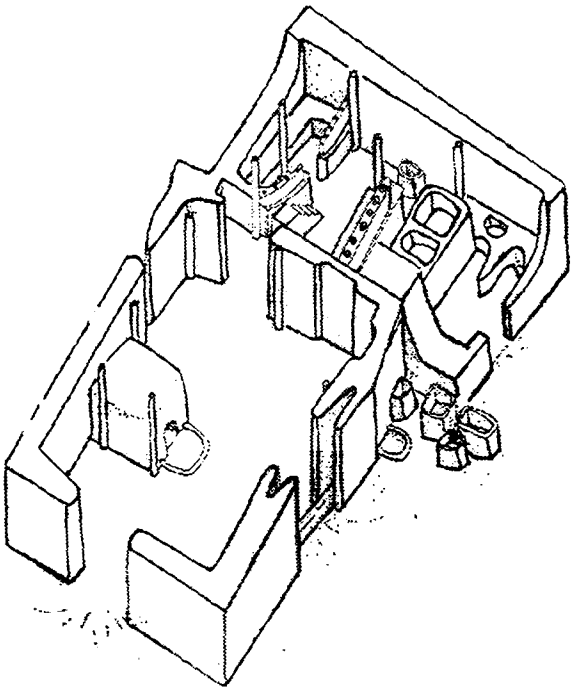
Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da en eski çanak çömlekli Neolitik Çağ yerleşmesi çanak çömlek öncesi dönemden beri iskan görmüş olan **Çayönü**'nde saptanmıştır. Burada çanak çömleksiz dönemin çok gelişmiş ve iyi tasarlanmış yapılarından farklı, ilkel bir köyü ortaya çıkarılmıştır. Bu köyde ev duvarları yer yer üç sıra taş temeller üzerine kerpiç bloklardan oluşmaktadır. Eskiye kıyasla köy oldukça küçülmüş ve nüfus azalmıştır. Amik A ve B evrelerindekileri andıran koyu yüzlü ve açkılı çanak çömlekler son derecede kabadır; ağız kenarlarının altında küt çıkıntılar halinde tutamakları ve düğme biçimli kabarcıkları olan siyah ve gri renkli çanaklar sevilerek kullanılır. Şanlıurfa'nın Birecik ilçesi yakınlarındaki **Mezraa-Teleilat** Höyüğü'nde de bu döneme ait kalıntılar ortaya çıkarılmaya başlamıştır.

Neolitik Çağ'da Göller Bölgesi ve civarı yoğun bir yerleşme dokusuna sahipti. Bu yörede, Burdur yakınlarındaki Kuruçay, Bucak Ovası içindeki Höyücek ve daha güneyde, Antalya'ya bağlı Bademağacı beldesi yakınındaki Bademağacı (Kızılkaya) Höyüğü ile Beyşehir'in 10 km. kuzey-kuzeybatısındaki Erbaba höyükleri kazılarak incelenmiştir. Bunlardan 6700 yıllarına değin uzandığı anlaşılan en eskisi **Kuruçay**'dır.

Burada buluntu veren ve bir yerleşmeden çok erozyon birikimi olarak nitelenen en erken tabakanın (13) üzerindeki yapı katında (12), olasılıkla kalabalık bir aileye ilişkin çok ufak bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır. Taştan temelleri 1 m. kalınlığında olan mimaride kuzey ana mekan 10 x 8 m. boyutlarındadır. Zamanla küçük odalar eklenerek genişletilmiştir. Tek renkli ve çok renkli olmak üzere iki kümeye ayrılan çanak çömleklerden asıl büyük kümeyi, gri-bej hamurlu ve yandan bakıldığında hayvan başını anımsatan yalancı kulplarıyla tek renkliler oluşturur. Dikey yerleştirilmiş tüp biçimli tutamaklar karakteristiktir. Daha çok basit bantlar, şevronlar ve sembolik-fantastik türdeki boya bezemeler ise bej astar üzerine kırmızı boya ile yapılmıştır. Çok az sayıda olmakla birlikte kabartma bezemeli olanlar da vardır. Boya bezemeli kaplar daha sonraki çağlarda Göller Bölgesi'ne özgü kapların ilkel öncüleri durumundadır. Taştan aletler genellikle çakmak taşı, daha az olarak da obsidyendendir.

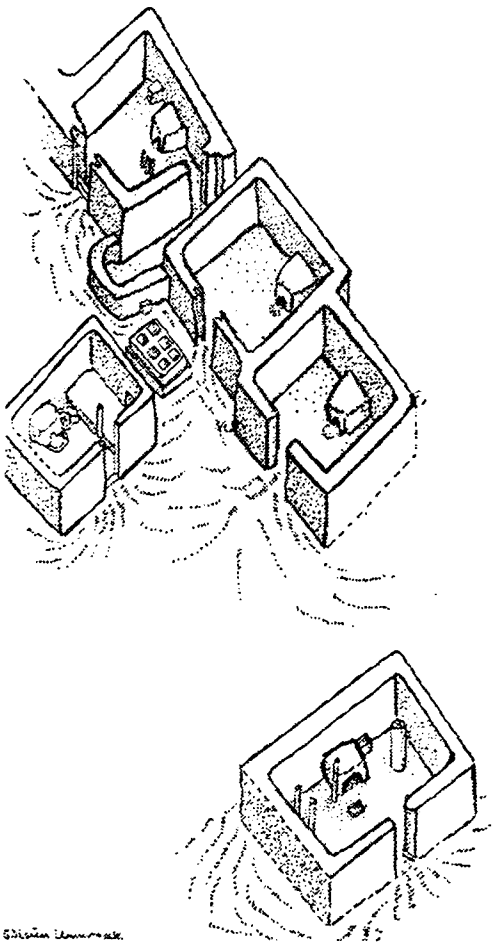
Kuruçay 12. Yapı katı mimarisi

Höyücek kutsal alanlar evresi mimari

Höyücek'in mimarisi bulunamayan en erken tabakalarının üzerinde dinsel işlevli bir grup mekan ortaya çıkarılmıştır. "Tapınak Dönemi" denen bu tabaka yapıları doğu-batı yönünde yan yana 5 mekandan oluşur ve tümü kerpiçtendir. Dikdörtgen planlı yapılara daha çok uzun kenarları üzerine açılmış merkezi kapılardan girilmektedir. Bunların karşısına gelen duvara büyük bir fırın yerleştirilmiştir. Yapıların ortasında, dıştan 8 x 5 m. boyutlarında daha küçük bir yapı dikkat çekicidir. Alçak bir bölme duvarıyla ikiye ayrılmış olan bu mekanlarda dinsel anlamlı buluntular ele geçirilmiştir. Böylelikle yerleşme yerinin köyden çok kutsal bir ziyaret yeri görünümü taşıdığı anla-

şılmıştır. Çanak çömlekler çok gelişkin bir teknik ve biçim zenginliği sergilerler. İyi pişirilmiş ve çok iyi açkılanmış olan kaplar tek renklidir. Çoğunda ip delikli tüp tutamaklar bulunmaktadır. Böbrek, kuş ve çizme biçimli kaplar dikkat çekicidir. Radyo karbon tarihlerine göre bu kutsal yapı 6400-6100 yılları arasına ilişkindir.

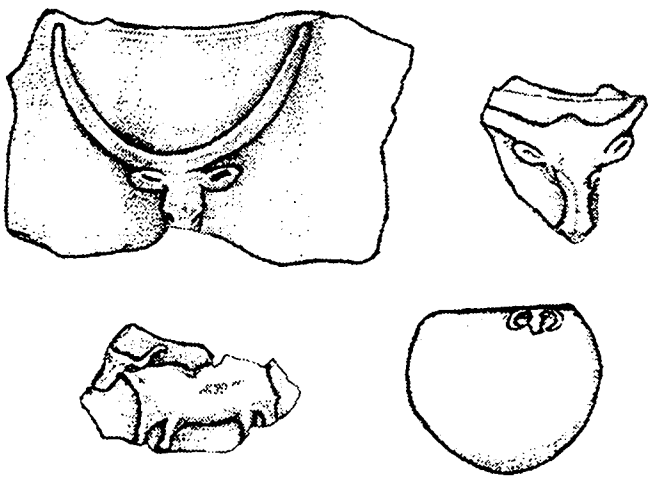
Bademağacı Erken Neolitik evler

En güney uçtaki **Bademağacı**'nda erken evreye ilişkin iyi durumdaki mimari tümüyle kerpiçten evler ile temsil olunur. Birbirine yapışık olmayan yapılar daima dikdörtgenimsi planlıdır. İçlerine, uzun duvarlarının ortasına açılan bir kapıyla girilir. İçte yuvarlak küllüklü fırınlar vardır. Tahıl evlerin dışındaki, kil levhalardan yapılmış çok gözlü silolarda depolanmıştır. Çanak çömlek tek renkli (koyu gri ya da koyu kahverengi) ve iyi açkılıdır. Dikine delikli silindirik tüp tutamaklar burada da kullanılmıştır. İki çömlek ağızdan dibe doğru inen koşut boya bantlarla bezelidir. Pişmiş topraktan şişman Ana Tanrıça figürinleri oturur ve bağdaş kurmuş durumda gösterilmiştir. Bu yerleşmenin yaklaşık olarak VII. binyılın son çeyreği ya da biraz daha öncesine gittiği sanılır.

Geç Neolitik Dönem'e geçişi tanıtan bu yerleşmelerden **Erbaba** 6000 yılları civarına tarihlenir. Üç tabaka halindeki Neolitik yerleşmede dörtgen planlı ev duvarları taştandır. Kimileri bölme duvarlı ve geçitli bu yapılarda dışa açılan bir kapı düzeni yoktur. Bu yüzden mekanlara damdan inilmektedir. Hayvan ve bitki üretimciliğinde Çatalhöyük düzeyine eriştiği anlaşılan Erbaba'da yontma taş alet endüstrisinin ana malzemesi çakmak taşıdır; obsidyen azdır. Kuruçay'dakilerin aksine tarımı bilen bu topluluğun avcılıkla çok fazla uğraşmadığı alet tiplerinden de anlaşılmaktadır. Koyun, keçi ve sığırı evcilleştirmiş bu insanlar emmer, einkorn, sert buğday, arpa ve mercimek gibi

tahıl bitkileri ile bakla ve bezelyegilleri de tarıma almışlardı. Pişmiş topraktan insan yontucukları da yapılmıştı. Çanak çömlekler kaba hamurlu siyah ve kahverengindedir. Daha geç evrede kapların kili içine minik hayvan kabukları katılmıştı.

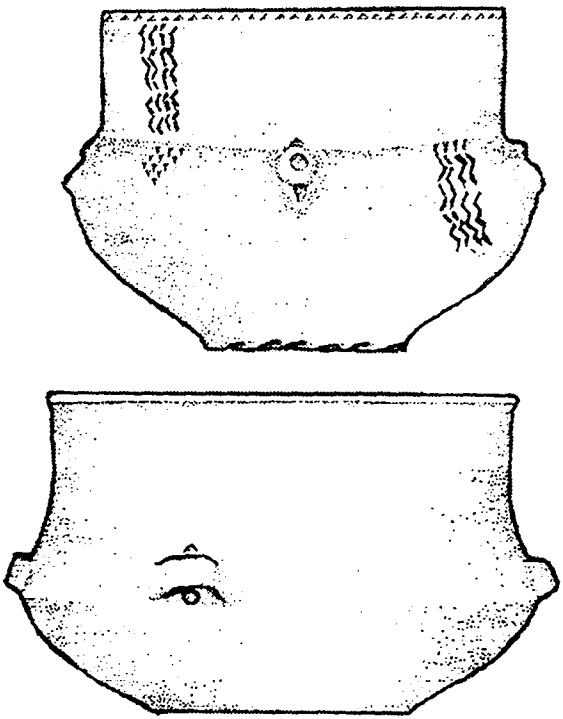
Doğuya doğru gidildiğinde, Niğde il merkezinin 17 km. güneyindeki **Köşkhöyük**, küçük bir yerleşme yeri olmakla birlikte, özellikle ilginç küçük buluntularıyla dikkat çekicidir.

Köşkhöyük kabartmalı çanak çömlekler

Höyüğün en alttaki III. yapı katında duvarlar tamamen taştan örülerek yükseltilmiş ve iyice sıvanmıştır. Dikdörtgen, karemsi ve bazen de yuvarlak planlı mekanlarda fırınlar ve tandırların yanında, erzak küpleri, taş kaplar ve kapı söve taşları ele geçirilmiştir. Kimi mekanlarda

kerpiçten sekilere yer verilmiş, bunlardan biri üzerinde 24-26 yaşlarında bir kadına ait kafatası bulunmuştur. İskelet haline geldikten sonra, kulaklar, yanaklar ve siyah renkte iki taşla belirlenmiş gözleri kil-alçı karışımı bir maddeyle sıvanmış ve koyu kırmızı renkte aşı boyasıyla boyanmış bu kafatası adeta bir mask haline getirilmiştir. Bu, yukarıda sözünü ettiğimiz ata kültü geleneğinin daha geç bir devamıdır. Ölüler yerleşme alanında küp içine, taş sandukaya ya da toprağa açılan basit çukurlara gömülmüştür. Çanak çömlek el yapımı, siyah, koyu gri, açık ve koyu kırmızı hamurlu ve tek renklidir. En dikkat çekici özellik kimi kapların insan, boğa, inek, eşek, keçi, kaplumbağa, antilop ve ağaç gibi yüksek kabartmalarla bezeli oluşudur. Şişman-doğurgan ana tanrıça figürinleri oldukça gerçekçidir. Alet ve silahlar başta obsidyen olmak üzere taş ve kemiktendir. Maden kullanımı yoktur. Ölüler yerleşme alanında küp içine, taş sandukaya ya da basit toprak çukurlara gömülmüştür. Mezar armağanı olarak çanak çömlekler, obsidyen ve kemikten alet ve silahlarla mermer bilezik, istiridye kolye ve Ana Tanrıça figürinleri bırakılmıştır. Benzer özellikleri paylaşan bir yerleşme yeri Niğde ili Çiftlik kasabası yakınındaki **Tepecik** Höyüğü'nde ortaya çıkarılmaktadır. Şimdilik üç tabaka içeren höyüğün en alttaki üçüncü tabakasında taş temelli yapılar ile tandır ve fırın gibi öğeler saptanmıştır. Büyükbaş hayvanlara ve insanlara ait yüksek kabartmalarla bezeli çanak çömlekler burada da bulunmuştur.

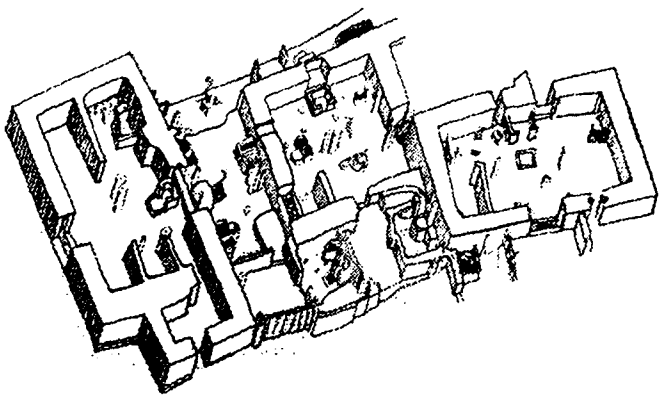
Hocaçeşme çanakları

Neolitik Çağ'm erken evrelerinde Türkiye'nin Trakya bölümündeki gelişmeleri, Edirne'nin Enez ilçesi yakınlarındaki **Hocaçeşme** Höyüğü verileriyle izlemek olasıdır. Burada ortaya çıkarılmış bulunan kalıntılar Güneydoğu Avrupa'nın bilinen en eski yerleşim yerlerinden birine ilişkindir. 6400-6300 yıllarına ait en erken tabakalarda yerleşme yeri 1 m. kadar kalınlığında taştan bir duvarla kuşatılmıştır ki bu, Yakın Doğu'daki en eski savunma tesislerindendir. En erken evrede, ahşap kulübeler şeklindeki mimari yuvarlak planlıdır. Geç aşamalarda dikdörtgen plana geçilmiştir. Çanak çömlekleri tek renkli (kırmızı ya da siyah) ve el

yapımıdır. Kimi çanaklarda tüp biçimli ip delikli tutamaklar bulunur. Önceleri çiftlik hayvanları ağırlıklı bir beslenme biçimi bulunan Hocaçeşme köylüleri, giderek çeşitli su yumuşakçaları tüketimine geçmişlerdir. Burada yaşayan halkın Anadolu ile yakın ilişkiler içinde bulunduğu, böylelikle Anadolu ile Balkanlar arasındaki ilişkilerin köklü bir geçmişe dayandığı anlaşılmaktadır.

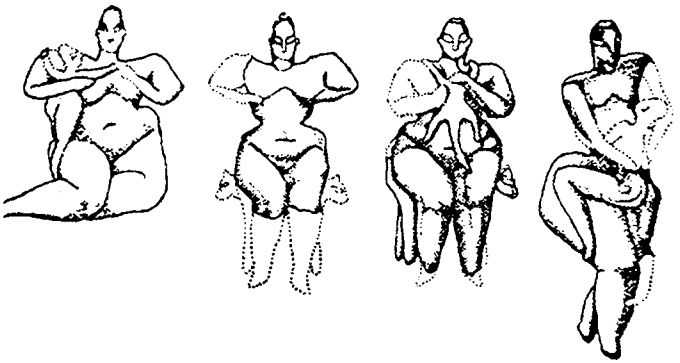
GEÇ NEOLİTİK ÇAĞ

Neolitik Dönem'in ikinci ve son evresi Geç Neolitik Çağ olarak adlandırılır. Bir ya da iki yüzyıldan fazla sürmeyen bu dönemin Anadolu'da en iyi temsil edildiği merkezlerin başında, Burdur'un 35 km. güneybatısındaki **Hacılar** gelmektedir. Höyükte dört yapı katı (IX-VI) halinde karşılaşılan Geç Neolitik Dönem VI.

Hacılar'dan bir ev

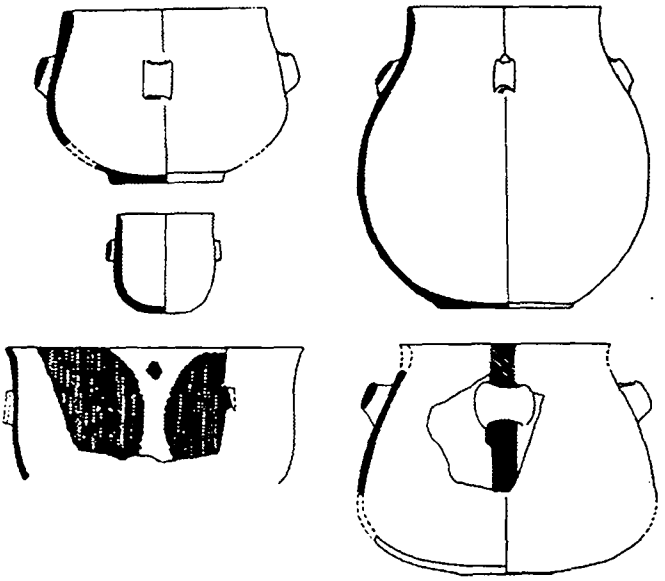
bin yılın başlarına tarihlenir. Bu yapı katlarından, büyük bir yangınla son bulmuş olan sonuncusunda (Hacılar VI) Çatalhöyük'tekilerden çok daha büyük evler ortaya çıkarılmıştır. Bazıları 10.50 X 6 m.yi bulan dikdörtgen planlı bu yapılar taş temel üzerine kerpiç bloklardan 1 m. kalınlığında duvarlara sahiptir. Plan yönünden Bademağacı Erken Neolitik Çağ evlerini anımsatır biçimde, bu yapılara da uzun duvarlarının ortasına açılmış kapılardan girilebilmektedir. Fırın yine kapının karşısına gelen arka duvarın önündeki konumunu korumaktadır. Plan yönünden daha gelişmiş görünen bu evlerin içinde ana mekan çit tekniğiyle ince duvarlarla bölümlere ayrılmıştır, seki yoktur. İçinde fırın, ocak, öğütme taşları ve çamurdan tahıl ambarı bulunan mutfak evin dışına alınmıştır. Sırt sırta bir blok halinde inşa olunan evlerin yanında, tapınak denilebilecek özel yapı bulunmamıştır. Çoğu evlerde ele geçirilmiş figürinler bir ev kültünün varlığına işaret etmektedir. Ekonomide avcılık eskiye oranla çok azalmış, kuru tarım geniş ölçüde uygulanmaya başlamış; bunun doğal bir sonucu olarak eskinin yontma taş alet endüstrisi de yeni biçimler almaya yüz tutmuştur. Çanak çömlek yapımının iyiden iyiye yaygınlaştığı bu dönemin elde yapılmış olan kapları yine yine tek renkli ve çok renkli olarak iki gruba ayrılır. Erken Neolitik Çağ'da Kuruçay, Çatalhöyük ve Bademağacı'ndan tanınan, kapların ağız kenarlarının altına dikine yerleştirilmiş tüp biçimli tutamaklar karakteris-

Hacılar'dan ana tanrıça figürinleri

tiktir. Yine az olmakla birlikte krem renkli zemine kırmızı boya ile yapılmış basit dik şeritler ve şevronlarla dekore edilmiştir. Bunlar Erken Kalkolitik Çağ'da çarpıcı örneklerle ortaya çıkacak boyalı kapların Çatalhöyük (III) ve Kuruçay'dan (13) sonraki ilkel öncüleridir. Tek renkli çanak çömlekler Kuzeybatı Anadolu, Ege kıyıları ve hatta Sakız ve Skyros gibi adalara değin yayılmış olmakla birlikte, boya bezeme yalnızca Göller Bölgesi'ne özgüdür.

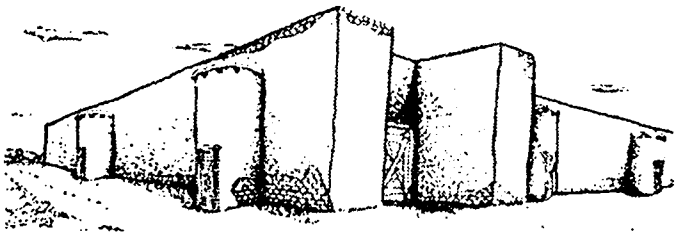
İnsanoğlunun yaşamında beliren yenilikler çok geçmeden etkisini sanatta da göstermiştir. Avın önemini yitirmeye başlamasıyla artık eskinin büyük av panoları tümüyle unutulmuş, bunun yerine üretimle ilgili olarak kadının doğurganlığı ön plana geçmişti; onları besleyen Toprak Ana gündeme gelmişti. Bu dönemin gelişkin figürinlerinde ana konu iri badem gözlü, şişman ve çıplak Ana Tanrıça ile çocuğudur. Figürinler genellikle kilden, ender ola-

Hacılar Geç Neolitik Çağ çanak çömlekleri

rak da taştandır. Ölüler artık evlerin içlerine değil, daha çok açık avlulara ve mezarlıklara gömülmeye başlamıştır.

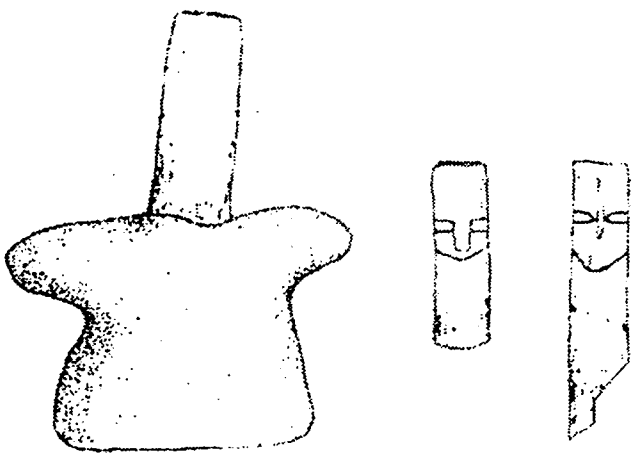
Göller Bölgesi'nde Hacılar'ın komşusu **Kuruçay** 11 bu zamanda (6000) korunmalı bir köy durumuna sokulmuştur. Yarım yuvarlak kulemsi çıkıntılarla güçlendirilmiş bu taştan korunma duvarı ileri düzeyde bir savunma anlayışına sahiptir. Bu korunmalı alana kuzeydoğu köşedeki basit bir açıklıktan girilmekteydi. İç kısım çok yıkım görmüştür, bu yüzden düzeni hakkında bir şey söylenemez. Bu köyde kullanılan çanak çömlekler Hacılar'dakinin benzeridir. Önceki dönemlerde ortaya çıkmış

Kuruçay II köyünü çeviren savunma duvarı

boya bezemeli kaplarda büyük bir artış söz konusudur. Sembolik-fantastik türde bezeme giderek yaygınlaşmıştır.

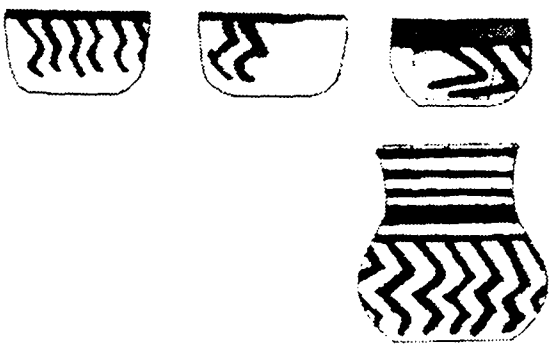
Biraz daha güneydeki **Höyücek** bu dönemde olasılıkla kutsal alan niteliğini korumaktadır. Mimarisi hakkında fazla birşey bilinmeyen ve "Kutsal Alanlar Dönemi" denen bu tabakada pişmiş topraktan 70 kadar Ana Tanrıça figürini ve idol bulunmuştur. Natüralist biçemdeki figürinler karşılık, idoller basit, çuval gövdeli ve şematiktir. Başsız olarak yapılan bu

Höyücek Ana Tanrıça

idollere, sonradan ağaç ya da kilden ince uzun başlar yerleştirilmiştir.

Çukurova'da Mersin **Yumuktepe**, Tarsus **Gözlükule** ve Ceyhan ırmağının doğu kıyısı üzerindeki **Domuztepe**; Niğde yakınlarında

Yumuktepe boya bezemeli çanak çömlekleri

Köşkhöyük, Konya ovasında **Can Hasan**; İzmir'de **Ulucak**, son olarak da Denizli yakınlarındaki **Aphrodisias** Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik Dönem'e geçişi temsil eden diğer merkezler arasındadır. Bunlardan Yumuktepe' de (XXVI-XX) inek, domuz, koyun ve keçiyi evcilleştirmiş ve tüm bitkileri tarıma almış, oldukça gelişkin bir toplum yapısının varlığı belirlenmiş; mimaride 5, 6 odadan oluşan kare ya da dikdörtgen odalı ev veya evler saptanmıştır. Duvarların alt kesimleri yassı ve oval dere taşları ile yapılmış, üstte ise çit-çamur tekniği kullanılmıştır. İki odada özel bir kullanım amacına yönelik sıvalı birer niş bulunmaktadır. Daha sonra taş tabanlı bir takım yuvarlak silo-

Köşkhöyük Ana Tanrıça figürinleri

lar ve son olarak da odaları dikdörtgen planlı evlerden korunmasız bir köy söz konusudur. Sonuncu yapı katı bir yangın geçirerek ıssızlaşmıştır. Bu yapı katlarında eskinin siyah renkte çanak çömleklerinin yanında portakal ve bej renkli, daha açık mallar belirir. Biçimler basittir, çeşitlilik yoktur. Çok az sayıdaki boyalı çanak çömlekte en sevilen bezeme, açık renk zemin üzerine kırmızı ya da kahverengi boya ile yapılmış "şimşek" motifleridir.

Geç Neolitik Çağ'da Doğu Anadolu'daki durum, bugüne kadar saptanan merkez sayısının yok denecek kadar az olması nedeniyle açık değildir. Malatya yakınlarındaki Kuluşağı **İkizhöyük** tek merkez durumundadır. Amik B evresindekilerle karşılaştırılabilecek el yapımı, koyu yüzlü, açkılı, boyunları basit kabartılarla bezeli çanak çömlekler içeren bu merkez dönemin çok sonlarına ait görünür. Paleoklimatik

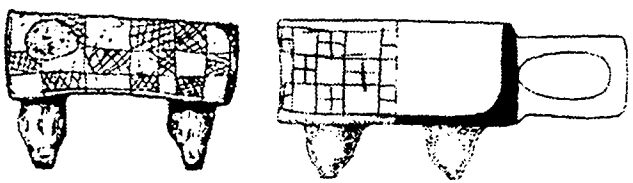
kanıtlar söz konusu çağda hemen hemen tüm Doğu Anadolu'da kurak bir çöl-step ikliminin egemen olduğuna işaret etmektedir. Yerleşmelerin az sayıda oluşu 4400 yıllarına değin sürdüğü sanılan bu elverişsiz koşullardan kaynaklanmış olabilir.

Geç Neolitik Dönem'de Anadolu'nun kuzeybatı kesimi iyi bir biçimde iskan edilmeye başlamış, yerleşik köy yaşantısı tüm yönleriyle belirmişti. 6. binyılın başlarında Anadolu'dan gelen göçmen çiftçilerle, eskinin yerli balıkçı-avcılarının karışması yeni kültür merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Avrupa prehistorik kültürleriyle Anadolu arasındaki konumlarıyla dikkat çeken bu merkezlerden en tanınmışları İstanbul-Kadıköy'deki **Fikirtepe**, **Pendik**, İznik Gölü'nün batı kıyısında, Orhangazi yöresindeki **Ilıpınar** ve Yenişehir ovasındaki **Menteşehöyük**'tür. Bunlardan Fikirtepe Marmara bölgesinin en eski kültürü durumundadır ve ilk besin üretimiyle ilgili kavramların Avrupa'ya aktarılmasında önemli bir aracı görevi yapmış olmalıdır. Fikirtepe kültürünü oluşturan toplulukların, avcılık ve su ürünlerine olan bağlılıkları nedeniyle eskinin toplayıcılık döneminden gelen beslenme alışkanlıklarını sürdürdükleri; bunun yanında, Anadolu içlerinden gelen çanak çömlek yapımı, evcil hayvan ve tarım bitkilerinin kullanımı gibi yeni kavramları öğrenmeye başladıkları açıktır. Genel olarak kaba görünümlü çanak çömlekler çoğu

Fikirtepe çanak çömlekleri

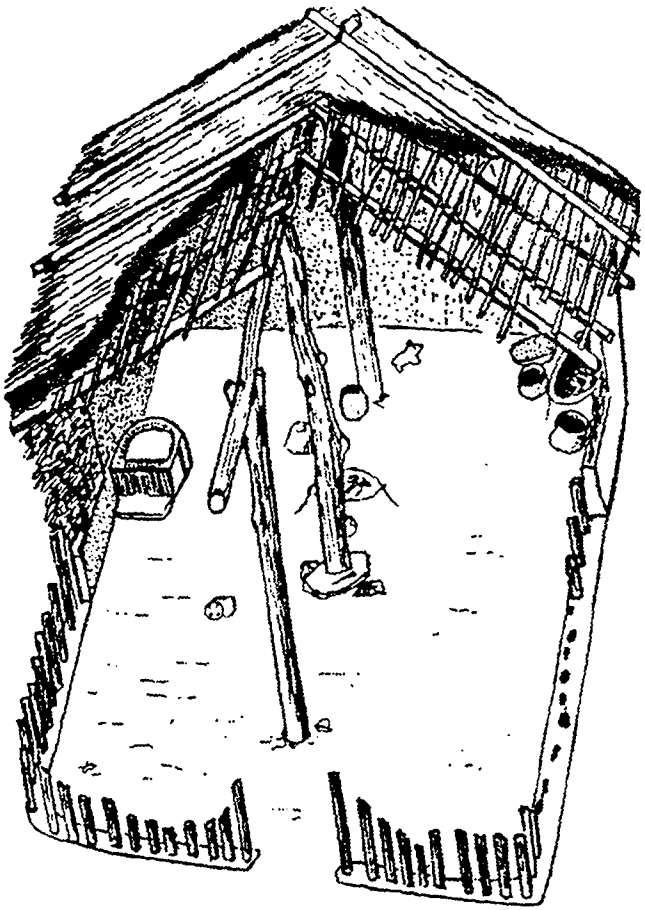
kez koyu kurşuni ve koyu kahverenginde ve açkılıdır. Kimileri kazıma çizgiler ya da noktalarla bezenmiş, bazen bunların içi beyaz bir macunla doldurulmuştur. Bezeme daha çok köşeli kaplar üzerine uygulanmış ve boyaya hiç yer verilmemiştir.

Fikirtepe'nin tipik köşeli kapları

Fikirtepe kültürünün iç kesimdeki yansımaları olarak nitelenebilecek Ilıpınar ve Menteşehöyük, mimarlık ve yerleşme düzeni açılarından farklı karakteristiklere sahiptir. Mimari ahşap-çamur karışımı ve çit örgü tekniğiyle yapılmıştır. Evler ayrık düzende ve dörtgen planda inşa olunmuştur.

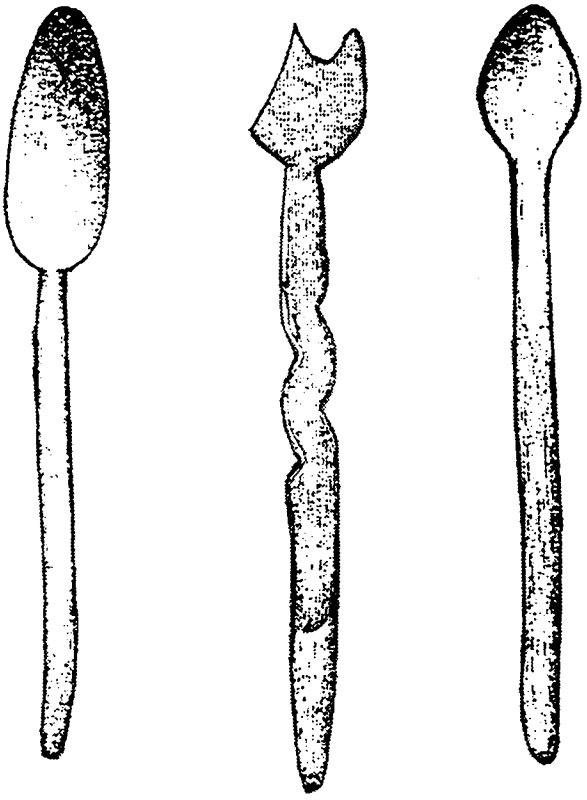
Anadolu'da Neolitik Çağ uzun sürmüştür. Bu süre kimi bölgelerde 2000 yıldan fazladır. Bu uzun sürede çevrede birçok değişiklik ortaya çıkmakla birlikte, çanak çömlek öncesi erken

Ilıcapınar ahşap direk, çit örgülü ev

evre bir yana bırakılacak olursa, yerel teknolojilerde, değiş-tokuş sisteminde ve sosyal yapıda fazla farklılaşma olmamıştır.

Geç Neolitik Çağın sonlarında Konya Ovası ve Göller Yöresi'ndeki yerleşme yerleri yıkıcı sonuçlara yol açan ve fakat nedenleri bilinme-

Ilıcapınar yabani sığır kemiğinden kaşıklar

yen bir dizi gelişmeden olumsuz yönde etkilendiler. Sözgelimi bu olaylardan sonra Doğu Çatalhöyük ıssızlaşarak batıdaki yeni yerine taşındı. Hacılar, Kuruçay ve belki de yeni kazılmakta olan Antalya'nın kuzeyindeki Bademağacı yerleşmeleri de büyük birer yangın felaketine sahne oldular.

KALKOLİTİK ÇAĞ: ÖRGÜTLENEN KÖYLER

Konya Ovası ve Göller yöresi Neolitik Çağ kültürlerine son veren büyük yangından sonra, genel olarak Kalkolitik Çağ'a girildiği kabul edilir. *Khalkos* = bakır ve *lithos* = taş sözcüklerinden türetilerek Kalkolitik yani "Bakır-taş Çağı" adı verilen bu sürece "*İleri Üretici Dönem* " ya da "*Gelişkin Köy Dönemi* " gibi adlar verilmesi daha uygun düşebilir. Bu zamanda Anadolu basit köy topluluklarınca paylaşılmıştı. Daha çok VI. bin yılın ilk yarısı ile IV. bin yılın sonları arasına tarihlenen bu çağın en önde gelen iki özelliği bakır aletlerin giderek taşın yerine geçmeye başlaması ile kökleri Erken Neolitik Çağ'a uzanan boya bezemeli çanak çömlekleridir. Ancak, henüz Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ kültürlerinin ayırıcı özellikleri tam anlamıyla inandırıcı biçimde ortaya konabilmiş de değildir. Çünkü Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik Çağ'a geçişte Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilemez; aksine bir gelişim,devamlılık söz konusudur. Buna karşılık her iki dönem arasındaki en belirgin özellikler madencilikte karşımıza çıkar. Örneğin döküm tekniği ile iki ayrı maden filizinin birlikte eritilerek kullanılışı Kalkolitik Çağ'ın ortaya koyduğu yenilikler

arasındadır. Bu dönem genel olarak"erken" ve "geç" olmak üzere iki ana bölümde incelenir.

ERKEN KALKOLİTİK ÇAĞ

Nüfusun ve buna koşut olarak yerleşim yerlerinin sayısında da bir artışın görüldüğü Erken Kalkolitik Çağ'da, Anadolu'nun topografik yapısıyla ilişkili olarak yine farklı kültür bölgeleri söz konusudur. Batıdan doğuya doğru bu bölgeleri şu şekilde sıralanabilir: Trakya ve Kuzeybatı Anadolu, Göller Bölgesi, Konya Ovası, Çukurova, Doğu ve Güneydoğu Anadolu.

Bir yandan Anadolu, öte yandan da Balkanlarla ilişkili olan Trakya'da Kalkolitik Çağ'ın şimdilik en iyi temsil edildiği merkez Kırklareli-**Aşağıpınar** Höyüğü'dür. 5800 yıllarına tarihlenen bu yerleşmede köylüler-çiftçiler dörtgen planlı ağaç dikme, dal örgü ve çamur sıvalı, birbirinden ayrı evlerde oturmaktaydı. Giderek bir köy ya da kasaba görünümünü kazanmış ve taşlarla desteklenmiş ahşap bir savunma duvarı ve hendekle kuşatılmıştı. Bu alanın içinde düzenli sıralar halinde tek ya da iki odalı bağımsız ahşap yapılar bulunmaktaydı. Kilden yapılmış çok sayıda kadın heykelcikleri Anadolu'daki Ana Tanrıça anlayışından farklı bir anlayıştadır. Çoğu silindirik gövdeli ve şematik olan bu heykelciklerde cinsel organlar abartısız olarak betimlenmiş, yüzde burun ve kulaklar daha belirgin bir biçimde gösterilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık ağız hiç belirtilmemiştir. Büyük boyutlu ve insan biçimli kült

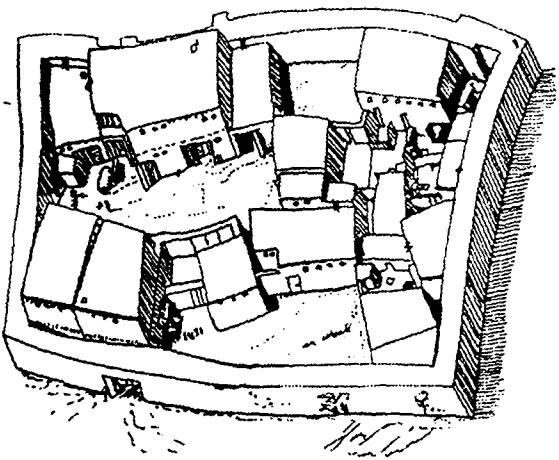
vazoları en ilginç buluntular arasındadır. Aşağıpınar halkı iki tür buğday, arpa, burçak ve mercimek ekiyor; beslenmede koyun, keçi, sığır ve domuz etinden yararlanıyorlardı. Bunun yanında geyik, karaca ve yaban sığırı avlıyorlardı. Balkan kültürlerinin özelliklerini taşıyan Aşağı Pınar yerleşmesi, Trakya'ya Anadolu'dan gelmiş olan ilk çiftçilerin giderek yerel koşullara uyum sağladığını gösterir.

Kalkolitik Çağ'da çok yoğun bir yerleşmeye sahne olmayan Kuzeybatı Anadolu'da dönemin en iyi araştırılmış merkezi İznik Gölü yakınlarındaki **Ilıpınar**'dadır. VI. bin yılın başlarında gelişmeye başlayan yerleşme uzun süre (5700-5450) devam etmiş görünür. Mimari yine çamur harç ve ahşap karışımıdır. Bu dönemin evleri-kulübeleri tek odalıdır ve 3.00X5.00 m. kadar boyutlarındadır. En erken evreden başlayarak kültürel yönden güney ve doğudan çok, kuzeydeki Balkan kültürleriyle ilişkiler geliştiren bu yörede dönemin sonlarına tarihlenebilecek bir başka merkez de Eskişehir yakınlarında ve Porsuk Çayı vadisindeki **Orman Fidanlığı** adlı yamaç yerleşmesidir.

Erken Kalkolitik Çağ'ın en iyi iskan edilmiş ve kendine özgü kültür bölgelerinden biri Göller Bölgesi'dir. Bu yörenin Kalkolitik Çağı hakkında, Hacılar, Kuruçay ve Höyücek kazıları sayesinde daha esaslı bilgilere sahibiz. Bunlardan **Hacılar**, Geç Neolitik Çağ'daki büyük yangını izleyen dönemde kültürel bir kesinti olmaksızın kurulmuştur. Erken aşamalarındaki

mimarlık konusunda fazla bilgi yoktur. Ancak Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik'e yumuşak bir geçişi yansıtan, en erken evreden (Hacılar V) başlayarak mimaride iki teknik kullanılmıştır. Bunlardan ilkinde duvarlar taş temel üzerine kerpiç bloklardan yapılıyordu; özellikle mutfaklarda kullanılmış ikincisinde ise ahşap direkler ve ince dallarla örülen duvarların üzeri kalın bir sıva ile kaplanıyordu.

Dönemin en iyi tanınan yerleşmesi, hemen hemen tümüyle kazılmış olan II. Hacılar'dır. Bu evrede (5200) yerleşme yeri, çevresi 2.00 m.

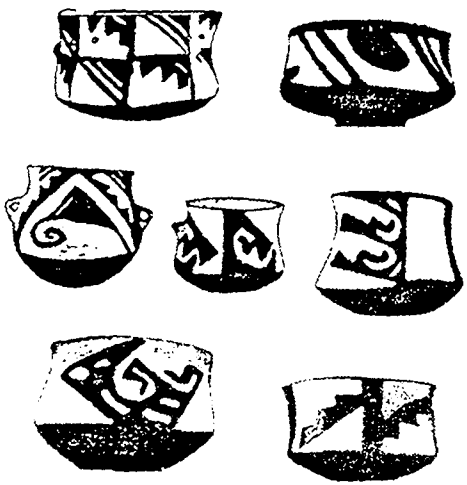

II. Hacılar yerleşmesinin rekonstrüksiyonu

kadar kalınlığında kerpiç duvarla kuşatılmış 70x35 m. kadar boyutlarında küçük bir köydü. İçinde evler, tahıl ambarı, üç çömlekçi atölyesi ve bir kutsal alan buluyordu. Evler, önde bir hol ile gerisindeki ocaklı bir ana odadan ibarettir. Çoğu iki katlı olan evler ayrı ayrı ayrı bi-

rimler halinde tasarlanmıştı ve üç büyük avluya açılıyorlardı. İçinde yeni bitirilmiş kaplar bulunan çömlekçi atölyeleri ortadaydı. Doğu kanatta, içlerinde ekmek fırınları, silolar ve ezgi taşlarının bulunduğu küçük boyutlu avlulara yer verilmiştir. Kutsal alan, yerleşme yerinin kuzeydoğu ucunda taştan bir su kuyusunun yanındadır. Normal evlerden daha büyük ve daha özenli bir biçimde yapılmış bu alanda *cella* denilebilecek nişli iki mekan bulunmaktadır. Bunlardan birinin döşemesinin altına ise üç mezar açılmıştır. Ev içi gömülerin son temsilcilerinden olan ve daima bir kadın ile bir bebeğin beraberce bulunduğu bu mezarlarda cesetler yine ayaklar karna çekik (*hoker*) durumda bırakılmıştır.

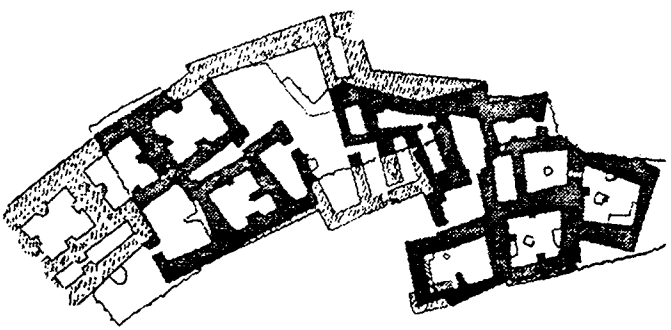
Ana Tanrıça yontucukları Geç Neolitik Çağ'daki benzerlerine göre tek düze ve daha az yaratıcı görünümdedir. Ana Tanrıça'nın bir çocuk ya da hayvanlarla birlikte gösterildiği figürinler tümüyle son bulmuştur. Hayvan biçimli kapların yapımı sürmektedir. Çanak çömlekler çok renkli ve tek renkli olmak üzere iki büyük kümeye ayrılır. Biçimleri açısından birbirlerinden farklı olmayan bu iki türden ilk gruptakiler, iyi açkılı açık renk zemine koyu kırmızı ya da kahverengi bezemeleriyle yalnızca Anadolu'nun değil tüm Yakın Doğu ve Ege dünyasının en özgün çanak çömlekleri arasındadır. Maden prototipleri anımsatan kapların motiflerinde, biri geometrik, ötekiyse fantastik

Hacılar'dan (V-II) fantastik stilde bezemeli kaplar

olmak üzere asal iki stil söz konusudur. İlk kez Kuruçay ve Hacılar'ın Geç Neolitik tabakalarında ortaya çıkan bu türde bezeme anlayışı Göller Bölgesi'ne özgüdür.

Dönemin sonlarına doğru II. Hacılar olasılıkla istilacı bir güç tarafından yakılıp yıkıldı. Bundan hemen sonra 5000 yıllarında istilacılar-

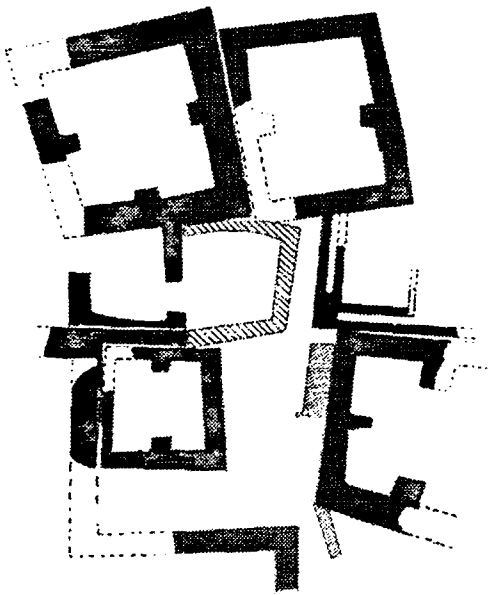
I. Hacılar yerleşmesinin planı

ca kurulduğu sanılan, 150 m. kadar çapındaki kale görünümlü yeni yerleşme (I. Hacılar) ise kısa sürede ıssızlaştı. Bu kale içindeki, çevre duvarına yaslanmış ve birbirlerinden yüksek duvarlı avlularla ayrılmış evler çoğu kez oldukça büyüktür (8.50 X 5.50 m.). Günümüze yalnızca bodrum katları ulaşabilmiş olan evlerin duvarları içten payandalarla desteklenmiştir. Çanak çömlekler biçim ve bezeme yönünden öncekilerden farklıdır, teknoloji gerilemiştir. Ahşap ve sepet türü kapları taklit eden iri çöm-

Hacılar'dan (I) boya bezemeli kaplar

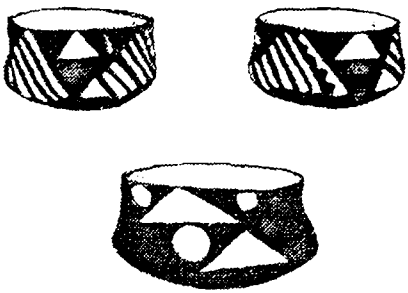
lekler üretilmeye başlamıştır. Bezemede hala açık renk zemine koyu kırmızı boyalı mallar devam etmekteyse de, eskinin geometrik ve fantastik stilleri yerini yeni bir linear (çizgici) biçeme bırakmıştır. Ana Tanrıça figürinlerinde bir şematizasyon başlamıştır.

Kuruçay 7 evleri

Erken Kalkolitik Dönem'in Göller Yöresi'ndeki bir başka temsilcisi **Kuruçay**'dır (10-7). Ancak bu merkez, kendisinden yalnızca 8 km. uzaklıktaki Hacılar'dan pek çok yönüyle ayrılır. En önemli farklılık Hacılar'daki bitişik düzene karşılık buradaki evlerin bağımsız birimler halinde düzenlenmiş oluşudur. Kuruçay'ın Erken Kalkolitik Çağ sonlarına ait 7. yapı katı günümüze oldukça sağlam durumda gelmiştir.

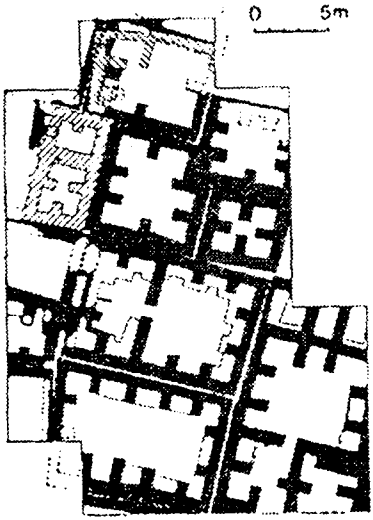
Burada 1 m. kalınlığında, taş temelli ve kerpiç duvarlı bağımsız yapılar kareye yakın dörtgen ya da hafif yamuk planlıdır. Boyutları 8.00 X 7.50 m.den 5.00 X 4.00 m.ye değin değişir. En dikkat çekici özellik iç duvarlar üzerindeki küçük payanda çıkıntılarıdır. Bu özellik Hacılar (I) ve Can Hasan (2B) gibi çağdaşlarıyla kimi paralelliklerin olduğunu gösterir. En yaygın ve dikkat çekici çanak çömlek türü bej astar üzerine kırmızı-kahverengi boya bezemeli kaplardır.

Kuruçay boya bezemeli çanak çömlekler

Bunlar Burdur yöresinin özgün ve uzun süreli beğenisinin ürünüdür. Erken Neolitik'ten başlayarak Erken Kalkolitik Çağ'ın sonuna dek kendi içinde bir devamlılık sergileyen Kuruçay da dönemin sonlarına doğru (5000/4800) bir istilayla son bulmuştur. Bu ağır yıkımdan sonra yerleşme yeri uzunca bir süre ıssızlaşmıştır.

Erken Kalkolitik Çağ'ın bir başka kültür bölgesi de Konya Ovası'dır. Göller Yöresi'nin hemen doğusundaki çanak biçimli bu geniş düzlük Neolitik Çağ'ın en erken evrelerinden

Can Hasan (2B) evleri

başlayarak iyi bir iskana sahne olmuştu. Dönemin en önde gelen höyük türü yerleşme yeri Karaman yakınlarındaki **I. Can Hasan**'dır. Burada bitişik düzende irili ufaklı, dikdörtgen ya da kare planlı tek odalı evler saptanmıştır. Kapısı bulunmayan bu evlere tavandan ahşap merdivenlerle girili çıkılıyordu. İçlerinde ocak ve fırınlar bulunmaktaydı. Tabanları bazen kırmızı aşı boyasıyla kaplanmış odaların iç duvarlarında, Hacılar I ve Kuruçay 7'dekiler gibi, destek görevi yüklenen bir takım payandalar bulunur. Bu nedenle iki katlı oldukları ve yaşam bölümünün de üst katta bulunduğu sanılır. Bakır işçiliği gelişmiştir. Evlerden birinde 45 yaşlarında yanmış bir cesedin yanında bulunan som bakırdan sap delikli topuz türünün en erken örneğidir. Figürinlerin yapımında taştan yararlanılmış; ölüler ise mezarlıklara gömül-

müştür. Çanak çömlekler açkılıdır. Kaplar, krem renkte astar üzerine kırmızı boyalı ve kazı bezemelidir. Dönemin sonlarına doğru beliren, beyaz açkılı zemine kahverengi ya da kırmızı boya bezemeli türler ilginçtir. Kimi motifler güneydeki Yumuktepe (XXI-XX) ile ilişkiler sonucu ortaya çıkmış gibidir. İki tabaka (2B-2A) halindeki bu yerleşmelerden ilki 5000/4800 yıllarında bir yangınla yıkıma uğratılmıştır. Bu felakete karşın yerleşme yeri ıssızlaşmamış, aynı türde evlerin yapımı sürmüştür.

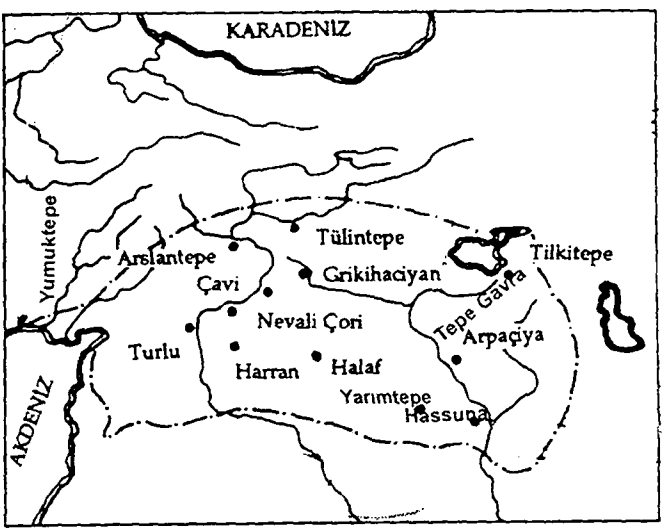
Yine aynı bölgedeki Çatalhöyük'te Erken Kalkolitik yerleşme Neolitik Çağ höyüğünün hemen batısındaki **Batı Çatalhöyük**'te yoğunlaşmıştı. Can Hasan'dakilere benzeyen boyalı kaplar içeren bu höyükte ayrıntılı bir kazı yapılmamıştır. Çanak çömlekler belli başlı iki büyük kümeye ayrılırlar. Bunlardan daha erken olanları devetüyü renkte astar üzerine kırmızı boya ile yapılmıştır. İkinci kümedekiler daha

Batı Çatalhöyük boya bezemeli çanak çömlekler
Erken (üst) ve geç (alt) evreler

kalitelidir ve beyaz astar üzerine kahverengi ya da siyah renk boya ile yapılmış motifler içerir. Bunlar Can Hasan 2B'dekilerin benzeridir.

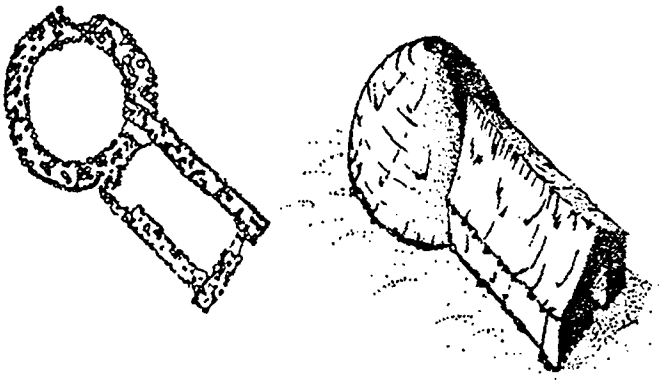
Erken Kalkolitik Çağ'ın en erken aşamalarında Doğu Anadolu'nun durumu fazlaca açık değildir; ancak genel görünüm açısından Anadolu'dan çok Mezopotamya ve Suriye ile ilişkili olduğu söylenebilir. Buna karşılık bu bölgede Mezopotamya'nın Hassuna ve Samarra kültürleri ile çağdaş bir Erken Kalkolitik Çağ kültürünün varlığı ortaya konmuş değildir. Olasılıkla bu zamanda Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzey taraflarında insanların rahat ve yaygın bir biçimde yaşayabilmelerine elverişli olmayan kurak ve çorak bir çöl-bozkır iklimi hüküm sürmekteydi. Öyle ki, nemsiz ortam ağaçların yetişmesine bile engel olmaktaydı. Bölgenin gü-

Halaf Kültürü yayılım alanı

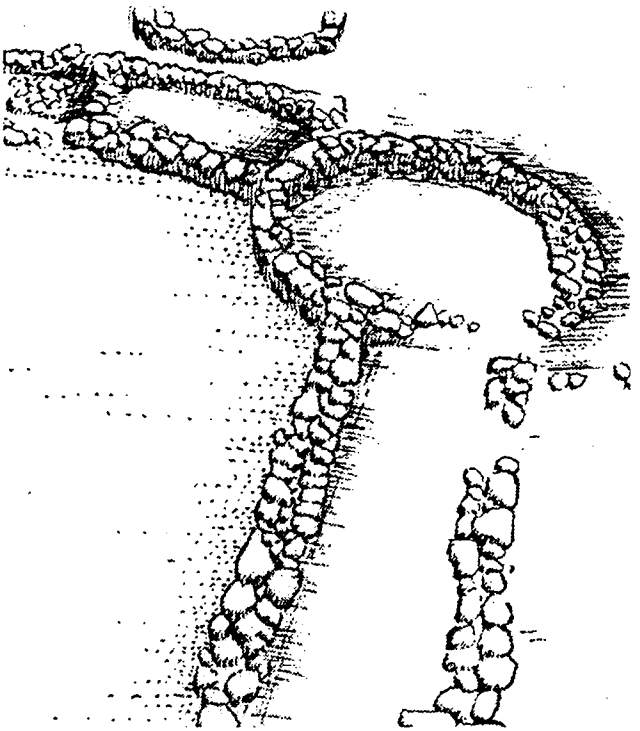
neybatı ucunda, daha uygun iklim koşullarına sahip Malatya-Elazığ bölgeleri ise Geç Neolitik Çağ geleneklerini sürdürmekteydi. Bu yüzden de söz konusu bölgede Geç Neolitik ile Erken Kalkolitik dönemler arasındaki ayırımı yapabilmek oldukça zor ve hatta şimdilik olanaksızdır. Dönemin ilerleyen aşamalarında bölgenin güney kesimleri giderek Çukurova ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan kimi etkiler almaya başlar. Bu yeni süreç *Halaf* ve *Ubeyd* olmak üzere birbirini izleyen iki ana evreye ayrılmaktadır. VI. bin yılın ortalarıyla V. bin yılın başlarına (5600-5000) tarihlenen **Halaf Kültürü** Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneğine sahip kültürlerinden biridir. Adını Suriye-Türkiye sınırındaki Res ül-'Ayn yakınında bulunan Halaf Höyüğü'nden (Tell Halaf) alan bu Kalkolitik kültürün ana vatanının batıda Fırat'ın kollarından Belih ve Habur vadileriyle, doğuda Musul'un kuzeyindeki Dicle havzası arasındaki sahada olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu kültür doğuda Zagros Dağları'nın eteklerinden, batıda Fırat ırmağı ve hatta Çukurova'ya, kuzeyde de Malaya-Elazığ ve izole kalmakla birlikte Van Gölü'nün doğu kıyılarına değin yayılmıştı.

Halaf Kültürü'nün stratigrafik bir düzende incelenebildiği en önemli merkez Kuzey Irak'taki Arpaçiya Höyüğü'dür. Burada söz konusu kültür, erken, orta ve geç olmak üzere üç evreye ayrılır. Erken evre mimarlığı iyi bilinmez. Orta

Bir tholos ve rekonstrüksiyonu

evrede *tholos* denen bir tür ortaya çıkar. Halaf Kültürü'nün ayırt edici özelliklerinden olan bu türde yapılar kubbeli, yuvarlak bir ana mekan ile yandaki bir ya da birkaç gözlü dikdörtgen bir çıkıntıdan oluşur. Çapları 12 m. ile 2.50 m. arasında değişen yuvarlak planlı ana odada ekmek fırınları ve ocaklara yer verilmişti; yandaki dikdörtgen planlı mekanlar ise depo-silo olarak kullanılmıştı. Türkiye dışında Arpaçiya, Hassuna, Yarımtepe ve Chagar Bazar gibi merkezlerde karşılaşılan bu türde yapıların dağılımı *tholos* geleneğinin batıda Fırat ve doğuda Dicle ile sınırlanan bölgede merkezlendiğini ortaya koyar. Toroslar'ın kuzeyinde görülmeyen ve günümüz Harran evlerini anımsatan bu türde yapılara Güneydoğu Anadolu'da, Siverek yakınlarındaki **Çavi Tarlası** ve **Nevali Çori**'nin geç tabakaları ile Gaziantep'in Nizip ilçesi yakınındaki **Turluhöyük**, Kargamış yakınındaki **Yunus**, **Fıstıklıhöyük**, Şanlıurfa yakınlarındaki

Nevali Çori'den tholos

Kurbanhöyük, Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarındaki **Grikihaciyan**, Kahramanmaraş'ta **Domuztepe** ve Amik ovasındaki **Tell Kurdu**'da rastlanmıştır.

Başlangıçtan sonuna değin büyük bir homojenlik gösteren bu kültürünün en dikkat çekici yanı çömlekçilikte karşılaşılan gelişmiş bir teknikle çok renkli bezeme anlayışıdır. Halaf boyalıları üç ana evreye ayrılmaktadır: Erken evrede kapların çoğu küçük boyutlu ve keskin profillidir. Düz dipli ve basit ağız kenarları dışa çekik çanaklar sevilerek kullanılır.

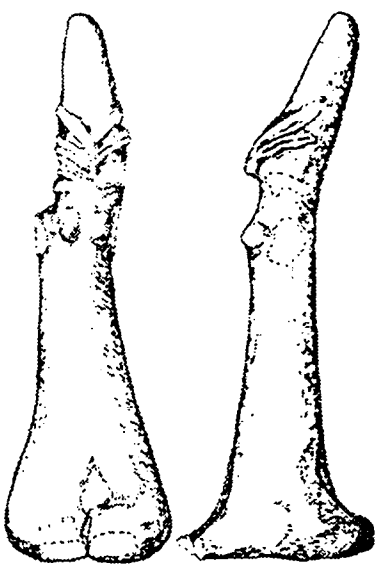
Halaf türü boyalı çanaklar

Kayısı renkte zemin üzerine kırmızı ya da siyah boyayla bezenmiş ve son derecede parlak bir dış görünüme sahiptirler. Bezemeler arasında içi kafesli baklava dilimleri ve dikey ve yatay çizgi gruplarıyla, başta boğa kafası olmak üzere, hayvan ve insanları içeren türlü natüralist motifler egemendi. Orta evrede çanak çömlekçilik teknik açıdan daha gelişmiştir; krem renkte bir astarla birlikte dışa çekik ağız kenarlı ve gayet keskin profilli biçimler ortaya çıkar. Çok yaygın olan boğa başı motifleri bir yana, natüralist bezeme yerini tekstil desenlerini anımsatan çok daha stilize motiflere bırakır. Geç evrede ise göbeğinde rozet ve malta haçı motifleri bulunan büyük ve çok renkli tabaklar dikkat çekicidir.

İyi düzenlenmiş bir ticari sistemleri olan Halaf Kültürü halkı geniş bir coğrafi alan üzerinde ticaret yapabilecek durumdaydılar. Sözgelimi Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısı üzerindeki, bir tür ticaret kolonisi olarak nitelenen **Tilkitepe** olasılıkla Mezopotamya'ya yapılan doğal cam ticareti açısından, Nemrut ve Süphan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle önem taşımış olmalıydı. Bundan başka bu kültürün gölün batısındaki Muş ovasından başla-

yarak, Elazığ'ın doğusunda, Kovancılar yakınındaki **Çınaz**'dan, Altınova'daki **Korucutepe**, **Çayboyu** ve **Tülintepe**'ye doğru uzan hatta değin yayıldığı anlaşılmaktadır. Güneydoğu Anadolu'daki Halaf döneminin en önemli yerleşme yerleri arasında ise -yukarıda sayılanlara ek olarak- İslahiye ovasındaki **Sakçagözü**, Adıyaman yakınlarındaki **Samsat**, Kilis yakınlarındaki **Kargamış** ve **Harran** ovası höyüklerinin adları sayılabilir.

Bugün Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış **Tülintepe** sistematik kazılar nedeniyle bunlardan en iyi tanınanıdır. 2500 m.karelik bir alan kaplayan bu höyüğün en iyi araştırılmış 2. tabakası Halaf-Ubeyd geçiş evreleriyle çağdaştır. 180 kişilik nüfusuyla 30-35 hanelik ve dışa

Tülintepe'den figürin

karşı hiç bir korunma önlemine gerek duyulmamış olan bu köyün, taş temelsiz, doğrudan doğruya kerpiç duvarlı ve dikdörtgen planlı yapıları iki odalı ya da çok odalıydılar. *Tholos* 'lar hiç kullanılmamıştır. Yapı birimleri kimi kesimlerde yoğunlaşarak mahalleler oluşturulmuştur. Aralarda sokaklar, avlular ve açık alanlar bırakılmıştır. Açık alanlarda, ortak olarak kullanılabilen, büyük fırınlar ve ocaklar bulunmaktadır. Pişmiş topraktan kadın idolleri bir ev kültünün varlığına işaret etmektedir. Çanak çömlekleri açısından Orta ve Geç Halaf evreleriyle ilişki içinde olan Tülintepe'de parlak boya bezemeli Halaf türlerinin yanında Ubeyd türü boya bezekli kaplar da ele geçirilmiştir.

Kalkolitik Çağ'ın ilerleyen aşamalarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da nüfus artmıştır. Van, Muş, Erzurum, Bayburt ve Kars gibi kendi içine kapanık ve olasılıkla hala olumsuz iklim koşullarının egemen olduğu bölgelere karşılık, Elazığ-Malatya yöresi bu dönemde de güneyli kültürlerle sıkı ilişkilerini sürdürüyordu; ancak artık güneyin egemen kültürü Halaf'ın yerini giderek **Ubeyd Kültürü** almıştı. Mezopotamya prehistoryasında yeni ve en önemli evreyi oluşturan bu kültür kabaca V. binyılın ilk yarısı içine tarihlenir ve adını, güney Mezopotamya'daki, ilk kez ortaya çıkarıldığı Ubeyd Höyüğü'nden (Tell el Ubeyd ya da Obeyd) alır. Tüm Mezopotamya ve çevresinin ilk birleşik uygarlığını oluşturan bu kültür Sümer medeniyetinin temellerinin atıldığı yepye-

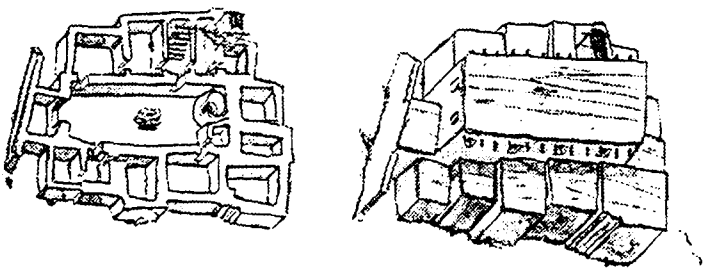
Ubeyd Kültürü yayılım alanı

ni bir dönemin de başlangıcıdır. Kökeni çok daha eskiye dayanan bu kültürün Geç Ubeyd denen ilerlemiş aşamalarında yoğun sulamacılık sonucunda nüfus artmış ve kuzeye doğru yayılarak Halaf Kültürü'ne son vermişti.

Bu dönemde Güney Mezopotamya ile Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu arasında geniş çaplı ticaret ilişkileri kurulmaya başlamıştı. Doğu Anadolu'dan güneye taşınan maddelerin başında obsidyen hala ön sırayı almaktaydı. Bu geniş kapsamlı ticaretin kanıtları Ubeyd çanak çömleğinin çok yaygın bir coğrafi alanda bulunmasıyla da doğrulanır. Ubeyd Kültürü'nün yayılım alanı, kuzeyde yine Malatya-Elazığ bölgelerine değin uzanıyordu; kuzeybatıda Adı-

yaman ve Mersin ile güneyindeki Amik Ovası da batıdaki sınırı meydana getiriyorlardı; doğuda Zagroslar ve hatta kuzeydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyıları da bu kültürün etki alanı içine girmişti.

Geç Ubeyd Dönemi ev ve tapınakları, ortada geniş bir salon ve bunu iki yandan kuşatan odalardan oluşur. Üç parçalı planlı denen bu türde yapılara Doğu Anadolu'da da rastlanır.

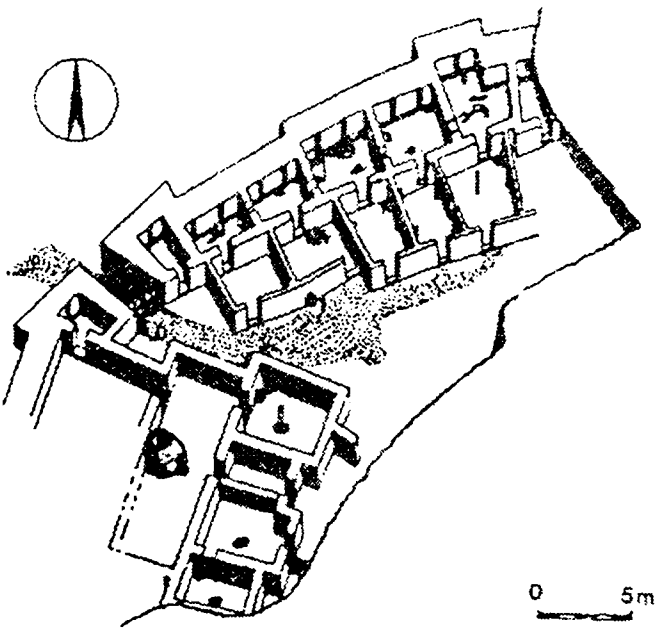
Üç parçalı planlı bir yapının izometrik planı (sol) ve rekonstrüksiyonu (sağ)

Teknik olarak gelişmiş olsa bile hala elde biçimlendirilen Ubeyd çanak çömlekleri artistik etki açısından Halaf'takilerden oldukça geriydi. Açık renk zemine koyu renk boya ile yapılmış basit geometrik motifler içeren bu kaplar çoğu kez düz bırakılmıştır. Pembe ya da devetüyü zemin üzerine en çok kullanılan renkler siyah, yeşil ve kahverengidir.

Bu çağın önde gelen merkezleri arasında, Malatya yakınlarındaki **Değirmentepe**, **Kuluşağı-İkizhöyük**, Keban yöresinde **Korucutepe**, **Tülintepe** ve **Çayboyu**, Güneydoğu Anadolu'da, Şanlıurfa ilinin Siverek ilçesi yakınındaki **Hassekhöyük**, Nizip yakınlarındaki **Turlu-**

höyük, Bozova yakınındaki **Lidar** ve **Samsat**, Amik Ovası'nda **Tell Tabara el Akrad**, **Tell Kurdu**, İslahiye Ovasında **Sakçagözü** (Cobahöyük), **Gedikli** ve **Tilmenhöyük**'ün ile Çukurova'da Tarsus **Gözlükule** ve Mersin **Yumuktepe**'nin adları sayılabilir.

Güney Anadolu'da Amik (C-E) Ovası ile birlikte kendine özgü bir kültür bölgesi oluşturan Yumuktepe ve Gözlükule höyükleri Erken Kalkolitik Çağ'da daha çok Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın, başka bir deyişle Halaf ve Ubeyd kültürlerinin etkisi altına girmişlerdir. Çukurova'nın Ubeyd Kültürü'nün etkisinde kaldığı 4900 yıllarına doğru Yumuktepe (XVI)

Yumuktepe Kalkolitik Çağ kalesi

güçlü bir kale durumuna getirilmiştir. Kimi yönleriyle I. Hacılar'dakine benzemekle birlikte, ondan hayli gelişkin özellikler gösteren bu kale 50-60 m. kadar çapındadır. Taş temel üzerine kerpiç bloklardan 1.50 m. kalınlığında bir savunma duvarıyla çevrili kaleye 1.80 m. genişliğindeki çift kuleli bir geçitle girilebilmekteydi. İçte sura yaslanmış durumda iki odalı evler, ortada ise "yönetici ikametgahı" denen büyük bir yapı topluluğu bulunmaktadır. Bu topluluk ortada, içinde fırın bulunan dikdörtgen planlı bir avlu ile bunun her iki yanındaki odalardan oluşuyordu. Ubeyd Kültürü'nün tipik elemanları arasında yer alan bu türde üç bölümlü yapılar Yumuktepe'nin mimaride de Mezopotamya etkisi altında olduğunu gösterir. Ancak söz konusu kale ise tümüyle Anadolulu özellikler taşır. Bu kale yakılıp yıkılarak son bulmuştur. Burada, ağız kısmı değişik metalden yapılmış, saf bakırdan bir keski bulunmuştur. Bu, Anadolu'daki döküm teknolojisiyle üretilmiş bilinen en eski metal alettir.

Yumuktepe Ubeyd etkili çömlek

Anadolu'da Kalkolitik Dönem'in Ubeyd evresine ilişkin en geniş çaplı incelenmiş mer-

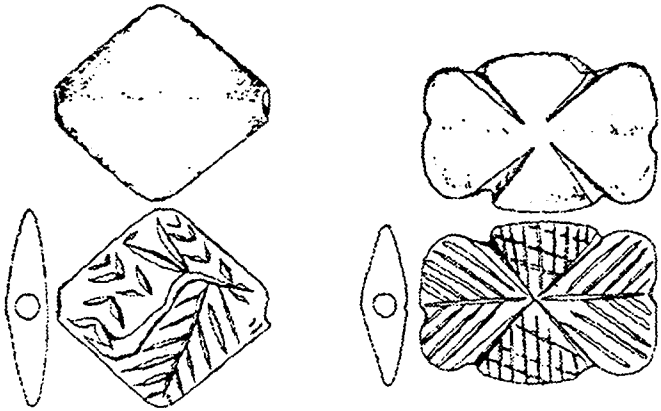
kez Fırat kıyısındaki **Değirmentepe** Höyüğü (11-6)'dür. Bitişik düzenli yapı külliyelerinden meydana gelen bu merkez, yapı birimlerinin dış duvarlarından oluşan bir duvarla çevrilidir. Birbirlerinden avlu ya da ara sokaklarla ayrılan külliyelerin ortasında, içinde sunak, sunak masası, anıtsal fırın ve adak çukurları bulunan tapınak niteliğinde genişçe birer salon bulunur. Duvarları beyaz sıva üzerine turuncu ve koyu kahverengi benek, stilize güneş ve ağaç motifleri içeren dörtgen panolar halindeki resimlerle bezelidir. Sayıları altıyı bulan bu türde kutsal-törensel salonların etrafında, işlik, oturma ve depo amaçlarına yönelik mekanlar yer alıyordu.

Değirmentepe'den Ubeyd türü boyalı kaplar

Ortada bir salon ve iki uzun yanlarda dizi halindeki odalardan oluşan bu düzenleme Ubeyd Kültürü'ne özgü üç parçalı plan özelliklerini gösterir. Bunlardan birinin bir bey ya da rahibe ait olduğu sanılır.

Yoğun bir bakır üretiminin yapıldığı Değirmentepe'de bulunan taştan damga mühürler, mühür baskılı kap kapamaları ve bulleler, söz konusu çağda burasının Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile ilişkiler kurabilmiş ufak çaplı bir ticaret merkezi olduğunu; gelişmiş bir toplumsal yaşamın varlığını ve egemen sosyal sınıfların belirmeye başladığını

Değirmentepe'den damga mühürler

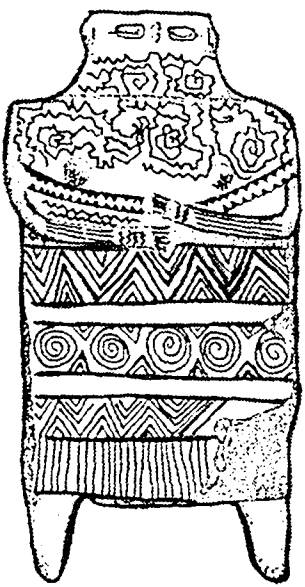
ortaya koymuştur. Ekonomik açıdan ileri bir tarım ve hayvancılığın yanında, yoğun bir ticaret uğraşının sürdürüldüğü Değirmentepe'de, kent öncüsü uygarlık düzeyini yansıtan bir toplum düzenine varılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

GEÇ KALKOLİTİK ÇAĞ

Güney Anadolu'daki Hacılar, Can Hasan, Köşkhöyük ve Kuruçay yerleşmeleri 5000 bin yıllarına doğru yakılıp yıkılmış, Çatalhöyük ise bir daha oturulmamak üzere ıssızlaşmıştır. I. Can Hasan, Köşkhöyük ve Kuruçay belirli bir aradan sonra yeniden iskan olunmakla birlikte bunlarda öncekilerden çok farklı yeni bir Kalkolitik kültür ortaya çıkar ki, böylelikle Kalkolitik Çağ'ın son evresine gelinir. Bazen kabaca 5000 ile 4000 yılları arasındaki döneme "Orta Kalkolitik Çağ" denmekle birlikte, burada yalnızca çanak çömleklerdeki kimi gelişme ve de-

ğişmelerden yola çıkılarak yapılmış böyle bir çağ yaratmaktan kaçınılmıştır.

Geç Kalkolitik Çağ'da Anadolu olasılıkla kuzeybatıdan, Balkanlar ve Boğazlar üzerinden gelen birtakım göçmenlerin yerleşmelerine sahne olmuş, nüfus giderek artmıştı. Anadolu'nun batı kesiminde kimi karışıklıklar ve bununla ilgili görülen kültür farklılaşmalarının söz konusu olduğu bu çağda yine homojen bir kültürden söz etmeye olanak yoktur. Çanakkale Boğazı yöresindeki **Kumtepe** (Ia) ve **Beşik-Sivritepe** höyükleriyle, Gelibolu Yarımadası'nda **Karaağaçtepe** (Protesilaos Höyüğü), Kuzey Marmara kıyılarında **Toptepe** ve Eskişehir yakınlarındaki **Demircihöyük** ilk kez bu dönemin başlarında yerleşmelere sahne olmuştur. Bunlardan Beşik-Sivritepe ve Kumtepe'de yaşayan halkın besin ekonomisi midye ve istiridye gibi deniz ürünleriyle ilgiliydi.

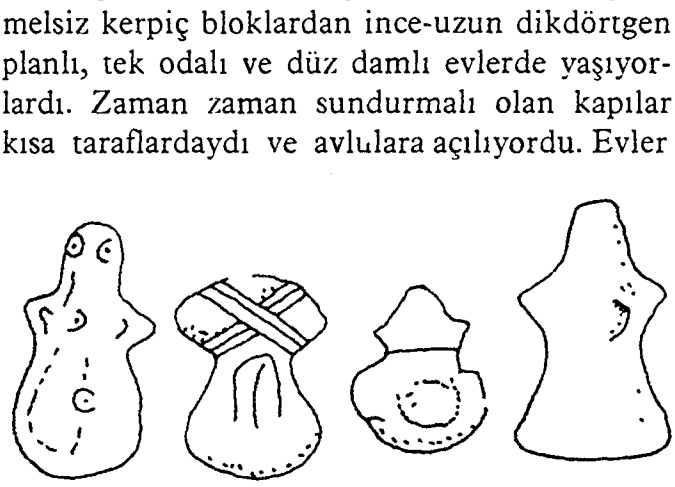

Toptepe insan biçimli kap

Nüfusun arttığı ve yerleşme yerlerinin sayıca fazlalaştığı bu zamanda, İzmir Cumaovası'ndaki **Baklatepe** ile Urla'daki **Limantepe** höyükleri iki önemli yerleşme yeri durumundadır.

Bunlardan ilki 250 m. kadar çapındaki yerleşme alanı ve küp mezarlığıyla dikkat çekicidir. Mimaride çit-çamur tekniğinin kullanıldığı bu yerleşme yerinde tahıl depoları, taştan ızgaralar üzerine inşa olunmuştur. Maden kullanmasını bilen bu halkın kültürü Batı Anadolu kıyı yöresine özgü özellikler taşır.

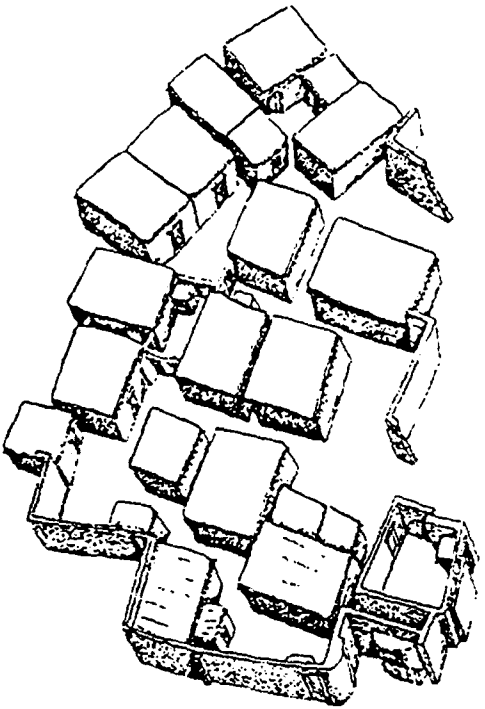
Geç Kalkolitik Çağ Batı Anadolu'sunda, kesintisiz yapı katları içerişi nedeniyle, en dikkat çekici yerleşme yeri, Denizli'nin Çivril ilçesi yakınındaki **Beycesultan**'dır. Buraya bu dönemin başlarında gelen ilk göçmenler yerleşmelerini ana toprağın üzerine kurdular ve 20 (XL-XX) yapı katı boyunca sürecek (3800-3300) kesintisiz bir iskanı başlattılar. Bu yöredeki bir başka yerleşme yeri de **Aphrodisias** (VIIIA)'tır. Batı Anadolu'ya yerleşmeye başlayan bu yeni halk göçebe değildi. Tarımı, hayvancılığı ve dokumacılığı biliyorlardı. Taş temelsiz kerpiç bloklardan ince-uzun dikdörtgen planlı, tek odalı ve düz damlı evlerde yaşıyorlardı. Zaman zaman sundurmalı olan kapılar kısa taraflardaydı ve avlulara açılıyordu. Evler

Geç Kalkolitik Çağ idolleri

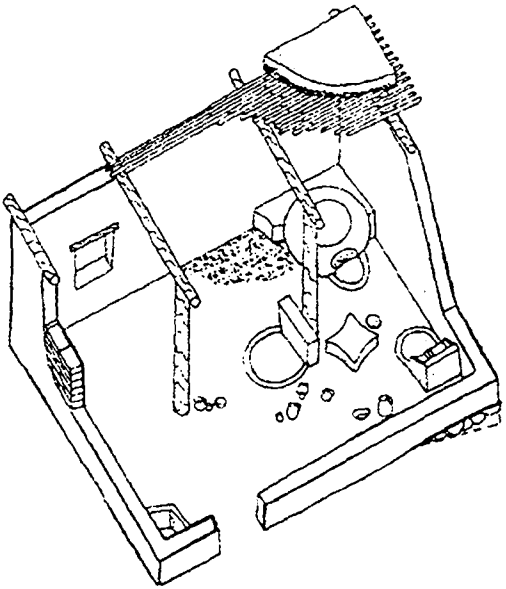
de ocaklar, depolama çukurları, bazen de sekilere yer verilmişti. Bebekler kaplar içinde oda tabanlarının altına, yetişkinler ise kentleşme alanı dışındaki mezarlıklara gömülmüştü. Dinsel inanışları konusunda fazla bilgi yoktur. Konutlar arasında herhangi bir kutsal yapıya rastlanılmamıştır. Figürinler çok az sayıdadır. Dönemin sonlarında ortaya çıkan stilize gövdeli mermerden bir idol türü, bir sonraki Eski Tunç Çağı'nın soyut figürinlerine geçişi belirlemesi açısından dikkat çekicidir. Hala volkanik cam (obsidyen) kullanan bu insanlar kaynak olarak daha çok Ege Denizi'ndeki Melos adasındaki yataklardan yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, ilk kez olarak bakırdan aletler de yaşamı kolaylaştırmaya başlamıştı. Çömlekçilikte önceki dönemin özenli ve ince boyalı kaplarına kıyasla belirgin bir farklılaşma ortaya çıkmıştı. Gayet ağır ve hantal biçimler içeren bu çanak çömlek türü siyah açkılı zemin üzerine mat beyaz boya ile yapılmış koşut çizgilerden oluşan bezemeleriyle dikkat çekicidir.

Göller Yöresi'ndeki **Kuruçay** (6A-5) V. bin yılın başlarına doğru meydana gelen istilayı izleyen uzunca bir boşluktan sonra kurulan ve tümüyle farklı bir yaşam biçiminin ortaya çıkışını yansıtan Geç Kalkolitik Dönem yerleşmeleri arasındadır. Bir kasaba görünümündeki bu yerleşme yeri, kısmen yapıların yan yana ve ilerili gerili dizilmesi, kısmen de taş ve kerpiçten duvarlarla korunma altına alınmıştır. Dikdörtgen planlı ve tek odalı evler genellikle ayrık

Kuruçay 6A kasabasının rekonstrüksiyonu

düzendedir. Ortadaki iki evin bir "bey"in kullanımıyla ilgili olduğu sanılır. Yine bu orta kesimdeki bir mekan ise bir kutsal yapı, "tapınak" olarak nitelenir. Dıştan ötekilerden hiç farkı olmayan 5 X 7 m. ölçülerindeki bu kutsal mekan tek odalıdır. Çatısı iki ahşap direkle desteklenmiştir. Tabanı hasır serilidir. Odanın ortasında kerpiç stelli bir ocak/sunak, bunun gerisinde de tablalı bir fırın ve ocak ile dörtgen planlı toprak bir masa vardır. Çocuklar evlerin tabanları altına çömlekler içinde gömülmüştür. Ölü armağanı bırakılmamıştır. Bu dönemde ilk kez arıtılmış bakırdan mızrak ucu, bıçak, balta-

Kuruçay'dan tapınak

keski ve iğne gibi dökme aletler ortaya çıkar. Böylelikle Kuruçay'da iyi örgütlenmiş bir toplumun yaşadığı ve yönetici sınıfın belirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu kasabada kullanılan çanak çömlekler de eskinin aksine tek renkli ve kaba görünümlüdür ve Anadolu'da iyi tanınmayan bir geleneği yansıtmaktadır. Kimileri Beycesultan'dakileri andıran yeni biçimler çoğunluktadır. Bardak ve maşrapa gibi küçük boylu kaplar en sevilen türler arasındadır. Radyokarbon belirlemelerine göre Kuruçay Geç Kalkolitik yerleşmeleri 3800-3200 yılları arasına tarihlenir. Karain Mağarası'ndaki iskan bu dönemde de sürmektedir.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Anadolu'ya kuzeybatıdan, Balkanlar üzerinden

gelen göçmen kafileleriyle ilişkili olarak Geç Kalkolitik Dönem'de nüfus ve yerleşme yerlerinin sayısında da artış olmuştur. Eskişehir Seyitgazi'deki **Küllüoba**, Orta Anadolu'da, Ankara yakınlarındaki **Yazırhöyük**, Kırşehir yöresindeki **Hashöyük**, Aksaray'da **Gelveri** ve **Güvercinkaya**, Çorum yakınlarındaki **Kuşsaray**, **Alacahöyük** ve **Büyük Güllücek**, Tokat yakınlarındaki **Kayapınar** ve **Alişar**, Samsun'un Bafra ilçesi yakınlarındaki **İkiztepe** bu yeni dönemde Anadolu'ya yayılmaya başlayan Kuzey Ege ve Balkan etkili merkezler arasındadır. Bunlardan koyu gri renk zemin üzerine beyaz boya ile yapılmış geometrik süsler ve kazıma motiflerin içine beyaz macun doldurularak (enkrüstasyon) bezenmiş seramikleriyle dikkati çeken Yazırhöyük'ün yanında, Balkan idollerine benzeyen yassı bedenli, yuvarlak ya da basık oval yüzlü, kulakları küpe delikli kadın heykelcikleri ve ahşap mimarisiyle İkiztepe Karadeniz yöresinin geleneksel özelliklerini taşımaktadır. İkiztepe evleri birbiri üzerine konmuş kalın ağaç tomruklarının birbirine geçmelerle bağlanmasıyla inşa olunmuştur. Burada ilk kez madenciliğin başladığına ilişkin kanıtlar da bulunmuştur. Bakırdan süs, dikiş ve balık iğneleri, bızlar, bilezikler, boncuklar ve spiralli bir askı, bu yörede İlk Tunç Çağı'nın sonlarına değin sürüp gidecek bir madencilik geleneğinin en erken temsilcileridir.

Çağın sonlarına doğru (3700-3500) Doğu Anadolu'nun en yoğun yerleşilmiş ve en geliş-

miş köşesi yine Malatya-Elazığ bölgeleridir. Altınova'da **Norşuntepe, Çayboyu** ve **Korucutepe**, Malatya'da da **Arslantepe** (VII) bu dönemin asal yerleşme yerleridir. Bu çağda Arslantepe'de höyüğün tepesine anıtsal bir yapı külliyesi inşa olunmuştur. Kalınlığı 1.20 m.yi bulan kerpiç duvarlar beyaz sıva üzerine kırmızı ve siyah renkte geometrik desenlerle süslenmiştir. Kimi odalarda duvarların hemen önünde kerpiçten yapılmış ve sıvanmış dekoratif sütunlara yer verilmiştir. Burada bakırı arsenikle belirli oranlarda birleştirerek tunç yani yeni bir alaşım yapma teknolojisi de ortaya çıkmıştır. Geç Uruk Dönemi'ne geçiş evresine tarihlenen bu tabaka, Malatya yöresinin Geç Uruk yayılımı öncesinde de, tümüyle yerel özelliklere sahip, saray benzeri yapılarda oturan saygın bir yönetici sınıfa sahip olduğunu ve kentin o çağda taşıdığı önemli pozisyonu ortaya koymuştur. Böylelikle toplumsal örgütlenme açısından Toroslar'ın kuzeyinde Mezopotamya'dakinden biraz daha farklı bir gelişim olduğu; bölgenin kendi yöresel kimliğini koruyarak, Fırat vadisi boyunca gelişen Güney Mezopotamya ile giderek sıklaşan ilişkiler içine girmeye başladığı anlaşılmaktadır.

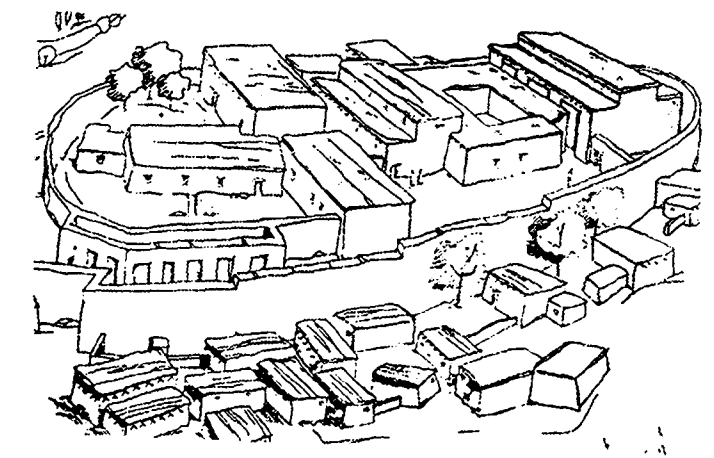
Dönemin sonlarında Keban yöresindeki Korucutepe olasılıkla yabancı bir göçebe bir grup tarafından tahrip edilmişti. Önceleri iyi bir biçimde iskan olunan yerleşme yerini yakıp yıkan bu insanlar tepeyi de bir mezarlık alanı haline getirmişlerdi. Kerpiç bloklarla sınırla-

nan bu mezarlardan biri kuzeyin kurgan türü gömülerini andıran bir biçimde ahşap bir çatıyla kaplanmıştı. Gümüş, bakır ve demirden zengin mezar armağanları belki de göçebe kabile reislerinin güçlerini simgelemekteydi.

IV. bin yılın ortalarında Güney Mezopotamya'da Ubeyd Evresi'ni, yeni bir dönem olan ve yazıya doğru ilk sağlam adımların atıldığı **Uruk Evresi** izlemektedir. Bu ad Güney Mezopotamya'daki bir Sumer kenti olan Uruk'tan gelmektedir. Anadolu'da, "Geç Kalkolitik-İlk Tunç I Geçiş Dönemi" olarak da nitelenebilecek bu evrenin "Geç Uruk" denen, Sumer uygarlığının ilk önemli adımının atıldığı bu aşamasıyla (3500-3300) birlikte ticaret çok daha gelişmeye, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da yeni ticaret merkezleri belirmeye başladı. Ticaretin daha iyi örgütlenebildiği ve içinde Mezopotamyalı tüccar gruplarının yaşadığı bu dönem kasabaları ya da ticari istasyonlar ulaşım kolaylıkları yüzünden daha çok Fırat kıyılarında kuruluyordu. Kuzey Suriye'deki Habuba Kabira (Tell Kannas), Cebel Aruda ve Tell Hadidi bunlardan en ünlüleridir. Kuzey Mezopotamya geleneklerine göre kurulan bu istasyonlar daha çok bakır, kurşun ve gümüş ticaretiyle ilgiliydiler. Doğu Anadolu'da Elazığ yöresindeki Altınova'da **Tepecik** ve **Norşuntepe** bu türde küçük ticari merkezler arasındadır. Nitekim gerek her iki merkezin bu döneme ilişkin yapılarında ele geçirilen bakırcılıkla ilgili işler ile maden köpüğü, izabe fırın-

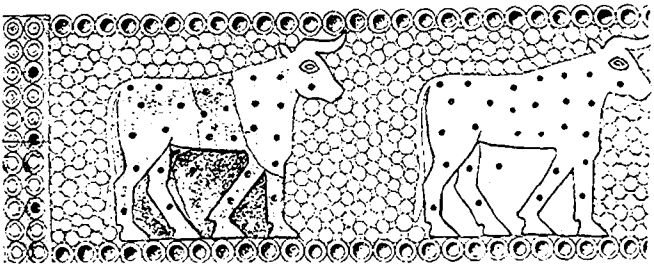
ları, bakır kümeleri ve döküm kalıpları metallürji etkinliklerinin en açık belgeleridir.

Güneydoğu Anadolu'da 3400 yılları civarına tarihlenen, Siverek yakınlarında ve Fırat'ın sol kıyısı üzerindeki **Hassekhöyük**'ün 5. tabakası Geç Uruk Dönemi'nin ticaret amaçlı tipik sınır istasyonlarından biridir. Etrafı 1.80 m. kalınlığında surla çevrili bir yukarı kent ile bunun eteklerindeki aşağı kentten oluşuyordu. Oval planlı yukarı kente, kuzeydoğu uçtaki korunmalı bir kapıyla girilebiliyordu. Buradan çakıl döşeli bir yolla en yüksekteki iki büyük yapıya ulaşılıyordu. Bunlardan ilki 31X23 m. boyutlarındaydı. Ortadaki merkezi salonu ve etrafındaki yer yer iki katlı yan mekanlarıyla bu yapı Geç Uruk Dönemi'nin tipik bir temsilcisidir. Üç parçalı plan özelliği gösteren bu yapı kümesi oturma ve ekonomik etkinliklerin yanı

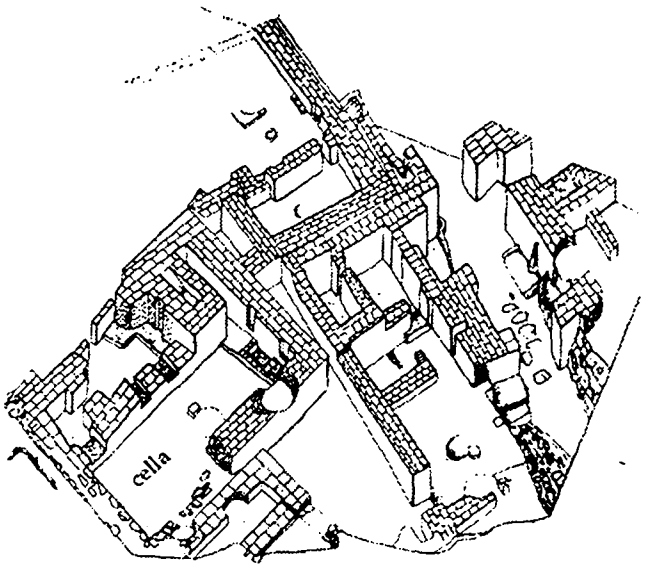
Hassekhöyük'teki tüccar yerleşmesi

sıra törensel amaçlı bir işlev taşımış olmalıydı. Yapılardan bazılarının duvarları mozayik panolarla bezeliydi. Pişmiş topraktan çivilerin yan yana duvara çakılmasıyla yapılan bu panolardan birinde sağa doğru yürüyen boğalar bulunur.

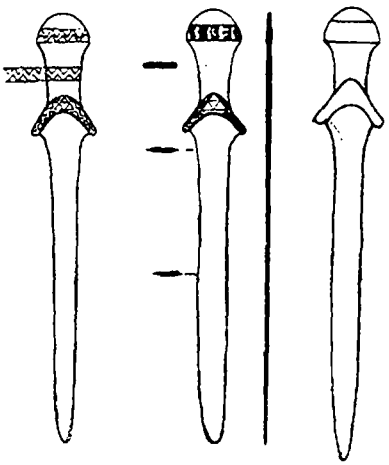
Hassekhöyük'ten mozayik pano

Bu türde bezeme Anadolu'ya yabancı ve tümüyle Güney Mezopotamya'ya özgü bir anlayışın ürünüdür. Pişmiş toprak ve taştan çok sayıda mühür, tunç, kemik ve taş aletlerin yanında, dönemin en tipik özelliği olan devrik ağızlı çanaklar, dik ve sarkık emzikli kulpsuz testiler ve saklı astar bezemeli kaplar küçük buluntular arasındadır. Orak dişi yapımında kullanılan çakmaktaşı dilgi çekirdekleri buranın, güney bölgelerine Fırat üzerinden ihracatta bulunan bir atölye olduğunu düşündürür. İçinde erken Sümerli tüccarların oturduğu bu ticari yerleşme 100 yıl kadar yaşadıktan sonra bir depremle son bulmuştur. Hassekhöyük'ten başka, Adıyaman yakınlarındaki **Samsat** ve **Lidar** ile Şanlıurfa'nın Birecik ilçesi yakınlarındaki **Hacı Nebi Tepesi**'nde (3300'lere tarihlenir) diğer istasyonların varlığı anlaşılmıştır.

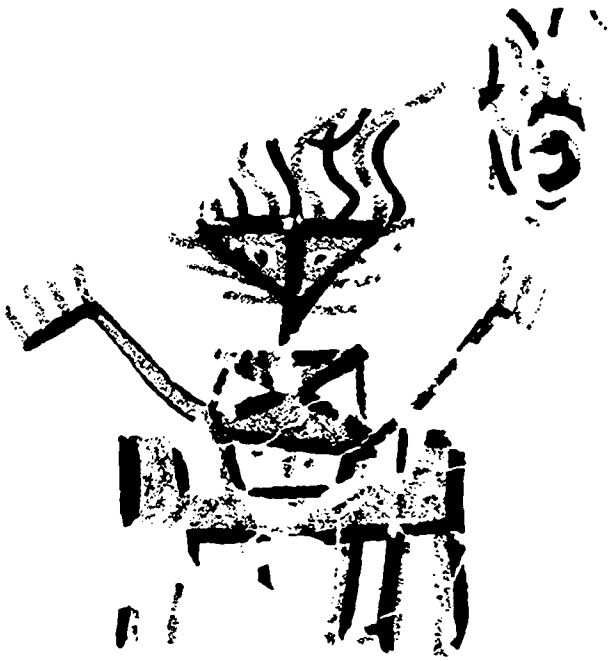
Arslantepe tapınak-saray külliyesi, solda cella

Bu çağın belki biraz daha geç evresinde (3300-3000) Malatya **Arslantepe** (VIA) güçlü güney etkileri taşımakla birlikte hala yerel özellikleri ağır basan bir karaktere sahiptir. Bu döneme ait büyük bir tapınak-saray külliyesi ortaya çıkarılmıştır. Çeşitli teraslar üzerine kurulmuş külliyenin ortasında, uzunluğu 35 m.yi aşan, sokak görünümlü ve duvarları resimlerle süslü bir koridor bulunmaktadır. Külliyenin en önemli bölümleri, koridorun doğu ve batısındaki iki tapınağın bulunduğu kesimlerdir. Tapınaklar 12 X 6 m. kadar boyutlarında dikdörtgen bir *cella* ile uzun kenarlarından biri üzerine yerleştirilmiş, ard arda üç mekandan oluşur. Girişin ortadaki küçük mekandan yapıldığı *cella*larda sunaklar, adak masaları ve teknelere yer verilmiştir. Depo niteliğindeki

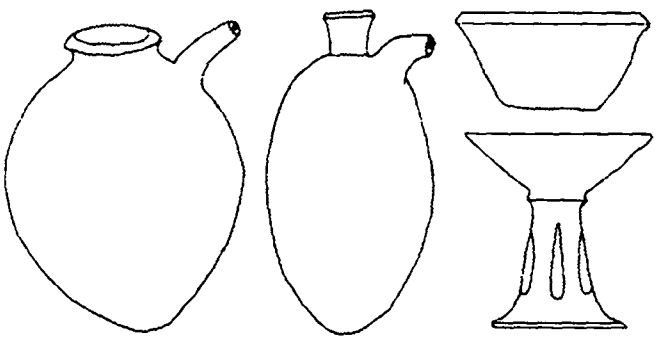
Arslantepe'den kimileri gümüş kakmalı kılıçlar

odalarda çok sayıda kil mühür baskısı; bir odada da arsenikli tunçtan 22 parçalık bir silah kümesi ele geçirilmiştir. Bunlardan özellikle gümüş kakmalarla bezeli kılıçlar dikkat çekicidir. Kimi odaların duvarları stilize insan yüzü gibi bezemeler içeren resimlerle süslüdür. Bunlardan birinde, uzun saçlı ve sakallı yüzü üçgen biçimli, şematik bir insan figürü, olasılıkla bir sunağın gerisinde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir. Bu dönemde Suriye ve Mezopotamya'dan alınan çömlekçi çarkının kullanıma girmesi çömlekçilikte önemli gelişmelere neden olmuştur. Ancak Batı'daki gibi burada da eskinin canlı ve çok renkli bezeme anlayışı son bulmuş, yerine tek renkli kaplar ortaya çıkmış tır. Çağın en ayırdedici çanak çömlekleri, yüksek ayağı kafesli meyvelikler, saklı astar bezemeli çömlekler, önceleri dik, sonraları ise sarkık emzikli kulpsuz testiler, son olarak da ekmek pişirmede kullanılmış olabilecek, çok kaba el yapımı, devrik ağızlı çanaklardır. Geç Ubeyd Dönemi'nde Mezopotamya ile Doğu Anadolu arasında baş-

Arslantepe'den duvar resmi

layan gerçek ticari örgütlenmenin son halkasını oluşturan Arslantepe'deki bu önemli yapılar 3000 yıllarına doğru, bin yıllardır gelişen ekonomik sistemle birlikte, bir daha kullanılmamak üzere yakılıp yıkılmışlardır.

Arslantepe'den Mezopotamya etkili çanak çömlek: Testiler, devrik ağızlı çanak ve meyvelik.

Görüldüğü üzere Kalkolitik Çağ'da tüm Anadolu'yu ya da önemli bir parçasını kapsayan homojen bir kültürden söz etmeye olanak yoktur. Aksine farklı sosyo-ekonomik düzenleri yansıtan bir kültürler mozayiğinden söz edilebilir. Yalnızca Doğu Anadolu'nun batı kesimi ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın Mezopotamya-Suriye kültürlerinin kapsamı içinde olduğu söylenebilir.

Küçük kutsal alanlar dışında -Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dakiler bir yana- tapınak ve saray olarak nitelenebilecek geniş kapsamlı yapıların henüz bilinmediği ya da yeni yeni görülmeye başladığı bu dönemde, irili ufaklı köylerde yaşayan Anadolu halkları genellikle tarımla uğraşıyor, bunun yanında avcılık ve balıkçılıktan da yoğun bir biçimde yararlanıyorlardı. Gerek Arslantepe'deki anıtsal mimari ve gerekse Korucutepe mezarları dönemin sonlarına doğru Malatya ve Elazığ yöresinde toplumsal bir tabakalaşmanın yavaş yavaş belirmiş olduğunun kanıtları olarak görülebilir. Ticaretle zenginleşen yerel elit giderek birer siyasal güç olmaya başlamış gibidir. Aynı şekilde Kuruçay 6A'daki düzen buna benzer gelişmelerin Batı Anadolu'da da ortaya çıkmakta olduğunun kanıtıdır.

İLK TUNÇ ÇAĞI: KALELER VE BEYLER

Kalkolitik Çağ'ın başlarında tüm Anadolu'da iklimin giderek normalleşmesi ve bunun sonucunda beliren bugünküne yakın coğrafi koşullar nüfusun artışına neden olmuştu. İnsanoğlu giderek daha fazla sayı ve türde mal üretmenin yollarını araştırmaya başlamıştı. Bunun için organize bir iş gücü, depolama tesisleri ve bunların korunması için etkili bir organizasyona gereksinim vardı. Bu yolda ilk adımlar Kalkolitik Çağ içinde atılmıştı. Üretim ekonomisinin gelişiminde madencilik en önemli aşamalardan biridir. Çünkü tunç gibi alaşımları yapabilmek için gerekli bakır ve kalay gibi madenlerin zaman zaman uzak bölgelerden sağlanması ve karmaşık üretim teknolojisi ileri düzeyde uzmanlaşmayı gerektirmektedir.

Bu gelişmeler daha güçlü bir siyasal denetim ve sosyal yapıda önemli değişikliklere gereksinim göstermekteydi. Bununla ilişkili olarak da çok geçmeden Aşağı Mezopotamya ve Güneybatı İran'da Sümer ve Elam gibi devletler belirmeye başlamıştı. Yavaş yavaş oluşan bu gelişmeleri en sonunda (IV. bin yılın sonları) yazının keşfi izledi. Yazıyla birlikte, kimi hammaddelere olan gereksinimle ilişkili olarak ticarete duyulan büyük ilgi, önceki dönemlerin

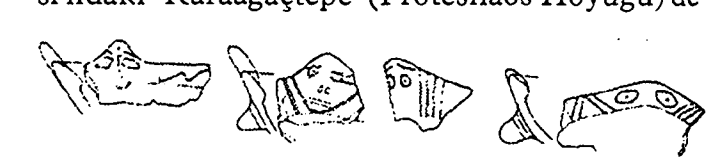
dışa fazla açılamayan izole kültür geleneğine son verdi; ülkelerin birbirleriyle ilişkisini güçlendirdi. Böylelikle yeni bir dönem başlamış oldu. Bu yeni dönem daha iyi örgütlenebilen toplumların dönemidir. Bu zamanda Anadolu'da sosyal sınıfların giderek daha belirgin şekilde ortaya çıktıklarına, yönetici sınıfın görkemli bir yaşama geçmesine tanık olunur. Ancak bu toplumsal örgütlenme coğrafi nedenlerle komşu Mısır ve Sümer'dekinden daha küçük çaptaydı ve bölgesel karakterini hala koruyordu. Bu yeni dönem, önceki çağların tarım, dokumacılık, çömlekçilik vb. buluşlarına, daha etkili silahların üretilmesini, daha ince süs eşyalarının yapılmasını olanaklı kılan bakır-arsen ya da bakır-kalay alaşımı yani tuncu eklemişti. Bu yüzden de İlk Tunç Çağı olarak adlandırılır.

Anadolu'da IV. bin yılın sonları ve III. bin yılın başlarıyla birlikte ortaya çıkan bu dönem önceki kültürlerden ani bir kopuş ve yepyeni bir çıkış sayılmamalıdır. Aksine Geç Kalkolitik Çağ'ın bir gelişimi söz konusudur.

Bu zamanda Anadolu hala yazıyı tanımış değildi ve yine bir takım kültür bölgelerine ayrılmıştı. Metropol niteliğindeki, eskinin köylerinden daha gelişmiş kasabalar çevresinde ve alüvyal ovalar içinde kümelenen bu kültür bölgeleri daha çok doğal sınırlarla belirlenmişti ve çoğu yöresel kimliğini çağlar boyunca korumuştu. Batı, orta ve güneydeki bu farklı kültürlere karşılık, Doğu Anadolu'da ise tam bir birlik söz konusuydu.

İlk Tunç I, İlk Tunç II ve İlk Tunç III olmak üzere üç ana evreye ayrılan bu dönemin başlangıcında tüm Anadolu'da ani bir kültür kesintisinden söz edilemez. İlk Tunç Çağ Anadolu kültürleri Geç Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkmaya başlayan kültürlerin bir gelişimini görünümündedir.

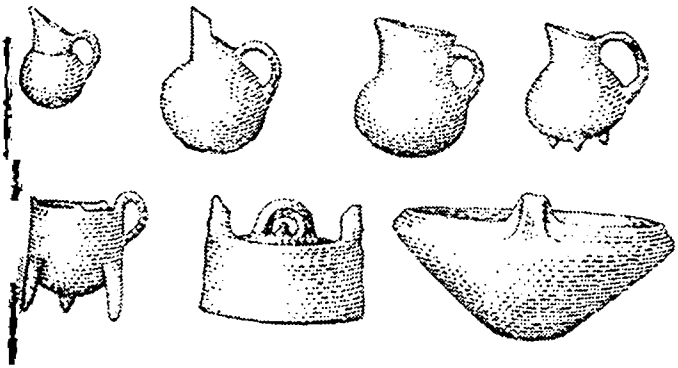
İlk Tunç I Dönemi kültür bölgelerinin başında, hemen tüm kuzeybatı Anadolu'yu ve Trakya'nın güney kıyılarını etkisi altına almış **I.Troia** kültürü gelmektedir. Güneyde İzmir Yarımadası ile Limni, Midilli ve Sakız gibi adalara da yayılan bu kültürün merkezi Troia'daydı. Bu kültürün biraz daha erken (3100) evreleri Çanakkale bölgesinde Kumtepe (Ib) ve Beşik-Yassıtepe ile Gelibolu Yarımadası'ndaki Karaağaçtepe (Protesilaos Höyüğü)'de

I. Troia'dan insan yüzü biçimli tutamaklar

saptanmıştır. III. bin yılın başlarında daha eski bir yerleşme üzerine kurulan ve 400-500 yıl süre (2920-2450) ile kullanılan I.Troia bu dönemde, içinde yerel beyin yaşadığı taş temelli büyük yapılarıyla 90 m. çapında bir kale görünümündedir. Bu kaledeki yapılar *megaron* türündedir. Ege dünyasının çok sevilen bu yapı türü dikdörtgen planlı bir salon ile bunun önündeki giriş holünden oluşur. Çömlekçi çarkının henüz kullanılmadığı bu kaledeki kap

kacağın büyük bölümü siyahtan griye ve zeytin yeşiline doğru değişen, koyu renkli ve iyi açkılıdır. Genellikle bezemesiz olmakla birlikte kimi çanaklarda tutamaklar kazınarak insan yüzü

I. Troia çanak çömleklerinden örnekler

biçimine sokulmuştur. Üç ayaklı kaplar sevilerek kullanılmıştır. I. Troia çanak çömlekleri gerek yapım ve gerekse biçim olarak tüm Çanakkale bölgesi ile Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü için karakteristiktir.

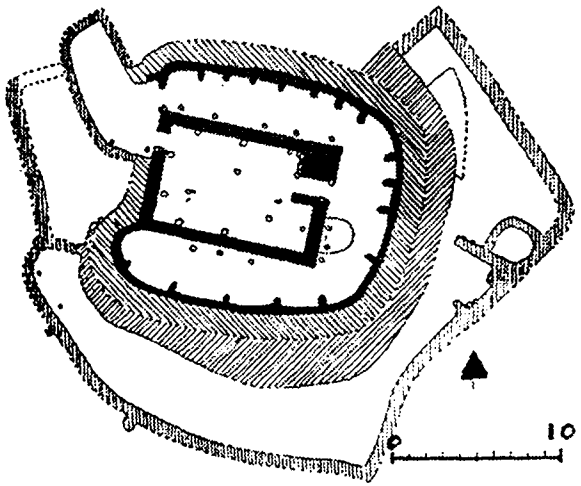
Bu çağda ölüler artık tümüyle yerleşme yerlerinin dışındaki mezarlıklara gömülmeye başlamıştı. Nitekim I. Troia'dan başlayarak sur içinde, birkaç çocuk mezarı dışında, hiç bir gömüye rastlanılmamıştır. Dönemin gömü görenekleri konusunda en iyi bilgi Balıkesir yöresindeki **Yortan, Babaköy** ve **Ovabayındır** mezarlıklarından edinilebilmektedir. Bu mezarlıklarda ölüler genellikle iri küpler içine armağanları ile birlikte ve bacaklar karına çekik (*hoker*) durumunda gömülmüşlerdir. Daha güneyde Afyon yakınlarındaki **Kusura A**'da, I.

Troia'nın başları ile çağdaş; **Kusura B**'de de I. Troia'nın sonları ve II.Troia ile eşitlenebilen; Isparta yakınlarındaki **Harmanören**'de hemen hemen aynı döneme ait küp mezarlıklar bulunmaktadır.

Yortan'dan gaga ağızlı testiler ve üç ayaklı çömlekler

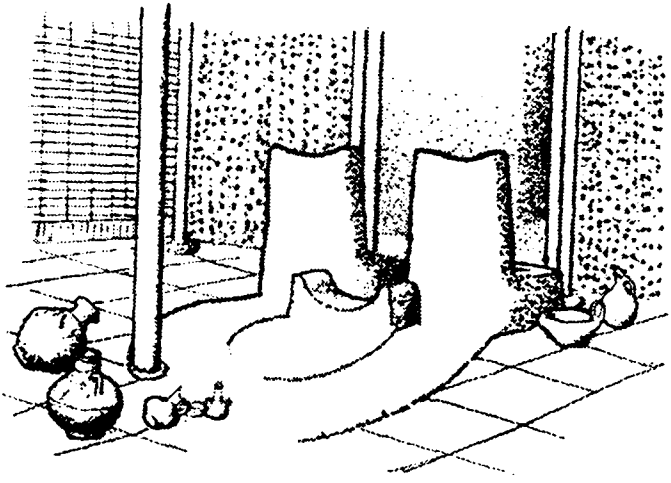
Bu zamanda İzmir yöresinde Urla **Limantepe**, bunun güneydoğusunda **Baklatepe** ve belki de İzmir'deki **Bayraklı** en tanınmış yerleşme yerleriydi. Bunlardan Baklatepe, taş döşeli sokakları ve ince-uzun (20 X 4-5 m.) evleriyle dikkat çekicidir. Burası mimarlık yönünden Midilli adasındaki Thermi ile Limni adasındaki Poliochni ile kıyaslanabilecek özellikler taşır. Mezarlığı, ölülerin küpler içine konularak gömüldüğü öteki çağdaş örneklere benzer. Bu dönemde güneybatı Anadolu da farklı bir kültür bölgesi durumundadır. Güneyde Akdeniz'e değin uzanan bu bölgenin en başta gelen merkezi Beycesultan'dır. **Aphrodisias, Bademağacı** ve Elmalı Ovası'ndaki **Karataş-Semayük** de öteki merkezler arasındadır. Bunlardan Elmalı yakınlarındaki Karataş-Semayük surlarla kuşa-

Karataş-Semayük

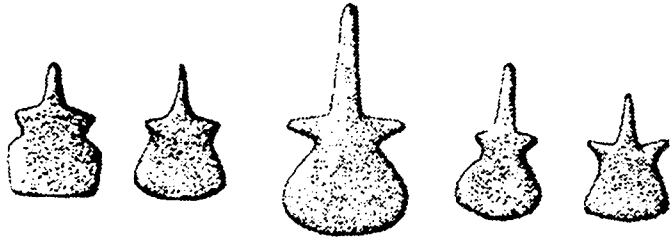
tılmış bir köy görünümüne girmişti. Bu köyün ortasındaki tepede 10.75 X 7.20 m. boyutlarında dikdörtgen bir yapı yer alır. Taş temel üzerine ahşap dikmelerle güçlendirilmiş kerpiç duvarları olan bu yapı, iç yüzü destekli oval bir duvarla çevrilidir. İşlevi tam olarak anlaşılamamakla birlikte bu büyük merkezi yapı İlk Tunç Çağı'nın başlarında Güneybatı Anadolu'da da sosyal bir hiyerarşinin ortaya çıkmakta olduğuna işarettir.

İlk Tunç Çağı'nda **Beycesultan** I. Troia gibi, sur niteliğinde bir duvarla çevriliydi. Bu duvar içindeki, taş temel üzerine kerpiç duvarlı, megaron türündeki yapı kalıntıları Geç Kalkolitik Çağ'dakilerin bir devamıdır. Dönemin çarpıcı yerel özelliklerinden biri küçük ev sunaklarıdır. Genellikle XII. katta ortaya çıkan kutsal alanların ortasında yer alan bu sunakla-

Beycesultan kutsal alan

rın önünde yuvarlak bir ocak bulunur, gerisinde de kerpiçten iki stel yükselir. Bunların arasında sıvı adakları için bir çukurluk, önde ise kilden bir çift kutsal boynuz yer alır. Plan açısından evlerden farklı olmayan bu sunaklı mekanlar sonraki evrenin megaron planlı ve görkemli tapınaklarının öncüleridir. Çağın özelliklerinden bir başkası da Ege türünde, keman biçimli mermer idollerdir. Ana Tanrıça'yı ifade eden bu idoller eski dönemlerdeki gerçekçi figürinlerin aksine tümüyle soyutlaşmışlardır.

Beycesultan'dan keman biçimli mermer idoller

El yapımı, iyi pişirilmiş ince ve açkılı çanak çömlekleri ise çoğu kez yatay ve dikey oluklarla bezelidir ve maden görünümlüdür.

Beycesultan'dan İlk Tunç I. Dönemi çanak çömlekleri

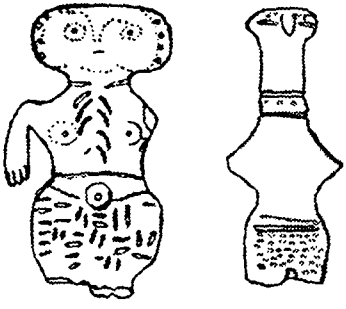
İlk Tunç I Dönemi'nin kültür bölgelerinden biri de Eskişehir Ovası'ndaki **Demircihöyük** yöresidir. Orta Anadolu kültürleriyle Güneydoğu Avrupa kültürleri arasında bir köprü görevi yüklenen Demircihöyük bu çağlarda 80 m. çapında,15-20 kadar evden oluşan küçük bir köy durumundaydı. Evler yerleşme yerini korumak için sırtlarını dış tarafa vererek bitişik ve radyal bir düzende dizilmişti. Ortada 30 m. kadar çapında yuvarlak bir meydan vardı. Üç odalı biri dışında, tüm evler iki odalıydı ve içlerinde de birer fırınla ocağa yer verilmişti. Güneydoğu Avrupa ve Anadolu geleneklerinin kaynaştığı bu küçük köyde eski Avrupa izleri

Demircihöyük yerleşme yerinin rekonstrüksiyonu

en açık biçimde pişmiş toprak kadın figürinlerinde görülebilmektedir. Yerleşme yerinin mezarlığı 250 m. kadar uzaklıktaydı. Burada cesetler yine küpler içine, bacaklar karna çekik (hoker) durumunda gömülmüştü.

Önemli merkezler barındıran kültür bölgelerinden bir başkası ise Orta Anadolu'dadır. Çorum yakınındaki **Büyük Güllücek** ve **Alacahöyük**, Yozgat civarındaki **Alişar** ve Konya **Karahöyük** bunlardan bazılarıdır. Kuzeyde, Bafra yakınlarındaki **İkiztepe**, Samsun civarındaki **Dündar-**

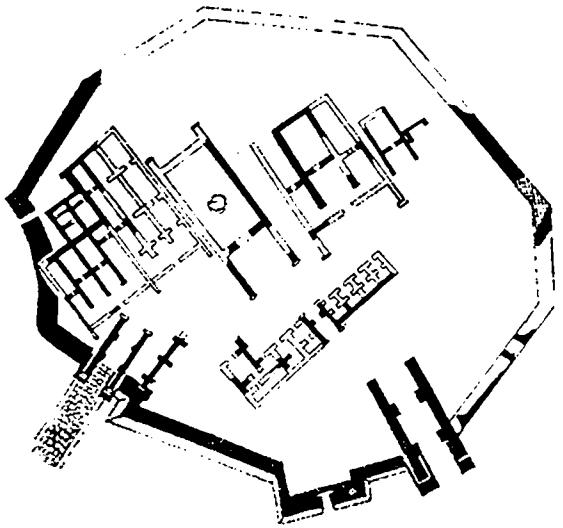

İkiztepe ve Demircihöyük figürinleri

tepe, **Tekeköy**, **Kavak** ve Sinop yakınındaki **Kocagözhöyük** İlk Tunç Çağı boyunca iskan edilmiş, yerel özellikler taşıyan bölgesel merkezlerdir. Ancak çanak çömlekler ve figürinler açısından bunların da bir yandan Güneydoğu Avrupa, öte yandan da Orta Anadolu ile sıkı bir ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Güneydoğu Anadolu'da Fırat kıyısındaki **Lidarhöyük**'te yerleşme yeri kerpiçten bir surla çevriliydi. Bunun iç yüzüne dikdörtgen planlı evler yapıştırılmıştı. Çömlekçi mahallesi yerleşmenin dışındaydı. Burada 19 çömlekçi fırını bulundu. Ölüler yerleşme alanlarının dışındaki mezarlıklara gömülmeye başlamıştı. Titriş ve Kurbanhöyük'ten tanınan bu mezarlıklarda cesetler, en büyüğü 1.30 X 1.02 m.lik taş sandık mezarlara hoker durumunda gömülmekteydi. Çok sayıda gömü içeren oda-mezarlar da bir yenilik olarak ortaya çıkmıştı. Cesetlerle birlikte mezarlara çok sayıda çanak çömlek, tunçtan bilezikler ve iğnelerle taş ve deniz kabuğundan boncuklar bırakılmıştı. Hızlı dönen bir çarkta biçimlendirilen bu yöre çanak çömlekleri devetüyü rengindeydi.

Anadolu'da İlk Tunç I Dönemi'nden II'ye geçiş genelde barış içinde ve düzenli bir biçimde gerçekleşmemiştir. I. Troia kalesi ve Beycesultan yerleşmesi büyük birer yangınla son bulmuşlardı. Bu yangın felaketinin etkileri ise geniş bir alana yayılmıştı. Köy yerleşmelerinin sayısının önemli ölçüde azalarak, az sayıda ve fakat daha büyük merkezin ortaya çıktığı bu

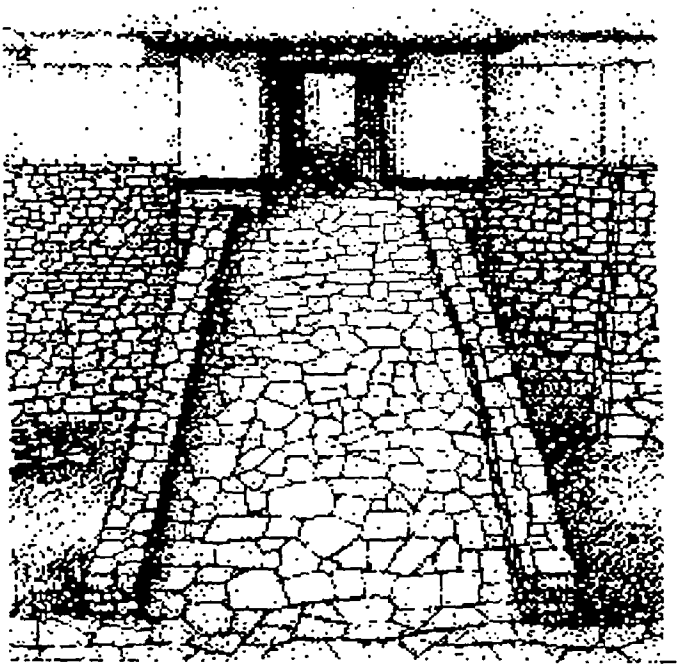

II. Troia kalesi planı

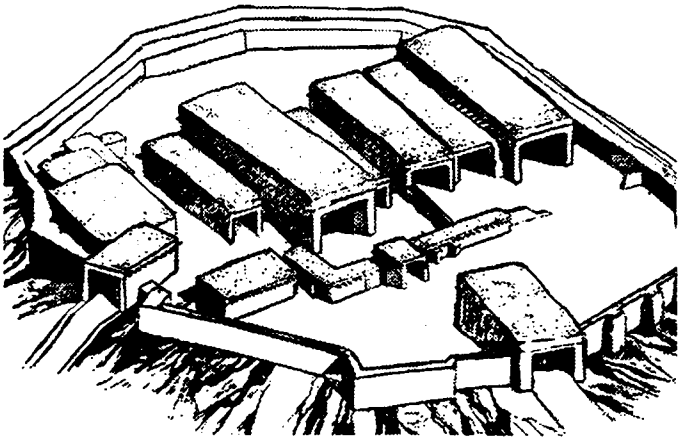
dönemde -eskinin aksine- Anadolu ile Trakya arasındaki kültür ilişkileri son bulmuştu. I. Troia'nın yakılıp yıkılışın izleyen yıllarda, kültürel bir kesinti olmaksızın kurulan **II. Troia** kalesi ile İlk Tunç II Dönemi'ne girilir. Bu dönem Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'da başlayan uygarlık gelişiminin doruğuna ulaşmasını vurgular. Eskisine kıyasla biraz daha genişlemiş ve içine görkemli iki kapı ile girilebilen kale durumundaki bu yeni Troia'nın içi megaron planlı büyük yapılarla kaplıdır. Ortasında yuvarlak ocak bulunan bu yapılardan en büyüğü 45X13 m. boyutlarındadır. Bağımsız düzeniyle ilk kez karşılaşılan bu yapı çoğu kez saray, bazen de tapınak olarak tanımlanır. Surlar, görkemli megaronlar ve aşağı şehriyle bu yeni kale güçlü bir beylik merkezi görünümündedir.

2600-2450 yılları arasında kullanılan bu kale büyük bir yangınla son bulmuştur.

Kuzeybatı Anadolu'nun bu beylik merkezi sanatta büyük bir gelişme göstermiş, madencilikte dökme ve dövme tekniklerini geliştirmişti. Bunun en iyi kanıtı H. Schilemann'ın yanlışlıkla "Priamos gömüsü" adını verdiği, dönemin son evresine (IIg) ilişkin hazinedir. Çömlekçilikte çark ilk kez bu dönemde (IIb) kullanılma ya başlanmış, buna koşut olarak çömlekçilik

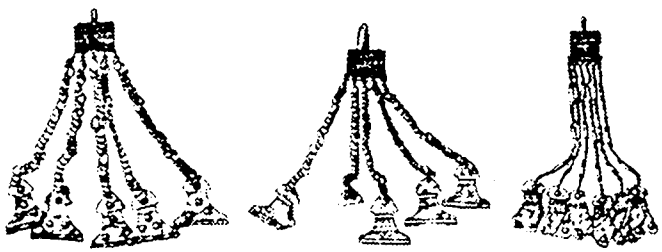

II. Troia kalesinin anıtsal giriş kapısı

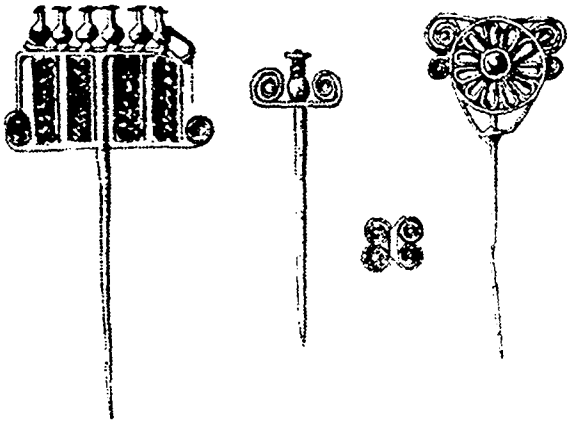
II. Troia kalesinin rekonstrüksiyonu

giderek gelişmiştir. Schilemann'ın *depas amphikypellon* adını verdiği, ince uzun gövdeli çift kulplu kadehler en sevilen kaplar arasındadır. İnsan yüzü biçimli kaplar da üretilmiştir.

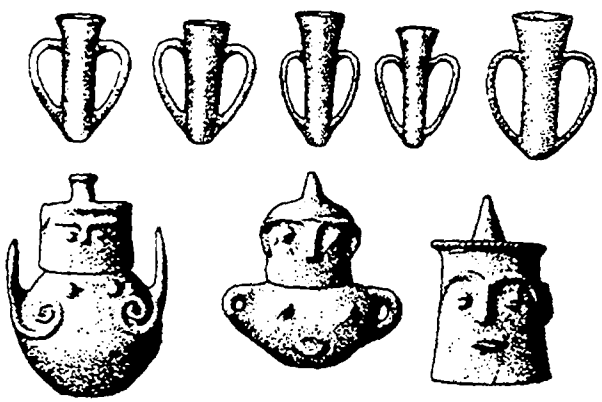
Troia hazinelerinden altın sarkaçlar

Bu dönemde Batı Anadolu'da Troia'daki gibi yerel bir beyliğin varlığını gösteren en dikkat çekici yerleşme yeri Urla **Limantepe**'dir. Deniz kıyısındaki bu höyüğün üçüncü kültür tabakasında, kalın taş duvarlı ve koridorlu büyük yapı külliyeleri ile bunları çevreleyen at nalı biçimli kulelere sahip, kalın ve günümüz-

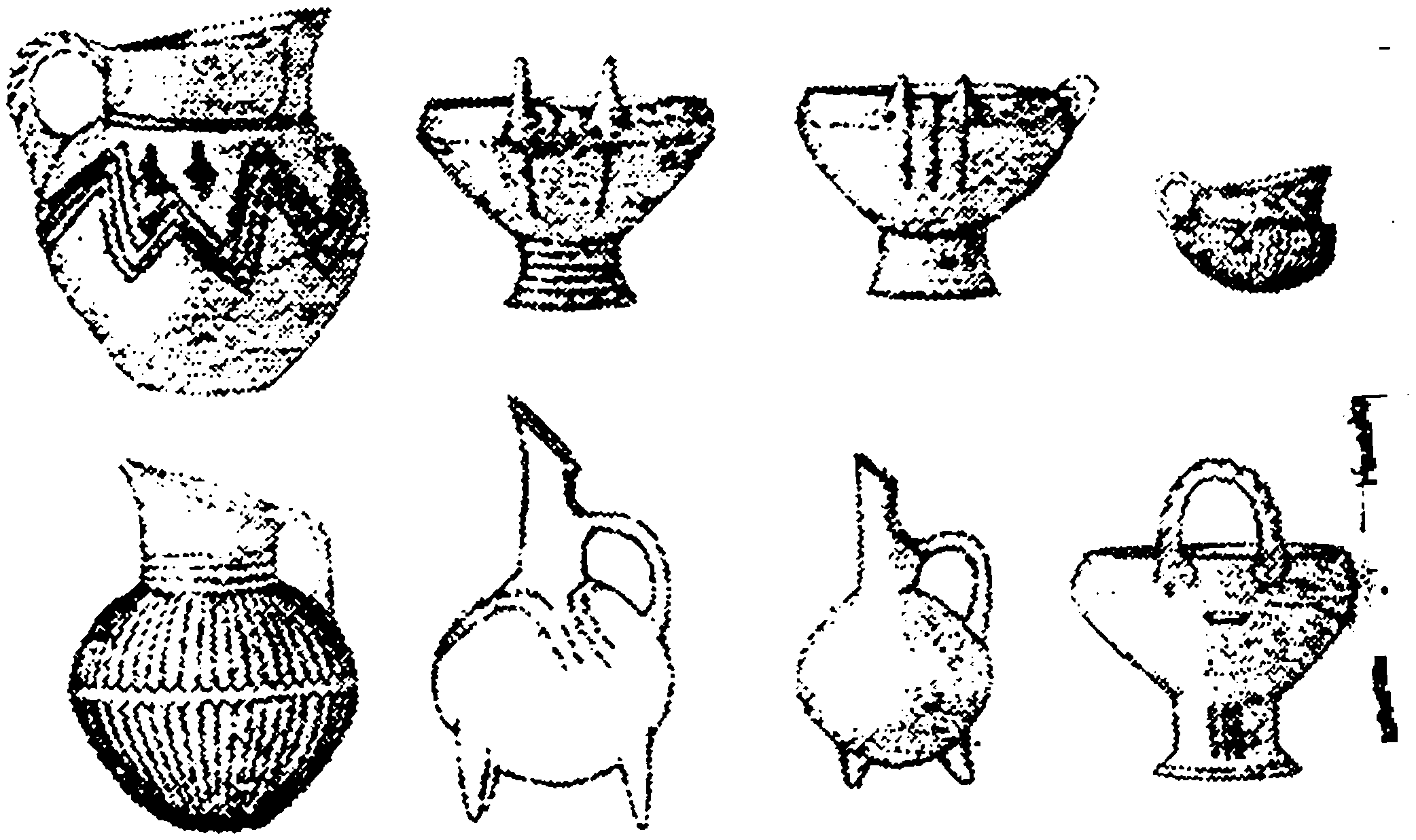
Toria hazinelerinden iğneler

deki yüksekliği 6.00 m.yi bulan bir sur bulunmaktadır. Özgün yüksekliğinin 12 m.yi aştığı düşünülen bu sur 300 m. kadar uzunluğunda oval bir kaleyi kuşatır. Bunun güneyinde ise aşağı kent yayılır.

II. Troia kalesinin tipik kapları

Troia I kalesi ile hemen hemen aynı tarihlerde bir yangınla yıkılmış **Beycesultan** da yeniden kurulmuştu. Bu yerleşmenin en ilginç

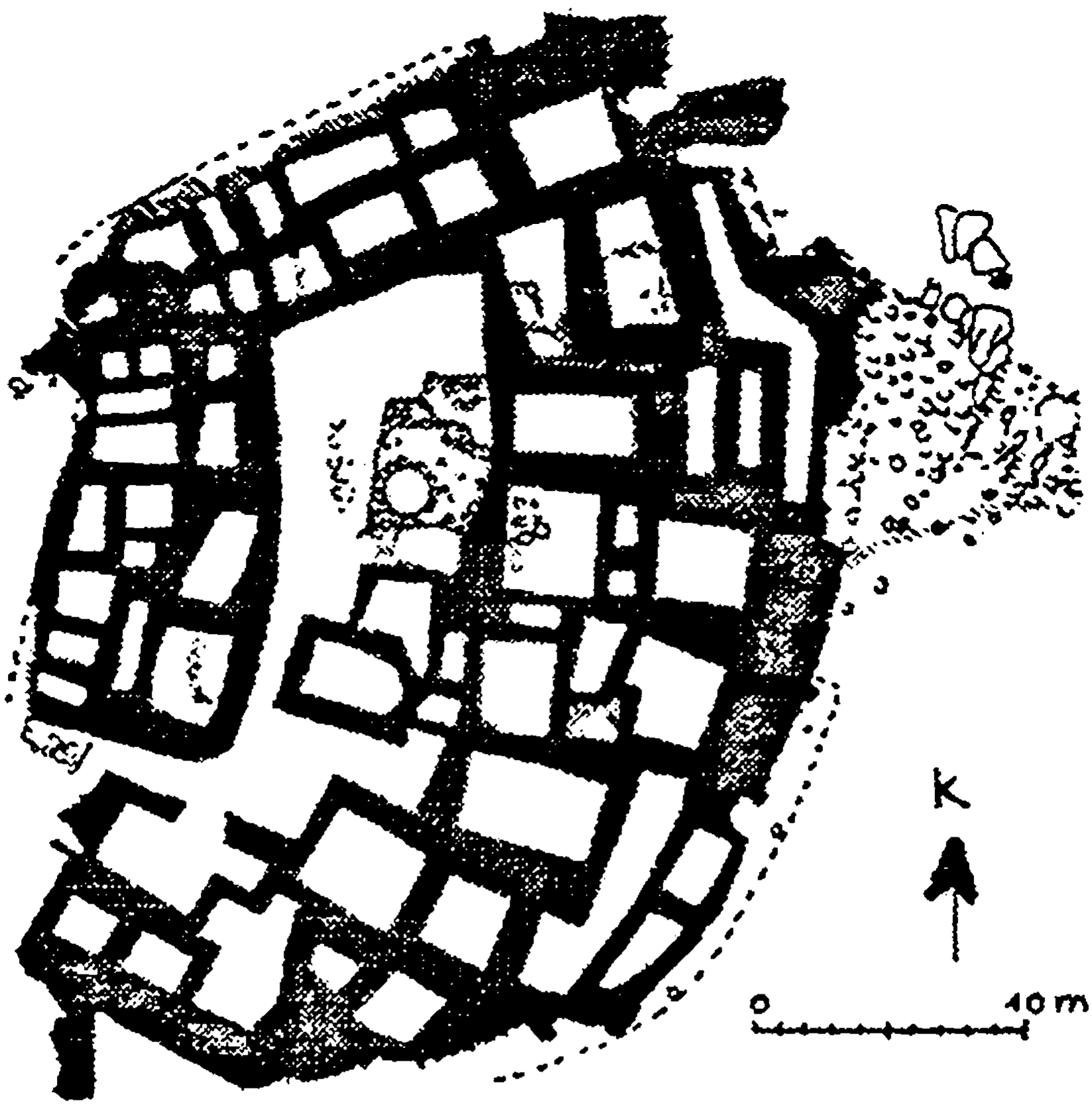
Beycesultan'dan İlk Tunç II Dönemi tipik kapları

özelliği, İlk Tunç I Dönemi'ndeki yerel ev sunaklarından gelişmiş çift tapınaklarıdır. Dikdörtgen şapeller biçiminde düzenlenmiş bu tapınaklarda da daima kerpiçten bir çift stel bulunur. Bu yüzden belki de bir kadın ve bir erkek tanrı çiftine adanmışlardı; ancak dış görünümleri hala öteki yapılardan farklı değildi.

Eski dönemin süreklilik gösteren özelliklerinin yanında, kuzeybatıdan, I. Troia kültüründen gelme elemanlar çoğunluktadır. Kuzeybatı Anadolu İlk Tunç I kültürünün güneybatıda ortaya çıkışı, Anadolu'ya Balkanlar'dan gelen istilacıların önünden kaçan göçmenlerle ilgili olabilir. Nitekim, yukarıda da değindiğimiz gibi, I. Troia kalesinin yıkılışını izleyen yıllarda bu kuzey bölgelerindeki yerleşme yerlerinde büyük bir ıssızlaşma olduğu konusu belirgindir. Aphrodisias, Kuruçay ve ölülerin küpler içinde gömüldüğü mezarlığıyla Karataş-Semayük bu zamanda da varlıklarını koruyorlardı. **Bademağacı**, etrafı surlarla çevrili, içinde

megaron planlı yapılar bulunan önemli bir kale-kasaba durumunu kazanmıştı. Çanak çömlekler yine el yapımı, devetüyü ve siyah renklidir. En sevilen kap türleri yüksekçe bir ayak üzerinde duran içe dönük ağızlı çanaklar ile gaga ağızlı testilerdir.

İlk Tunç II Dönemi'nde Orta Anadolu'da güçlü beylikler ortaya çıktı ve esaslı bir devletleşme sürecine girildi. Kızılırmak'ın batısında, Ankara yöresinde **Karaoğlan, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Koçumbeli, Karayavşan, Polatlı**; doğusunda ise **Alişar** ve **Alacahöyük** bu dönemin en önemli yerleşme yerleri arasındadır. Ahlatlı-

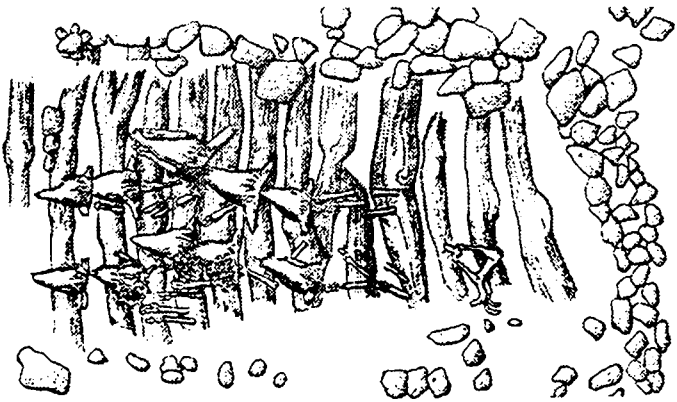

Ahlatlıbel kalesi

bel ve Koçumbeli yerel beylere ait kaleler olarak nitelenebilecek özelliklere sahiptir. Dönemin sonlarında Eskişehir, Seyitgazi'deki **Küllü-**

oba Höyüğü'nde ortaya çıkarılan etrafı bir surla çevrili büyük megaron kompleksi de bir bey sarayı olarak tanımlanabilir.

Bunlar içinde **Alacahöyük**'ün özel bir yeri vardır. Dönemin sonlarında zengin ve etkin bir beyliğin merkezi gibi görünen Alacahöyük'ün en dikkat çekici yönü "kral mezarları" denen 13 gömüdür. Yerleşme alanının yamaçlarındaki, ne kadar kullanıldığı kesinlikle belirlenemeyen bu krali mezarlıktaki gömüler, kimileri 3-8 m. uzunluğunda, 2 ila 5 m. genişliğinde ve 1 m. kadar derinliğinde dikdörtgen planlı çukurlara

Alacahöyük kral mezarlarının üstten görünümü

yapılmıştır. Çevresi ağaç ve taşlarla sınırlanan mezar çukurlarına, ayakları karna çekik (hoker) durumdaki ceset zengin armağanlarla birlikte yerleştirilmiş, sonra üzeri ağaç, çamur ve toprakla örtülmüştür. Gömü işlemi bitirildikten sonra mezar üzerinde bir ölü yemeği yenmiş; yemekten geri kalan öküz kafaları ve bacak kemikleri de sıralar haline sokularak bırakıl-

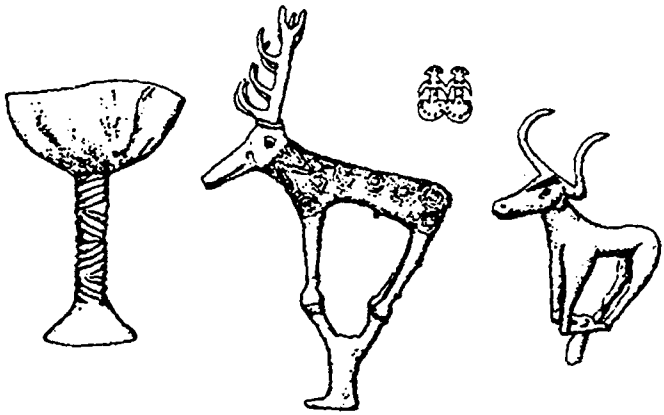

Alacahöyük mezarı izometrik kesit

mıştır. Troia hazineleriyle çağdaş zengin mezar armağanları altın, gümüş, elektron, tunç ve demirdendir. En ilginçlerini, yanlışlıkla "Hitit Güneş Kursu" denen boğalı ve geyikli disklerin oluşturduğu bu eserler halkın sosyal ve dinsel inanışları konusunda bilgiler sağlar. Nitekim boğa ve geyik gibi hayvanlar sonraları önemli Hitit tanrılarının kutsal hayvanları olarak görülecektir. Son derecede karmaşık ve gelişkin dövme, dökme teknikleriyle üretilmiş bu eserler Anadolu halkının III. bin yılın ikinci yarısı

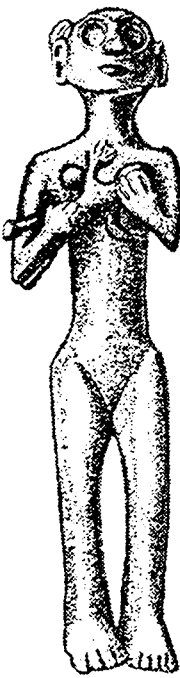

Alacahöyük'ten güneş kursları

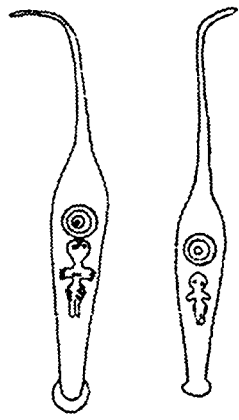
Alacahöyük'ten altın ve tunç eserler

içinde ulaştığı yüksek teknolojinin en canlı tanıklarıdırlar. Bu türde tunç ve değerli maden buluntularına Alacahöyük mezarlarının sonları ile çağdaş olarak, Alacahöyük yakınındaki **Kalınkaya, Eskiyapar,** Amasya yakınındaki **Mahmatlar,** Tokat-Erbaa yakınındaki **Horoztepe** ve Eskişehir yakınındaki **Demircihöyük**'ün mezarlığında rastlanmıştır. Bunların yanında, Geç Kalkolitik Çağ'da başlayan Karadeniz yöresi madenciliğinin İlk Tunç Çağı boyunca faal olduğu saptanmıştır. Samsun'un Bafra ilçesi yakınındaki **İkiztepe**'de mezar armağanı olarak ele geçirilen arsenikli bakır alaşım-

Mahmatlar çocuk emziren kadın. Tunç

larından yapılmış ve bu yöreye özgü özellikleri ağır basan çok sayıda silah, alet ve takı türleri metallürjinin bu yörede Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren başlayan köklü geçmişine tanıklık etmektedir.

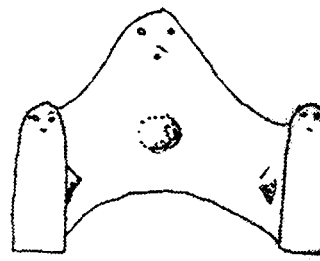
İkiztepe'den kabartmalı mızrak uçları

Anlaşılacağı üzere İlk Tunç Çağı'nın ikinci yarısı içinde biri Troia ve Ege dünyası içinde, ötekiyse Orta Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde yer alan başlıca iki madencilik okulu söz konusudur. Birbirleriyle ilişki kurduğu anlaşılan bu okullardan doğudakinin köken olarak, bakır madeninin bol olduğu Merzifon, Tokat, Amasya yörelerine dayandığı ve Alacahöyük'e de buradan gelen göçmenlerce taşındığı sanılır.

İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir biçimde yerleşilmiş bölgelerden biri de Çukurova idi. Bu zamanda bölgenin Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile var olan sıkı ilişkisi giderek azalmış, bunun yerine Anadolu üzerinden gelen yeni etkiler ön plana geçmiştir. III. bin yılın ortalarında Tarsus **Gözlükule** yerel bir beyliğin korumalı bir yerleşme yeri durumundadır. Burada her iki yanında evler dizili sokağıyla gelişmiş bir planlama anlayışının varlığı anlaşılmaktadır. Kırmızı renkli el yapımı çömlekler kullanan, bazen siyah yüzlü açıklı kaplarının yüze-

yini kazıyıp içine tebeşirimsi bir macun doldurarak yaptığı motiflerle bezeyen bu halk çarkta biçimlendirilmiş Suriye mallarını tanıyorlardı; ancak II.-V. Troia'dan çok iyi tanınan *depas amphikypellon* türü kaplar daha sevilen türlerdendi. Bu zamanda komşu Yumuktepe'de de iskan sürmekteydi.

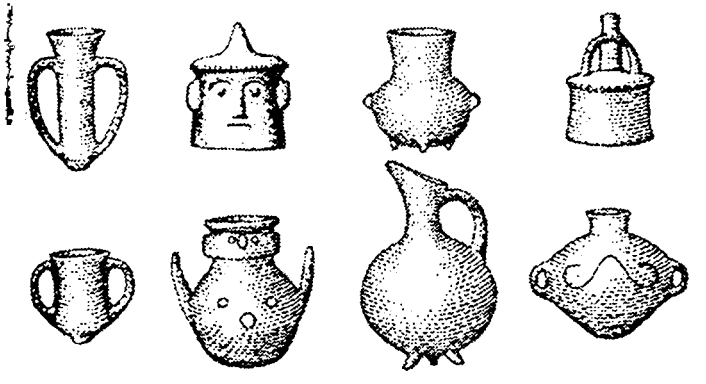
İlk Tunç Çağı **Amik** (G-J) ovası yerleşmelerinde birden bire elde yapılmış, çok iyi açkılı, siyah ya da kırmızı renkli bir çanak çömlek türü ile seyyar ocaklar ortaya çıkar. Bunlar bölgenin kuzeyden, Doğu Anadolu üzerinden gelen yabancı bir halkın göçüne sahne olduğunu gösterir. Bu tür kapların Doğu Anadolu ve daha çok da Traskafkasya kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda da değinileceği üzere, Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı için tipik olan ve Karaz ya da Khirbet Kerak da denen koyu yüzlü açkılı çanak çömleklere Çukurova'da hiç rastlanmamıştır. Bu da III. bin yılın başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da derin izler bırakmış göç hareketlerinden Çukurova'nın hiç etki almadığına işaret etmektedir.

Amik H tabakasından seyyar ocak

Anadolu'da irili ufaklı birtakım beyliklerin ortaya çıktığı ve esaslı bir devletleşme sürecine girildiği İlk Tunç II Dönemi aynı zamanda bir

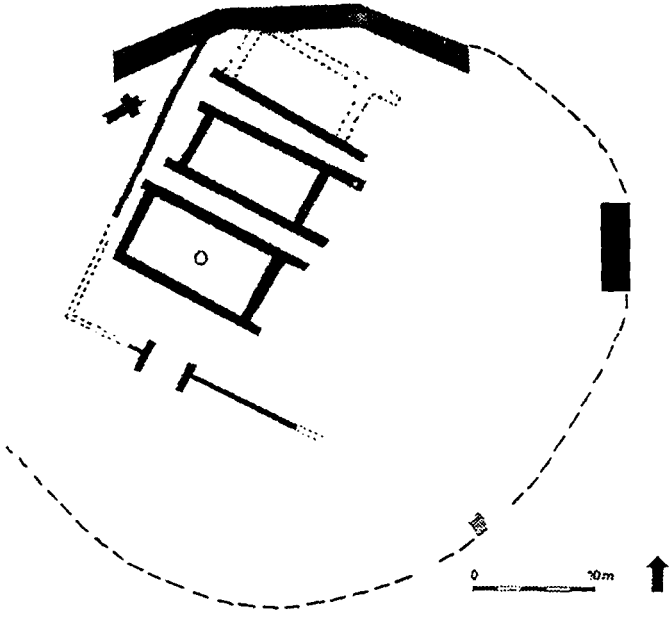
gönenç ve zenginlik çağıdır. Hemen her konuda gelişmelere sahne olan bu dönem Batı ve Güney Anadolu'da büyük bir yangın felaketiyle son bulmuştur. II. Troia, Beycesultan, Aphrodisias, Ahlatlıbel, Alacahöyük, Polatlı ve Tarsus'un yanışı ile Demircihöyük'ün tümüyle ıssızlaşması bu ortak felaketle ilgili olmalıdır. Bu felaketten sonra yakılıp yıkılan kale ve köylere yeniden yerleşilmemiş, yerleşme yerleri sayıca azalmıştır. Aynı dönemde Trakya ve Balkanlar'daki yerleşme yerlerinin de ıssızlaşması istilacıların Balkan Yarımadası'ndan gelmiş olabileceklerini düşündürür. Bazen Hint-Avrupa kökenli Luviler'in göçü ile ilgili görülen bu yıkımı izleyen yıllarda yeni gelenler Güneybatı Anadolu'dan Çukurova'ya değin ilerlemişlerdir. Konya Ovası ve Çukurova felaketten en çok zarar gören bölgelerin başında gelir. Bu olaylardan hiç etkilenmeyen tek bölge ise Doğu Anadolu'dur.

III.-V. Troia'dan tipik çanak çömlekler

2300 yıllarında ortaya çıkan bu geniş kapsamlı felaketten sonra İlk Tunç Çağı'nın sonuncu evresine girilir. Troia'nın III.-V. tabakaları bu döneme ilişkindir. Geç II. Troia'nın son evrelerinin yoksul bir uzantısından başka bir şey olmayan III. Troia'dan sonra, yapımına 2277 yıllarında başlanan IV. Troia'da kale olasılıkla en geniş durumuna sokulmuş ve içine yan yana megaronlar inşa edilmişti. Bununla birlikte üç tabakada da önceki dönemin özellikleri ufak tefek farklılıklarla devam etmektedir. Boya bezeme yine son derecede azdır; yalnızca sığ kaselerin içi ya da diplerinde görülen kırmızı boyalı haç motifi İlk Tunç Çağı'nın sonlarına ilişkin bir özelliktir. Yuvarlak gövdeli ve çark yapımı bu tür kaselere, dönemin sonlarına doğru Orta ve Güney Anadolu'nun Polatlı, Mut-Kilisetepe, Tarsus, Kusura, Beycesultan, Aphrodisias, Konya-Karahöyük, Alişar ve Kültepe gibi pek çok yerleşme yerinde rastlanmaktadır. Hiç bir dikkat çekici gelişme göstermeksizin 500-600 yıl kadar yaşayan bu üç köysel yerleşme birimi 1700 yıllarında son bulmuştur.

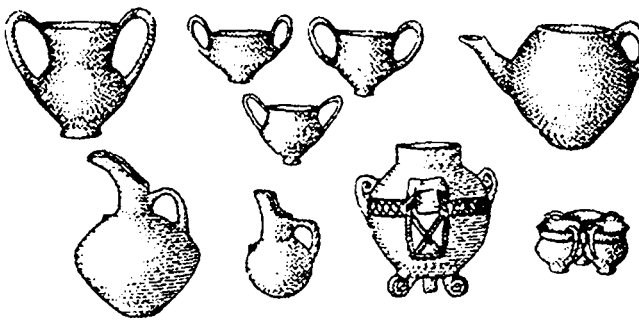
İlk Tunç III Dönemi'nin sonlarında, Kırklareli-**Kanlıgeçit**'te, çapı 65 m.yi bulan surla çevrili iç kale ile eteklerindeki aşağı şehirden oluşan bir yerleşme yeri kurulmuştur. Sitadel içinde birbirine koşut olarak yerleştirilmiş 3 megaron yer alır. Bunlardan en büyüğü 7.20 X 15.50 m. boyutlarındadır ve ortada bir ocağı bulunur. Trakya'nın çobanlığa dayalı göçebe geleneklerine yabancı bir dünya görüşü-

Kanlıgeçit Kalesi planı

nün ürünü olan bu sitadel II. Troia'dakinin biraz küçük bir kopyası gibidir. Bu ilginç kale ve aşağı şehrin İçbatı Anadolu kökenli insanlarca bir koloni olarak kurulduğu düşünülür.

İlk Tunç III Dönemi'nde Beycesultan artık kalıplaşmış megaron planlı evleri, kırmızı ya da devetüyü renkte, kimileri cilalı gaga ağızlı testileri ve çift kulplu kadeh gibi türlerle dikkat çekicidir. Tarsus **Gözlükule** megaron planlı yapıları ve çark yapımı kırmızı çanak çömleğiyle bir Batı Anadolu kültürü görünümünü almıştır. Bunun yanında Suriye ile ilişkiler de sürmektedir. Çukurova, dönemin sonlarında boya bezemeli çanak çömlekleriyle dikkati çeken yeni bir kültürün etkisi altına girmiştir. II.

Beycesultan'dan İlk Tunç Çağı'nın son evrelerine ait tipik çanak çömlekler

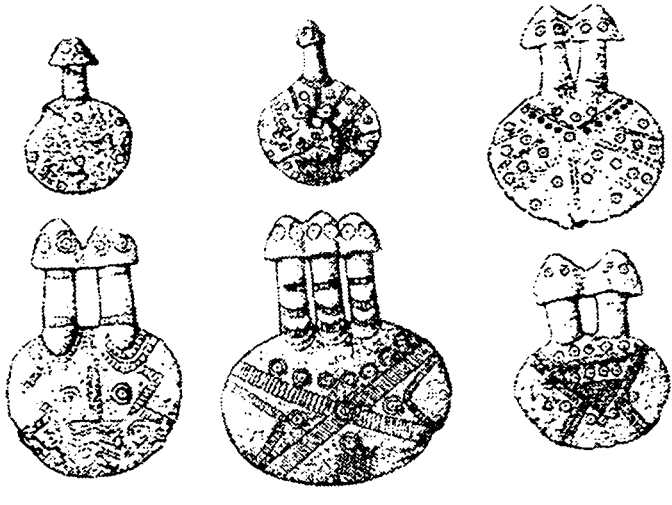
bin yılın başlarında Amik Ovası, İslahiye, Habur ve Malatya-Elazığ yörelerinde ortaya çıkan boya bezemeli çanak çömlek kültürleriyle az ya da çok ilişkili olan bu kültür asal olarak Doğu kökenli bir görünüm sunar.

Kızılırmak'ın batısında **Bitik**, **Gordion**, **Koçumbeli**, **Karaoğlan**, **Polatlı** ve **Yazırhöyük** İlk Tunç III Dönemi'nde yerleşmelere sahne

Orta Anadolu'dan "Kappadokia boyalıları"

olmuş merkezlerdendir. Kızılırmak'ın doğusunda **Kültepe, Alişar** ve **Boğazköy**'den tanınan İlk Tunç III kültürünün dikkat çekici özelliği "Alişar III" ya da "Kappadokia boyalıları" denen çanak çömlekleridir. Elde yapılmış bu kaplar devetüyü, krem ya da kırmızı renkte açkılı zemine koyu kahve ya da siyah boyalı geometrik bezeklerle şenlendirilmiştir. Koşut çizgi kümeleri, zigzaglar, eşkenar dörtgenler, satranç tahtası motifi ve dalgalı çizgiler sevilen bezek ögeleridir. Çanaklarda bu bezeme ağız kenarının hemen altındaki bir bant halindedir. Çömleklerde ise ağız kenarlarından gövdenin alt kesimlerine doğru sarkıtılmıştır. Bu bölgede yerel olarak gelişen Alişar III boyalı çanak çömleği genel olarak Kızılırmak'ın başlıca kollarından Delicearmak'ın yataklarında, özellikle de Yerköy'den Kayseri'ye doğru uzanan bölgede

Kültepe'den mermer idoller

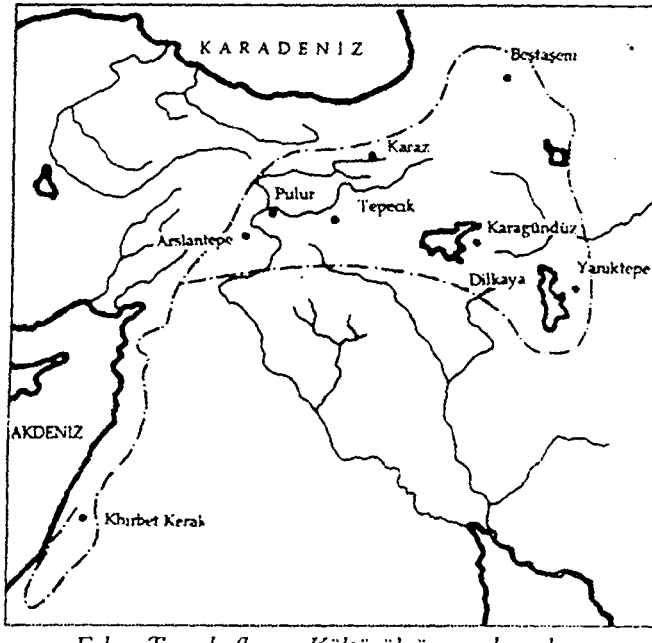
yaygındır ve Kültepe *karum* II tabakasına değin azalarak kullanılmıştır. Orta Anadolu bu çağda bir yandan Çukurova, öte yandan da Batı Anadolu ile ilişkiler geliştirmişti. Kültepe'de bulunan Tarsus kökenli Suriye şişeleri ile batı etkileri altında oluşmuş soyut mermer idoller bu erken ticaret ilişkilerinin kanıtı olmalıdır.

Samsun yakınındaki **İkiztepe** bu zamanda büyük çapta bir mezarlık haline dönüşmüştü. 200 yıldan fazla kullanıldığı sanılan bu mezarlıkta cesetler, toprağa açılmış basit çukurlar şeklindeki mezarlara, kolları iki yana gelmek üzere sırt üstü gömülmüştür. Yanlarına tunçtan silahlar, aletler, takılar, pişmiş topraktan kadın figürinleri, taş kolyeler, kap kacak vb. bırakılmıştır. Buna karşılık bebekler çömlekler içine konarak ev içlerine gömülmüştür. Antropolojik incelemelerden, bu mezarlıkta yatanların Güney Rusya, Romanya ve Bulgaristan'da yaşamış halkla aynı ırktan geldikleri, Alacahöyük ve Horoztepe'den tanınan Orta Anadolu ırkından farklı oldukları anlaşılmaktadır.

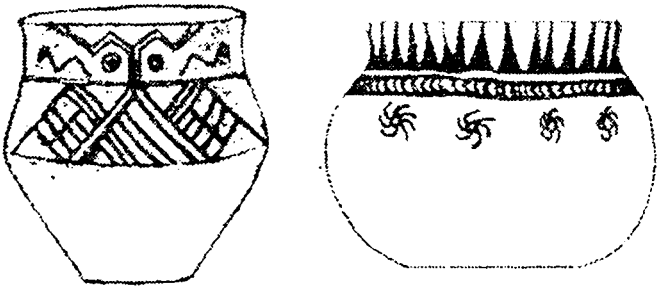
Anadolu'nun öteki bölgelerinden hemen hemen tümüyle farklı bir gelişim çizgisi izleyen Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı'nın başlarında (3300) hala Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın etkisi altındaydı. Taş temel üzerine kerpiç duvarlı, tek ya da çift odalı evlerde oturan bu halkın geçiminde avcılığın da önemli bir yeri vardı. Koyu yüzlü açkılı, kaba el yapımı çömleklerin yanında, Mezopotamya ve Suriye etkili, açık renkli ve çark yapımı ince kaplar kullanıyorlar-

dı. Bu evrenin en önde gelen merkezleri arasında, Malatya-Elazığ yöresinde Arslantepe, Tepecik, Norşuntepe ve Korucutepe'nin adları sayılabilir.

3100 yıllarına doğru Doğu Anadolu kuzeydoğudan, olasılıkla Aras ırmağı vadisi yönünden gelen yoğun bir göçmen dalgasının etkisi altına girmeye başladı. Bunun sonucunda da doğuda Transkafkasya'dan İran Azerbaycanı' ndaki Urmiye Gölü'ne; batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya'ya; güneyde de Kahramanmaraş ve Amik Ovası'na değin yayılan alanda geniş bir kültür bölgesi ortaya çıktı. Bölgenin ulaşıma çok zor olanak tanıyan dağlık

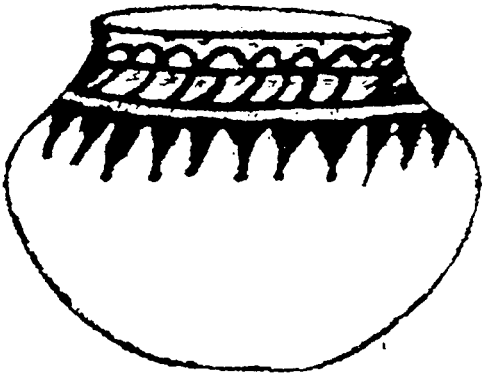

Erken Transkafkasya Kültürü'nün yayılım alanı

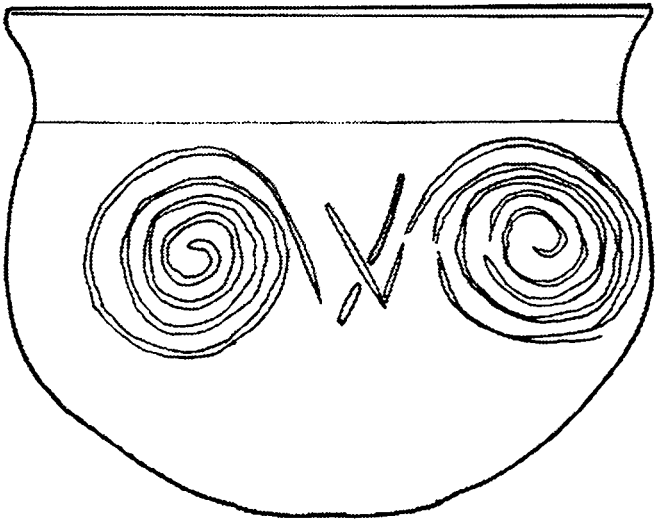
Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ kabartma ve boyalı kaplar

yapısına karşın ortak özellikleriyle dikkati çeken bu kültüre "Kura-Aras", "Erken Transkafkasya", "Khirbet Kerak", "Karaz" ve "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı" gibi değişik adlar verilmiştir. Doğu Anadolu'da adeta bir nüfus patlamasına neden olan ve Hurrilerle ilişkili görülen bu göçmenlerin bölgeye Transkafkasya'dan, Kura ve Aras ırmaklarının arasındaki yöreden gelmiş olmaları hiç de olanaksız değildir.

Pulur'dan boyalı çömlek

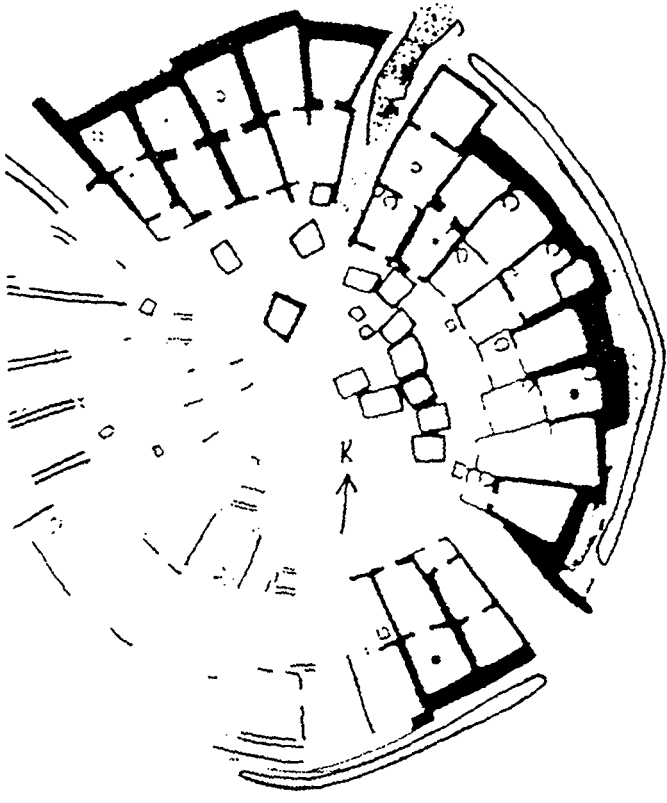
Bu büyük göçlerin Doğu Anadolu üzerindeki etkileri de büyük oldu. Yuvarlak ev ve çit-çamur tekniği gibi önceden bilinmeyen yeni mimari özellikler ortaya çıktı. Çok sayıda parlak siyah ve elyapımı çanak çömlek kullanmaya başlayan İlk Tunç II Dönemi halkları kaplarını kabartma ya da oluklu bezeklerle süslüyordu. Bunlarla birlikte açık zemin üzerine kırmızı boya bezemeli yeni bir tür belirmişti ki, bu tümüyle Elazığ-Malatya yöresine özgüdür.

Karagündüz spiral bezekli çömlek

Doğu Anadolu'yu istila eden göçmenlerin bir bölümü, olasılıkla Malatya, Kahramanmaraş ve Amik Ovası yoluyla, İslahiye ve Çukurova'ya uğramaksızın, Doğu Akdeniz kıyılarına doğru inerek, Ürdün vadisindeki Khirbet Kerak'a değin ilerlediler; öte yandan da Doğu Anadolu'nun hemen her köşesine yayıldılar. Van Gölü

havzası ile Muş, Malazgirt, Iğdır ve Erzurum ovaları yoğun olarak iskan edildi. Van Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki **Dilkaya** Höyüğü'nde ortaya çıkarılan küçük köyde halk dikdörtgen ve yuvarlak kerpiç evlerde yaşıyorlardı. Elazığ-

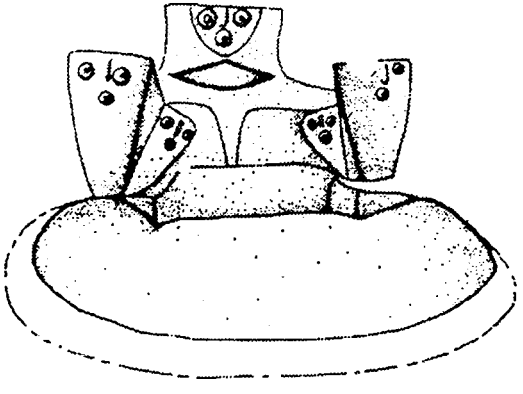
Pulur radyal düzenli yerleşme yeri

Altınova'daki **Pulur-Sakyol** IX-X. tabaka yerleşme yeri yan yana dizilmiş ve radyal düzende yerleştirilen evlerden bir koruma altına alınmıştı. Van Gölü'nün hemen doğusunda, Erçek

Gölü kıyısındaki **Karagündüz** Höyüğü'nde de düzenli bir yerleşmenin izleri belirlendi.

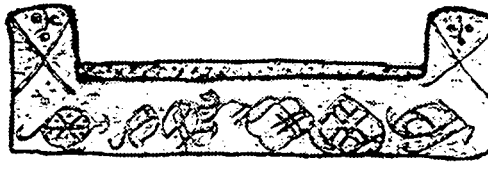
2500 yıllarında başlayıp kabaca 2000'lerde son bulan İlk Tunç III Dönemi'nde Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve etrafı bir surla çevrili Arslantepe (VID) gibi büyük merkezlerin yanında, Elazığ ve Malatya yöresi ile tüm Doğu Anadolu'da irili ufaklı pek çok yerleşme yeri ortaya çıkmıştı. Malatya yakınlarındaki **Gelinciktepe, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Köşkerbaba, Pirot** ve **İmikuşağı**; Elazığ Altınova'da **Pulur, Han İbrahim Şah** ve **Değirmentepe** İlk Tunç Çağı'nın kazılarak incelenen küçük yerleşme birimleri arasındadır.

İlk Tunç Çağı Doğu Anadolu'sunda eskinin büyük kutsal alanlarının yerine yeni bir ev kültü ile karşılaşılır. Bir ocak çevresinde yoğun-

Pulur'dan kutsal ocak

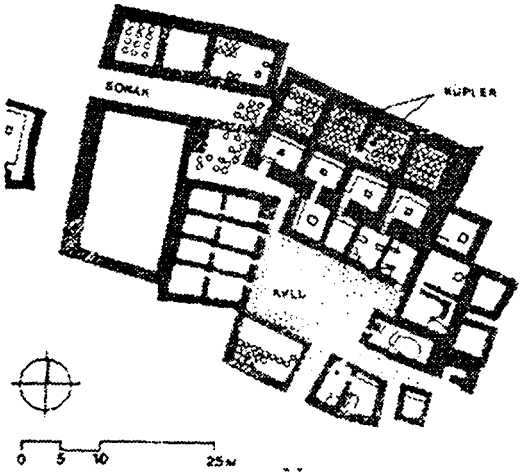
laşan bu aile tapınaklarında at nalı biçimli kabartmalı kutsal ocak ve sunaklar yer almaktadır. Bu türün en güzel örnekleri Elazığ yakınlarındaki Pulur ve Korucutepe höyüklerinde ortaya çıkarılmıştır. Kalıpla yapılmış kabartmalı ve at nalı biçimli seyyar ocaklar bu kültürün çok geniş coğrafi alanlara yayılmış en tipik örnekleri arasındadır. Anadolu'nun öteki bölgelerindeki gibi metropol denilebilecek merkezler bu dönemin ortaya attığı olgular arasındadır. Sözgelimi İlk Tunç Çağı'nın sonlarında,

Pulur'dan sunak

Elazığ-Altınova yöresinde eskinin küçük köyleri boşalmış, bunun yerine tüm ovayı denetleyebilen Norşuntepe'de, saray olarak nitelendirilebilecek bir yapı ortaya çıkmıştı. Nüfus yörenin tarımsal zenginliklerini koruyan 200 ton kapasiteli büyük depolara sahip bu sarayın çevresinde toplanmaya başlamıştı. Türünün Doğu Anadolu'daki en erken temsilcisi olan bu yapıda yörenin beyi yaşıyor olmalıydı.

III. bin yılın başlarından itibaren tüm Doğu Anadolu'yu etkisi altına almış görünen büyük göç hareketlerinden Güneydoğu Anadolu, Toroslar'ın gerisindeki konumu nedeniyle fazla

Norşuntepe Sarayı

etkilenmemiştir. Daha çok Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle ilişkili bu bölgede de, III. bin yılın ikinci yarısı içinde, her biri korunmalı bir kenti merkez edinmiş çok sayıda rakip prenslik belirmişti. Suriye'deki **Tell el-Mardikh** (eski Ebla), **Tell Brak** ve **Tell Leilan** (eski Şubat Enlil); Irak'taki **Tell Taya** bunlardan en tanınmışlarıdır. Türkiye'de de, Harran ovasındaki **Harran**, Şanlıurfa yakınlarındaki **Titriş** ve **Kazane** höyüklerinin adları sayılabilir. Suriye'deki Ebla (Tell el-Mardik)'da bulunan çivi yazılı belgelerden Harran'ın XXIV. yüzyıllarda bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.

Mezopotamya ile artan ilişkiler sonucunda madencilik tekniklerinin çok geliştiği, altın, gümüş, bakır, tunç,elektron ve hatta demirin bile ustalıkla işlenebildiği bu dönemde maden-

ciliğin gelişmesi uzmanlık gerektiren yeni meslek gruplarının belirmesine, buna bağlı olarak iş bölümüne dayanan kent yaşamının başlamasına neden olmuştu. Nüfus şimdiye değin hiç görülmemiş biçimde artmış; yerleşim yerlerinin sayısı, kimi yörelerde hemen hemen günümüz köylerinin sayısı ile eşitlenebilecek düzeye yükselmişti. Daha çok alüvyonlu ovalarda kümelenen bu yerleşme birimlerinin hemen pek çoğunda, önceki dönemlerde fazla uygulama alanı bulmamış surlara yer verilmişti. Kalkolitik Çağ'ın huzurlu, sakin yaşamı son bulmuş, düşman tehdidinin arttığı yeni bir dönem başlamıştı. Özel bir ibadet yeri olarak, içinde tanrısal simgeler bulunan dinsel yapılar gelişimlerini sürdürmüştür; ancak dış görünümleri hala öteki yapılardan farklı değildir. Toplumun daha iyi örgütlenebildiği bu çağda yöneticiler bir sınıf halinde ve güçlü bir biçimde ortaya çıkmışlardı. Anadolu irili ufaklı pek çok beylik arasında paylaşılmıştı. Giderek gelişen bu beylik düzenin zorunlu bir sonucu olarak küçük tarımsal yerleşmelerin çoğu, ekonomik bağımsızlıklarını kent merkezleri aleyhine bırakmak zorunda kalmışlardı.

ORTA TUNÇ ÇAĞI: PERSLER VE TÜCCARLAR

İkinci binyılın başlarında Tunç Çağı'nın orta evresine girilir. Anadolu Yarımadası'na büyük ve etkileyici hiç bir göç dalgasının gelmediği bu çağ İlk Tunç II Dönemi'nin sonlarından beri belirmeye başlayan sosyal ve siyasal gelişmelerin bir sonucudur.

Anadolu bu dönemde irili ufaklı birçok beylik arasında paylaşılmıştı. Beyler arasında sık sık çatışmalar çıkıyor, kimileri zamanla daha güçsüz olanları egemenlikleri altına alma başarısını gösteriyordu. Henüz güçlü bir merkezi otoriteye ulaşılabilmiş değildi. Bu beyliklerden, adını bilebildiğimiz en önemlileri: Neşa (Kaniş), Mama, Kuşşara, Puruşhanda, Urşu, Landa, Zalpa, Şalativara ve Hattuş'tur.

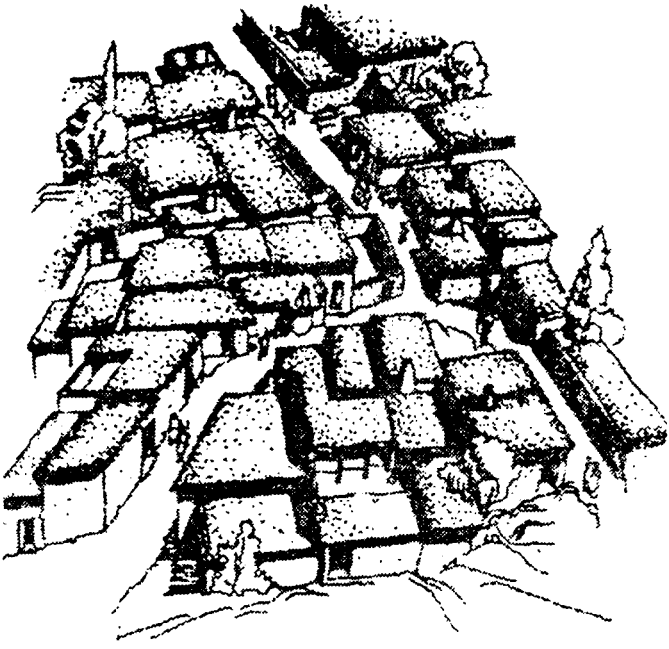
Orta Tunç Çağı Anadolu'sunun en çarpıcı özelliği Mezopotamya ile başlayan çok sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisi, bunun sonucunda da yazının ortaya çıkmış oluşudur. Kabaca XX. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyılın ortalarına değin sürmüş görünen bu örgütlü ticaret dönemine "*Asur Ticaret Kolonileri Çağı*" ya da yalnızca "*Koloni Çağı*" denir.

Anadolu ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye arasında, kökleri Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın obsidyen ticaretine değin uzanan çok eski bir ilişkinin varlığını görmüştük; ancak, obsidyen ticaretinden başlayarak maden ticare-

tine doğru gelişen sistem bu kez ters yönde işlemeye başlamıştı. Şimdi gereksinim duyulan maddelerin başında kalay geliyordu. Tunç silah, alet ve süs eşyalarının yapımı için gerekli olan bu maden Anadolu'da fazla bulunmuyordu. Önceki dönemlerde kalayın yerine kullanılan arsenik ise sağlıksız ve insan yaşamı için çok tehlikeliydi. Artık sitadellerdeki görkemli saraylarda lüks içinde yaşamaya alışmış bulunan Anadolu beylerinin gereksinim duyduğu kalay madeninin pazarlanması işini ise Asurlu tüccarlar yüklenmişlerdi. 200-250 merkepten oluşan kervanlar ya Kahramanmaraş-Elbistan Ovası üzerinden ya da Ergani-Maden Geçidi ile Toroslar'ı, Malatya yakınlarında da Fırat'ı aşıp, Tohma Çayı vadisi boyunca ilerleyerek Kültepe'ye varıyorlar; Anadolu'ya kalayın yanında, güneyin beğenisine göre dokunmuş ince kumaşlar da getiriyorlardı. Bunların karşılığında ise altın, gümüş ve değerli taşlar götürüyorlardı.

Kültepe'de bulunan *limmu* adlarına (95 adet) göre 1970 yıllarına doğru başlayan bu yeni ticari düzenle ilişkili olarak Anadolu'da Asurca *karum* (anlamı *liman*) denen pek çok pazar yeri kurulmuştu. Bunlardan en ünlüsü ise **Kaniş**' tekiydi. Burası tüm *karum*'ların da merkezi durumundaydı. Bugün Kayseri yakınındaki Kültepe'de yer alan Kaniş aynı zamanda güçlü bir Hatti beyliğinin de merkeziydi. Kimileri Zipani, İnar, Varsuma, Pithana ve Zuzu gibi adlar taşıyan beyler daha yüksek eski bir höyük üzerindeki saraylarda; içlerinde Anadolulu kişilerin de bulunduğu tüccarlar ise bu tepenin eteğindeki aşağı kentte yaşıyorlardı. Çevresi güçlü surlarla kuşatılmış olan kentin çapı 3 km.yi buluyordu. Asurlu tüccarlar ve yerli halk

ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Orta Anadolu'da, daha sonraları Hitit Devleti'nin başkenti olacak **Hattuş**'ta (Boğazköy), Alişar, Aksaray

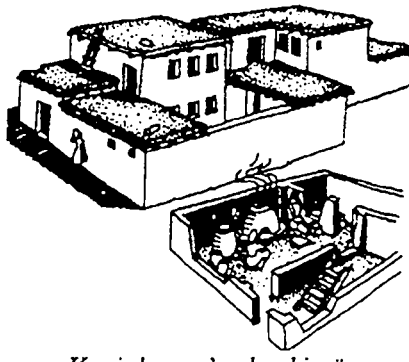

Kaniş karum II'ye ait bir rekonstrüksiyon

yakınlarındaki Acemhöyük, Konya'da Karahöyük ve belki de Kırşehir'in Kaman ilçesi yakınlarındaki Kalehöyük'te de *karum*'lar kurulmuştu. Bunlardan başka, Şamuha, Buruşhattum, Durhumit, Tawinia, Hahhum, Hurama, Şupillia, Nihria, Urşu, Zalpa, Wahşuşana,Timilkia ve Tamnia adlı *karum*'ların adları geçmektedir. Asur'dan Orta Anadolu'ya uzanan uzun ve zahmetli yol üzerinde ise Asurca *wabartum* (anlamı *konuk*) denen küçük konaklama birimleri kurulmuştu. Bu sonuncular arasında Kuşşara, Ankuva (Alişar ?), Karahna, Mama, Badna, Salatuar, Hanakna,

Şamuha, Zalpa, Kuburnat, Tismurna, Upi, Zipishuna, Ulama, Waşhania ve Tuhpia'nın adı geçmektedir. *Karum* ve *wabartum*'ların sayıları 50'yi bulmaktaydı.

Kültepe'de 1948 yılından beri yapılan kazılar Asurlu tüccarlar hakkında oldukça yoğun bilgi sağlamıştır. Asur devletine, yasalarına,

Kaniş karum'undan bir tüccar evi

kendi görenek ve dillerine bağlı kalan tüccarlar yerli Anadolu türü evlerde yaşıyorlar; gündelik işlerinde de aynı türde eşyalar kullanıyorlardı. Yalnızca dilleri, yazıları, ölü gömme görenekleri ve silindir biçimli mühürleri farklıydı. İki katlıtüccar evlerinin alt katlarında yazışmalarla ilgili çivi yazılı kil tablet depoları vardı.

Kültepe yani Kaniş *karum* 'unda şimdiye değin sayıları 20.000'e yaklaşan tablet bulunmuştur. Anadolu'ya Asurlu tüccarlarca getirilip Koloni Çağı'nın sonlarına değin kullanılan eski Asur dili ve yazısıyla kaleme alınmış bu belgeler, Anadolu halkları ile Asurlu tüccarlar arasındaki ticari mukaveleler, mahkeme kararları, evlat edinme, evlenme, boşanma, köle ticareti,

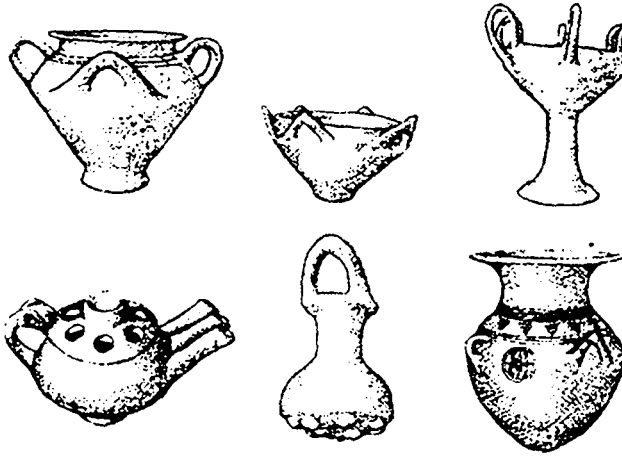
miras ve hatta tüccarların özel yaşamlarına ilişkin konuları içerir.

Kültepe'deki pazar yerinde dört tabaka saptanmıştır. Yazılı belgeler son iki tabakada (II-Ib) ele geçirilmiştir. Bunlardan daha zengin olan ilki (karum II) 1850 yıllarında büyük bir yangınla son bulmuştur. Kırk elli yıllık bir aradan sonra yeniden iskan edilen ve 40-50 yıldan fazla sürmediği anlaşılan ikincisi (karum Ib) ise Asur kralı I. Şamşi-Adad (1809-1776) ile çağdaştır. Eskiye kıyasla Mezopotamya ile ticari ilişkilerin azaldığı ve Anadolu içindeki bakır

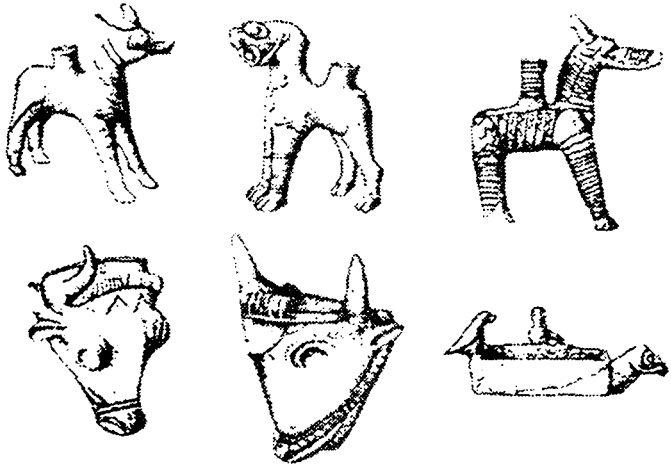
Kaniş karum'undan silindir mühür baskıları

ticaretinin ön plana geçtiği bu dönem Hitit kültürünün biçimlenmeye başlaması açısından önem taşır. Anadolu'nun yazıyı tanımasına neden olan bu dönemde, İlk Tunç Çağı'nın ortalarından beri gelişen Orta Anadolu kültürü doruk noktaya ulaşmıştır. Kültepe, Acemhöyük, Konya Karahöyük, Alişar, Alacahöyük ve Boğazköy'den bilinen bu parlak dönemin görkemli saray mimarisi, Aksaray yakınlarındaki **Acemhöyük**'te ortaya çıkarılmıştır. Alt katında en azından 70-80 mekanı bulunan bu saraylar iki katlıdır. İçinde yerel beylerin lüks içinde yaşadığı bu büyük külliyelerin Anadolulu mimarlarca, yerli geleneklere göre inşa edildikleri bu yöreye özgü mimarlık sistemlerinden anlaşılmaktadır. Kömürleşmiş eski ağaçların halkalarıyla yapılan dendrokronolojik çalışmalar bu sarayların kabaca 1800 yıllarına ait olduğunu gösterir.

Kültepe'den tipik Koloni Çağı çanak çömlekleri

Koloni Çağı'nın en çarpıcı sanat eserleri arasında silindir ve damga mühürler ile eski taş idollerin yerini alan kurşun figürinler sayılabilir. Bunun yanında çanak çömlek sanatı da çok gelişmişti. Parlak et kırmızısı renkteki kapların çoğu madeni kapların taklididir. En sevilen biçimler arasında çaydanlık denen emzikli kaplar, meyvelikler ve gagaları hayvan biçimli testiler sayılabilir. Kimi örneklerde "signe royal" denen baskılara yer verilmiştir. Hayvan

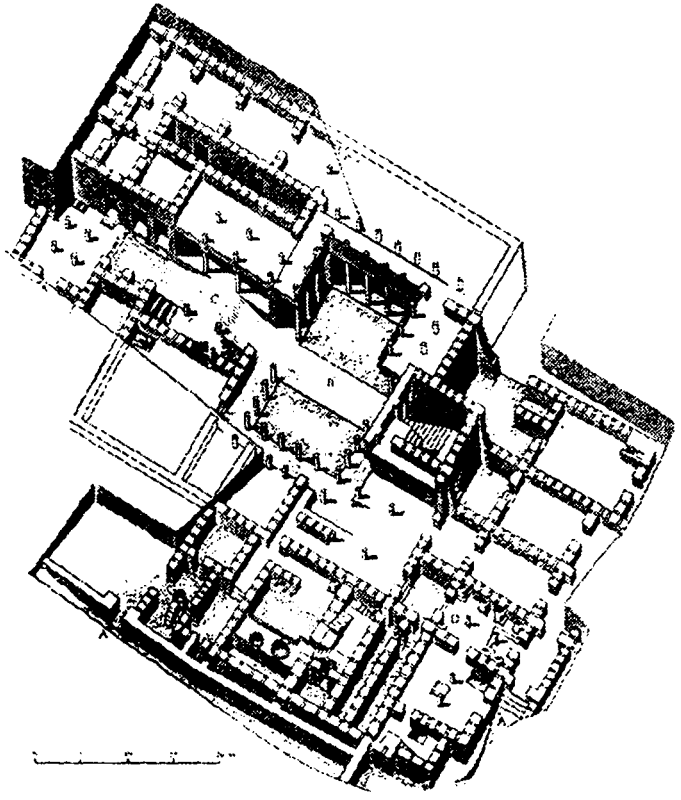
Kültepe'den Koloni Çağı rhytonları

biçimli içki kapları (rhyton) ya tam bir hayvan ya da yalnızca baş olarak yapılmıştır. Hitit seramik sanatının kaynağı özellikle Koloni Çağı'nın geç evresinde beliren çanak çömleklerde bulunabilir. Kültepe çanak çömlekleri biçim ve teknik açısından Önasya seramik sanatı arasında önemli bir yere sahiptir. Bu dönem sanatçıları kilden kapların yanında, işlenmesi son de-

recede zor dağ kristali ile obsidyen vazolar ve hayvan heykelcikleri de yapabilmişlerdi.

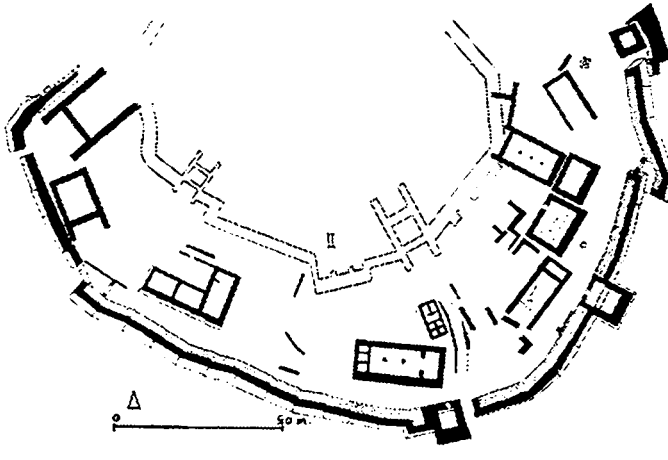
Koloni Çağı'nın son evresinde Kültepe pazar yeri, Orta Anadolu'daki pek çok yerleşme yeriyle birlikte 1750 yıllarında bir yangınla son buldu. Olasılıkla yerli beylerin bir iç hesaplaşması sonucu çıkan bu olaylardan sonra Hitit Devleti belirmeye başladı.

Bu çağda Batı Anadolu'da da çeşitli beylikler ortaya çıkmıştı. Bunlar zaman zaman

Beycesultan sarayı planı

Arzava ve Assuva gibi adlar altında konfederasyonlar oluşturmuşlardı. **Beycesultan** Höyüğü'nün V. tabakasında kısmen ortaya çıkarılan saraydan anlaşılacağı üzere, Batı Anadolu beyleri bu zamanda çevresi revaklı avlular etrafında gruplandırılmış, Girit'teki çağdaş Minos saraylarını andıran görkemli mimari komplekslerde oturuyorlardı. Bir yandan Ege Denizi aracılığıyla Batı dünyası, öte yandan da Orta Anadolu ile ilişkiler kurabilmişlerdi. Şimdi Gediz Irmağı'nın taşıdığı alüvyonlar yüzünden denizden bir hayli içerde kalmış bulunan, İzmir'in kuzeyindeki **Panaztepe** ile aynı acı sonu paylaşan VI. Troia ve Denizli'nin Çivril ilçesi yakınındaki Beycesultan Höyüğü en önemli merkezler arasındadır.

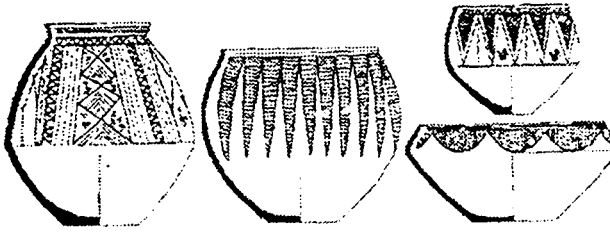
II. ve VI. Troia kalelerinin planı

Anadolu'nun yazı ile tanıştığı Koloni Çağı'nın hemen sonrasında Kuzeybatı Anadolu'da, Çanakkale yakınındaki Troia beyliği en güçlü dönemlerini yaşamaya başlamıştı. 1700 yıllarına doğru **VI. Troia**'da inşaasına başlanmış olan 200 m. çapındaki yeni sitadel öncekilerle kıyaslanmayacak denli büyük ve görkemliydi. Yükseklikleri 7 m.yi aşan testere dişi biçimindeki sur kulelerle güçlendirilmişti. İç kısımda, son derecede özenli bir taş işçiliğine sahip, iki katlı bağımsız yapılar yükseliyordu. Bunun eteklerinde de büyük bir aşağı şehir kurulmuştu. Bir beylik merkezi görünümündeki VI. Troia kenti 1250 yıllarına doğru son buldu. Miken-Aka krallıklarının en güçlü döneminde yıkılmış olan bu kalenin Homeros'un sözünü ettiği Troia Savaşları ile ilgili olduğu düşünülür.

Orta ve Batı Anadolu'da bu gelişmeler oluşurken Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'da farklı bir süreç yaşanmaktaydı. III. binyılın sonlarında Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşme yerlerinden önemli bir bölümü ağır bir yangınla tahrip görmüş ve hemen hemen tümüyle ıssızlaşmıştı. Bunun yanında Van, Erzurum, Kars bölgeleri ve hatta tüm Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da höyük tipi yerleşmeler bin yıl kadar süreyle terkedilmiş, ekonomide küçük baş hayvan besiciliği ve bununla ilişkili olarak göçebe-aşiret düzenine geçilmişti. Yerleşik yaşamın kesintiye uğradığı bu yeni dönemde aşiret beylerinin giderek artan zenginlik ve güçleri günümüze kalmış kurgan (tumulus) türü mezar

anıtları ile bunlar içinde ele geçirilen zengin mezar armağanlarından anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'da özellikle Doğubeyazıt, Kars ve Ardahan yörelerinde rastlanan, Türkiye dışında da daha çok Gürcistan'daki Trialeti' den tanınan bu türde mezarlarda ceset toprağa açılmış büyük bir çukura ya da taştan inşa edilmiş küçük bir odaya gömülüp, üzerine taş ya da topraktan yuvarlak bir tepe oluşturuluyordu.

Orta Tunç Çağı Doğu Anadolu'sundaki en önemli yeniliklerden biri de boya bezemeli çanak çömlekleridir. İlk Tunç Çağı'nın genellikle parlak siyah renkli ve yapımı mallarının aksine kaplar çok canlı bir biçimde, önceleri parlak

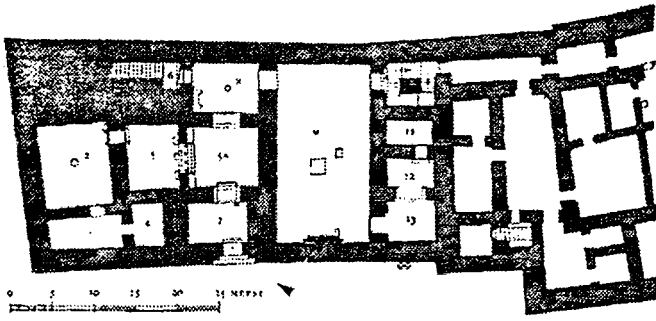

Doğu Anadolu'nun Orta Tunç Çağ çanak çömlekleri

kırmızı üzerine siyah, sonraları da daha fazla sayıda renk kullanılarak dekore edilmişti. Daha çok iri çanak ve çömlekler üzerine uygulanan bu dekorasyonun en sevilen ögeleri içi kafesli üçgen dizileri, girlantlar ve su kuşlarıdır.

II. binyılın başlarından itibaren toplumsal örgütlenme süreci Güneydoğu Anadolu'da da hızlanmış, etkili devlet yapıları belirmeye baş-

lamıştı. Yerel krallıklar bölgenin denetimini ele geçirmek üzere savaşım içindeydi. Merkezi Halep ve bir süre de Alalah (Tell Açana) olmak üzere, 20 küçük krallığın bir birlik halinde oluşturduğu **Yamhad Krallığı** Sami kökenli bir ailenin yönetimi altındaydı. Bu krallığın en güçlü hükümdarlarından biri, Babil kralı Hammurabi ve Mari kralı Zimrilim'in çağdaşı olan Yarim-Lim idi. Bu zamanda, bir süre krallığa başkentlik yapmış bulunan, Antakya yakınlarındaki **Alalah** (Tell Açana) ile İslahiye

Alalah (Tell Açana) Yarim-Lim sarayı

yakınlarındaki **Tilmenhöyük** önemli merkezler arasındaydı. Her iki kentte de XVIII. yüzyılda, gerek plan ve gerekse mimari teknik açılarından birbirlerine çok benzeyen görkemli saraylar inşa edilmişti. Bunlardan ilki 30 X 95 m. boyutlarındadır ve farklı yükseklikteki üç teras üzerine kuruludur. Kuzeyde, törensel bir işleve sahip olan kanat üç katlıdır. Ortada iki katlı bir başka kanat bulunmaktadır. Bu iki yapı grubunu, ortadaki büyük bir avlu birleştirmektedir. Kuzeydeki resmi kesimde duvarların alt yüzleri

basalt ortostatlarla kaplanmıştır. Bu, daha sonra Hititler'in çok geliştirecekleri mimari bir yenilikti. Ana kabul mekanı kuzey uçtaydı. Çatısı bir direkle desteklenen bu salona bir portikten geçilerek girilebilmekteydi. Güneydeki iki katlı kanadın üst katında, duvarları çağdaş Girit saraylarındakine benzeyen, fresklerle süslü bir salon bulunmaktaydı. Bu bölümün güneyindeki tek katlı oda grupları sarayın servis hizmetleriyle ilişkiliydi. Bu saray eski Hitit kralı I. Hattuşili tarafından yakılıp yıkıldı.

Anadolu'da merkezi bir devlete doğru ilk adımlar, kökeni Orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanan Pithana oğlu Anitta (1750) ile atıldı. Neşa, Zalpa ve Hattuş'u eline geçiren Anitta kendisini "büyük kral" unvanını taşıyacak kadar güçlü hissediyordu. Bu kralın kendisine başkent yaptığı Neşa yani Kültepe Höyüğü'ndeki bir sarayda bulunan tunç mızrak ucu üzerinde "kral Anitta'mn sarayı" yazılıdır.

Anitta'nın mızrak ucu

Anitta'dan bir süre sonra, aynı soydan gelen Kuşşaralı Labarna'nın eski bir Hatti beylik merkezi olan Hattuş'u başkent yapıp, kente Hattuşa, kendine de Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili (1650-1620) adını vermesiyle Hitit Devleti resmen kurulur.

Hititler Dönemi'nde Anadolu bölge ve kentleri

Hitit Devleti'nin ortaya çıkmaya başladığı zamanda Anadolu'da farklı diller konuşan pek çok halk yaşamaktaydı. Bunlardan yerli Anadolulu oldukları kabul edilen **Hattiler** Kızılırmak yayı içindeki bölgeye dağılmışlardı. Hakkında yeterli bilgi bulunmayan dilleri, bilinen dil ailelerinden hiç birine dahil değildi. Hurrice'yi andırıyordu. Hemen hemen aynı bölgeyi paylaşan bir başka grup **Hititler**'di. Dilleri **Hint-Avrupa** kökenine dayanıyordu. Hititler'in kökeni konusunda fazla bilgi yoktur. Anadolu'ya bir göçle dışardan mı geldiler ? Bu göç nereden ve hangi tarihte oldu ? Bu soruların yanıtları doyurucu belgeleriyle verilebilmiş değildir. İlk Tunç II Dönemi'nin sonlarında Alacahöyük'ün zengin mezarlarında yatan beylerin Hititler'in ataları olabileceği ve Kızılırmak kavsi içine Kafkasya üzerinden geldikleri düşünülmektedir. Küçük bir grup olması gereken bu insanlar Anadolu'ya beraberlerinde yalnızca Kuzey Kafkasya bozkırlarına özgü bir gömü biçimi getirmişler; geliş yolları üzerinde ise en ufak bir iz bırakmamışlardı. Bu görüşü savununlar, güçlerini Hint-Avrupa kökenli insanların Karadeniz'in kuzeyinde Ukrayna'da bir anavatanları olduğu; en erken dilin burada yaşayan göçebe atlı kavimlerce konuşulduğu varsayımından almaktadırlar. Ancak bu, sağlam arkeolojik kanıtlardan çok, lengüistik veriler üzerine kurulmuş soyut projeksiyonlara ve sanal nüfus hareketlerine dayanan bir görüştür. Bununla ilişkili olarak da son yıllarda bu anavatanın Güneydoğu Anadolu olduğu ve bu dilin tarımın

yayılmasıyla birlikte yaygınlaştığı görüşleri ileri sürülmüştür. En erken tarım etkinliklerinin Güneydoğu Anadolu ve çevresinde ortaya çıktığına yukarıda değinmiştik. Bu nedenle Hint-Avrupa karakterli bir dilleri olan Hititler'in Orta Anadolulu bir kökenleri olduğu ve İlk Tunç II Dönemi'nin sonlarından beri başlayan gelişmeler sonucunda, devlet kurma sanatını da bu bölgede öğrenmiş olabilecekleri olasılığı göz ardı edilmemelidir. Çünkü doğudan gelen bir Hitit göçüne ilişkin en küçük bir kanıt yoktur. Hititler'in kuzey kuzeybatısında, Kastamonu, Safranbolu çevresinde **Pala** dili konuşuluyordu. Bu dil de Hint-Avrupa kökenliydi.

II. binyılın ilk yarısı içinde Anadolu'da varlığını giderek daha çok duyurmaya başlayan bir başka halk kütlesi de **Hurriler**'di. Çivi yazılı belgelerde adlarına III. binyılın sonlarında rastlanmaya başlanan bu kütlenin Doğu Anadolu'ya İlk Tunç Çağ kültürünü getiren Kura-Aras bölgesi halkları olduğu düşünülür. Hint-Avrupa ve Sami gruplarından tümüyle farklı, kendine özgü bir dil olan Hurca'nın kuzeydoğu Kafkas dilleriyle akrabalığı bu görüşü güçlendirir. Bu dil daha sonra ortaya çıkacak Urartuca ile akrabaydı.

II. binyılda Hititler ve Palalar gibi Hint-Avrupalı bir diğer kütle ise daha çok yarımadanın batı, güney ve güneybatı bölgelerine yayılmış görünen **Luviler**'di. Bu halkın Anadolu'ya 2300 yıllarına doğru Balkanlar üzerinden girdiği kabul edilir; ancak böyle bir göç tartışma

konusudur. Çünkü bu görüş de Hint-Avrupalılar'm Anadolu'ya Karadeniz'in kuzeyindeki sanal anavatandan geldikleri varsayımı ile ilişkilidir. Hitit Krallığı üzerinde giderek önemli bir rol oynayan bu dil "Hitit Hiyeroglif" yazısı adıyla Hitit krallarının anıtsal yazıtlarında I. binyılın içlerine değin kullanılmıştır.

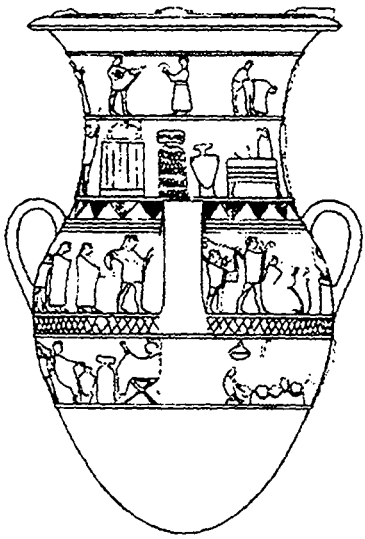
Farklı ırktan insanların yaşadığı, farklı dillerin konuşulduğu Anadolu'da Hititler'in küçük bir beylikten giderek merkezi bir devlete doğru adımlar atmış olmaları büyük sonuçlara yol açacak bir gelişmeydi. Hattuşa'yı başkent yapan I. Hattuşili (1600'ler) ile birlikte Eski Hitit Devleti hızlı bir biçimde gelişmeye başlar. İlk hedef Kuzey Suriye'ydi. Yarim-Lim'in başkenti Alalah (Tell Açana) ele geçirilerek daha ileri harekatlar için büyük bir avantaj elde edildi. Fırat'a doğru ilerleyerek Malatya yakınında nehrin karşı kıyısına geçti. Batı Anadolu'daki Arzava ülkesi zaptedildi. Kuzey Suriye'ye doğru düzenlenen bu seferler sırasında Hititler eski Babil yazısından geliştirdikleri Hitit yazısını öğrendiler. Bunu izleyen torunu I. Murşili Dönemi'nde Halep Hitit Devleti'nin sınırları içine sokuldu; Babil fethedildi (1595). Böylelikle Hititler kısa sürede Yakın Doğu'nun etkin siyasal güçlerinden biri olarak adlarını duyurdular. Eski Hitit Devleti'nin genişlemesi I. Murşili'nin bir entrika sonucu öldürülmesiyle son buldu. Bu olay Hitit kral ailesi arasında çekişmelere yol açtı ve sonuçta ülke zayıfladı. Entrika ve karışıklıklara, kimlerin ve nasıl tahta çıkacağı

konularına yeni bir düzen veren Telepinu (1525-1500) son verdi; ancak Hitit tahtındaki karışıklıklar bir süre daha sürdü gitti.

Hitit Devleti feodal ve teokratik karakterliydi. Başta *Tabarna* denen kral ve *Tavananna* (egemen kraliçe) unvanını taşıyan, devlet ve kült işlerinde yasal bir yeri olan kraliçe bulunmaktaydı. Kralın mutlak, tek başına karar verme yetkisi *panku(ş)* denen bir soylular meclisi tarafından sınırlanmıştı. Bu meclis gerektiğinde suçlu bir hükümdarı uyarabilirdi. Bu kurum sonradan kaldırıldı.

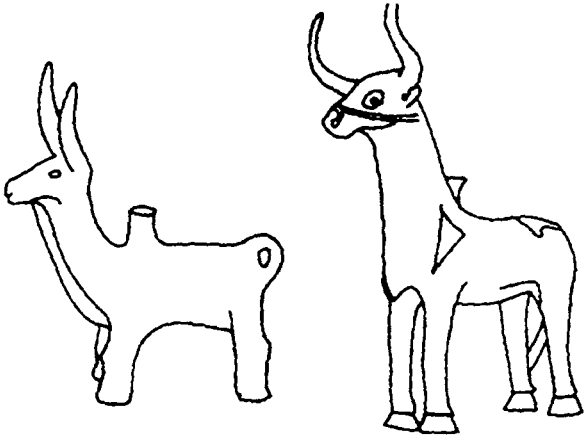
I. Hattuşili döneminden itibaren gelişmeye başlayan Eski Hitit kültürünün kökleri Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na, özellikle bu çağın son evresine uzanır; ancak döneme özgü özellikler de az değildir. Anadolu'da Eski Hitit kültürünün iyi bir biçimde temsil edildiği merkezler arasında Boğazköy, Alişar, Alacahöyük, Eskiyapar, İnandıktepe ve İmikuşağı'nın adları sayılabilir. Bunlardan son üçü birer kült merkezi olarak ilgi çekicidir. İçlerinde kutsal alanlar bulunan bu merkezlerde çok zengin buluntulara rastlanmıştır.

Ankara'nın 109 km. kuzeyinde, bugünkü Ankara-Çankırı yolu üzerinde yer alan **İnandıktepe**'de (eski Hanhana) Fırtına Tanrısı'na ait bir tapınak vardır. Merkezi bölümü geç devir inşaatlarından tahrip gören tapınağın depolarında tanrının kutsal hayvanı boğalara ait pişmiş topraktan heykellerle, 87 cm. yüksekliğinde ve kabartmalarla süslü bir kült vazosu

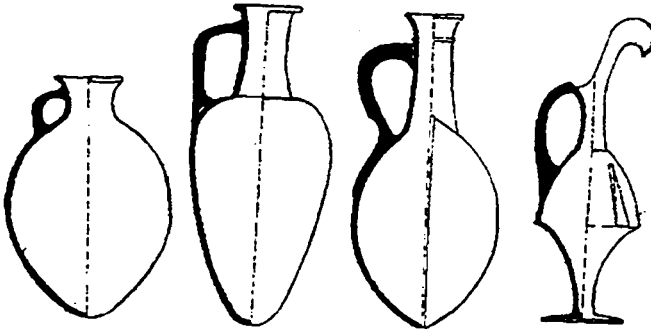
İnandıktepe kült vazosu

bulunmuştur. Üzerinde tapınaklardaki müzikli törenleri gösteren frizlere yer verilmiştir. Eski Hitit sanatının ilk dönemine ilişkin bu türde kabartmalı vazolara İnandıktepe'den başka,

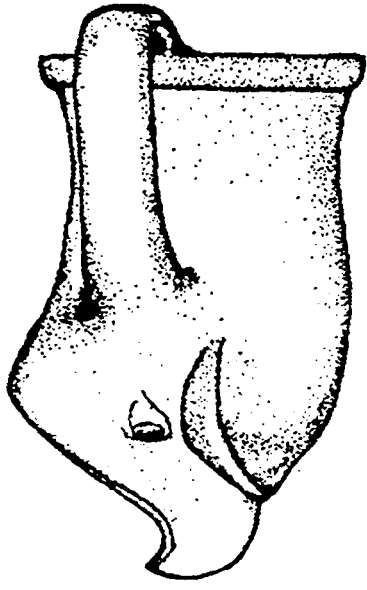
Boğazköy ve İnandıktepe'den boğalar

Ankara yakınlarındaki Bitik, Çorum'da Boğazköy, Eskiyapar ve Hüseyindede, Yozgat'ta Alişar, Kırşehir'de Kaman-Kalehöyük, Elbistan'da Karahöyük, İmikuşağı vb. höyüklerde rastlanmıştır. Bu vazo kabartmaları 13. yüzyıldaki anıtsal Hitit kaya kabartmalarının öncüleridirler. Bunların yanında yükseklikleri 1 m.ye ulaşan çift boğa heykelleri oldukça naturalist biçemleriyle dikkat çekicidir. Bu dönem çanak çömlekleri genellikle çark yapımı, et kırmızısı renkte ve parlak açkılıdır. Biçimler arasında en sık rastlananlar ise iri vazolar ve gaga ağızlı testilerdir.

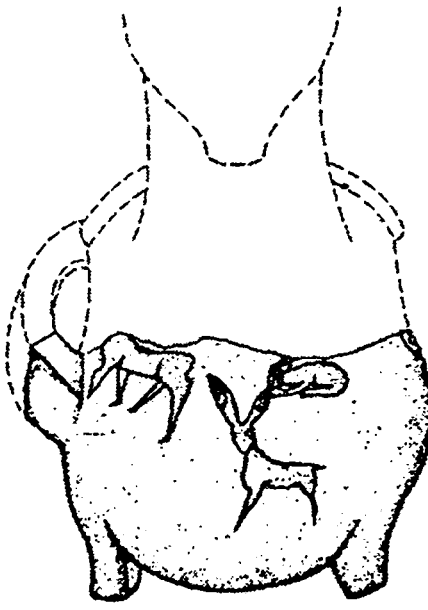
İnandıktepe'den Eski Hitit Dönemi çanak çömlekleri

Fırat'ın doğu kıyısında ve Malatya yakınlarındaki **İmikuşağı** hem Eski Hitit kültürünün XVII. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'ya yayılmış olduğunu göstermesi ve hem de surlarla kuşatılmış bir kült merkezi oluşu açısından önem taşır. Kuleyle korunan anıtsal bir kapıyla girilebilen bu küçük merkezin içinde 8 x 5 m. boyutlarında, taş duvarlı bir tapınak ve bununla

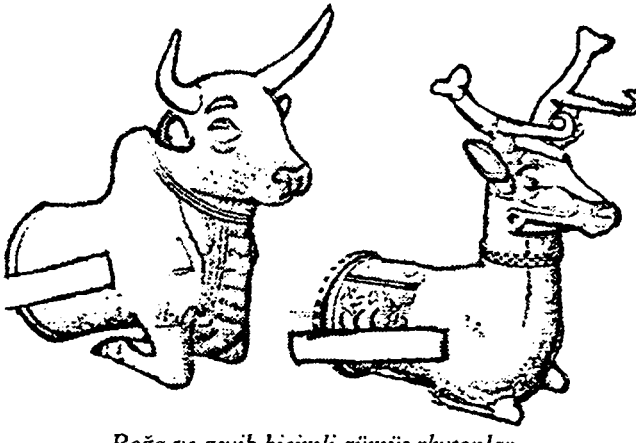
İmikuşağı'ndan kartal biçimli rhyton

ilgili depolar ile mekanlar yer alır. Cella, içinde büyük ocak bulunan bağımsız tek bir mekandan oluşur. Bunun güneyinde, biri kent suruna yapışık olarak inşa edilmiş iki depo bulunur. Burada, üzerlerinde "signe royal" baskıları bulunan pişmiş topraktan çok sayıda iri vazo, matara ve testi ele geçirilmiştir. Kutsal mekanlarda bulunan kabartmalı vazo parçaları ile dinsel törenlerde kullanılan ve Hititler'in *bibru* dediği hayvan biçimli rhytonlar İmikuşağı'nın en çarpıcı özellikleri arasındadır. Kartal başı, boğa başı ya da ayakları üzerine çökmüş geyik ve boğa biçimli bu rhytonlardan biri, antilop, tavşan ve at gibi hayvanlara ait kabartmalarla bezelidir. Eski Hitit Dönemi'nde bu türde kutsal

İmikuşağı'ndan geyik biçimli kabartmalı rhyton

kaplar çoğu kez gümüş ve altın gibi madenlerden yapılmıştır.

Boğa ve geyik biçimli gümüş rhytonlar

Kökleri Koloni Çağı'na uzanmakla birlikte, Eski Hitit kültürü aslında kendi öncesindeki Anadolu uygarlıklarının özümlenmesi ve ustalıklı bir sentezi sayılabilir. Bunun yanında Suriye-Mezopotamya ilişkileri özellikle din ve ikonografide kendini belli eder. Örneğin bu dönemde belirmeye başlayan tanrılar hiyerarşisi Mezopotamya, kimi zengin mitolojik motifler de Suriye etkilerinin sonucudur. Bununla birlikte dış dünyadan gelen yabancı etkiler oldukça azdır.

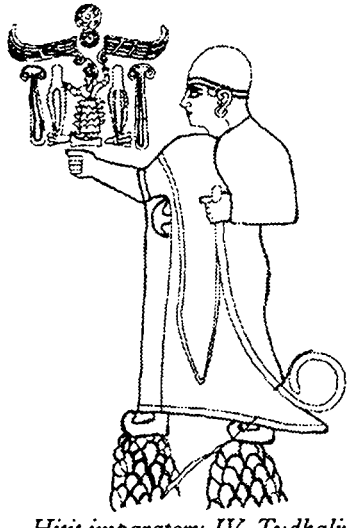
SON TUNÇ ÇAĞI: HİTİT İMPARATORLUĞU

Hitit tarihinin son dönemi 1450/1400 yıllarına doğru başlamaktadır. Bu aynı zamanda Tunç Çağı'nın da sonudur. Yeni Hitit Devleti ya da Hitit İmparatorluk Çağı denen bu evrede Hitit Krallığı'nı büyük bir güç olarak yeniden kuran II. Tudhalya (1450-1420) ve I. Şuppiluliuma (1380-1340) idi. Bunlardan ilki Hitit tarihinde amansız bir savaşçı, Batı Anadolu fatihi ve imparatorluk topraklarının Arzava, Kaşka ve Hurrili düşmanlara karşı savunucusu olarak tanınır. İkincisi ise ülkesinin sınırlarını Kuzey Suriye'ye, etki alanını da Kuzey Mezopotamya'ya ve Hurriler'in 1500 yıllarına doğru kurmuş oldukları Mitanni'ye değin genişletmiş; Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki Hurri kökenli İşuva Krallığı'nı eline geçirmiştir. Bu zamanda Hititler güçlü bir Hurri etkisi altına girmişlerdi. Sözgelimi Hitit sarayındaki tüm kraliçe adları ve Hitit panteonunun baştanrısı Teşup bile Hurri kökenlidir. Bu etki kendini sanat ve edebiyatta da gösterir. I. Şuppiluliuma'yı, kısa süre tahtta

Bir Hitit kral mührü

kalan oğlu Arnuvanda, onu da kardeşi Murşili izledi. Genç yaşta tahta oturmasına karşılık Murşili enerjik bir kraldı. Başlıca hedefi de Arzava'yı ele geçirmekti. Batı Anadolu'daki bu ülke Hapalla, Mira, Kuvaliya, Vilusa (Troia) ve Seha (Gediz) Irmağı Ülkesi gibi beylikleri kapsıyordu; Milavanta (Miletos) ve Apasa (Ephesos) gibi güçlü kentlere sahipti. Bu yöre denetim altına alındı. Uzun saltanatında babasından devraldığı imparatorluğu sağlam bir biçimde örgütledi. Bu zamanda imparatorluğun sınırları güneyde Lübnan'dan, kuzeyde Karadeniz Dağları'na, batıda Ege Denizi'nden doğuda Bingöl Dağları'na değin uzanıyordu. I. Şuppiluliuma'nın torunu Muvatalli zamanında

Hitit imparatoru IV. Tudhaliya

Mısır firavunu II. Ramses ile Suriye egemenliği için ünlü Kadeş Savaşı (1275) yapıldı. Bu dönemde krallığın başkenti bir ara güneyde,

Şarkışla tunç tören baltası

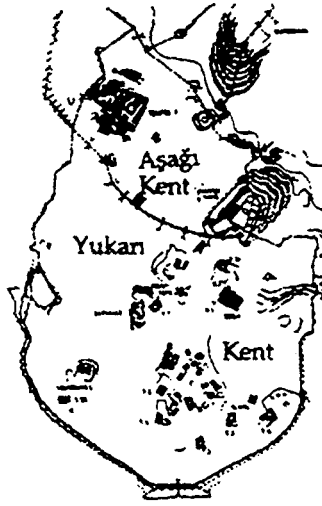
Konya'nın güney-güneybatısında olduğu sanılan Tarhuntaşşa'ya taşındı; ancak Muvatalli'den sonra III. Murşili adıyla tahta çıkan Urhi-Teşup ilk iş olarak başkenti yine Hattuşa'ya nakletti. II. Ramses' le dünya tarihinin, iki büyük devlet arasında imzalanmış ilk siyasal antlaşmasını gerçekleştiren III. Hattuşili (1275-1250) ve IV. Tudhaliya (1250-1220) gibi son güçlü Hitit hükümdarlarını izleyen yıllarda imparatorluk hızla yıkılmaya yüz tuttu. Anadolu'nun kuraklık ve kıtlıktan karışık günler yaşadığı, Mısırdan yardım olarak tahıl alındığı bu döneme ilişkin fazla bilgi yoktur; ancak son imparator II. Şuppiluliuma (1215-1200) döneminin sonlarında başkent Hattuşa'nın ağır bir yangınla yıkıma uğratıldığı bilinir. Bu yıkım Karadeniz dağlarının kavgacı insanları Kaşkalar tarafından yapılmış olmalıdır.

Hitit İmparatorluk Çağı kültürü hemen her yönüyle Eski Hitit kültürün devamıdır; ancak bu dönemde gerek mimarlık ve gerekse betimleme sanatında imparatorluğa yakışan anıtsallıkta eserler ortaya konmuştur.

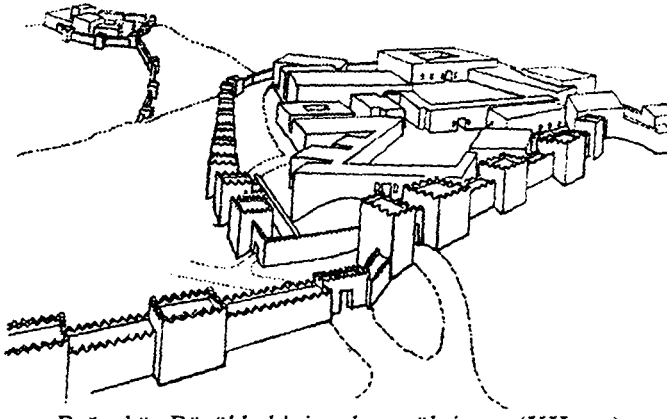
Bir Hitit dağ tanrısı

Hitit İmparatorluk Çağı'nın en görkemli anıtı bizzat başkentleri **Hattuşa**'nın kendisidir. Çorum'un Boğazkale ilçesinde yer alan ve tarihsel geçmişi İlk Tunç Çağı'na değin uzanan Hattuşa, Büyükkale denen, üzerinde sarayların kurulu olduğu bir kayalığın çevresinde gelişmiştir. Hitit öncesi dönemde Hatti kökenli Hattuş beyliği yöneticileri de bu kayalıkta oturmuşlardı. Kentin doğusundaki kayalık 250 X 140 m. kadar boyutlarındadır ve çevresi surludur. Kentten ayrı bir kale görünümündeki bu alanda büyük avlular ve galerilerle birleştirilmiş çeşitli boyda ve önemde saray, toplantı salonu, tablet arşivi vb. krali yapılar bulunur. Eski Hitit Devleti zamanında yerleşme Büyükkale'nin kuzeybatısındaki daha küçük bir alana yayılmıştı. Karadeniz Dağları'nın vahşi halkı Kaşkalar'ın yıkımından sonra, 1400 yıllarında I. Şuppiluliuma tarafından genişletilerek gerçek bir imparatorluk başkenti durumuna sokuldu. Etrafı 7 km. uzunluğunda çift sıra surla kuşatılmıştı; bunlardan içteki sandık-duvar tekniğinde bir örgüye sahipti. İri taşlardan bir alt yapı üzerine kerpiç bloklarla yükseltilen bu surun tepesi mazgallıydı. Kentin, daha yüksekteki ve tümüyle bu son dönemde inşa olunmuş Yukarı Şehir denen güney

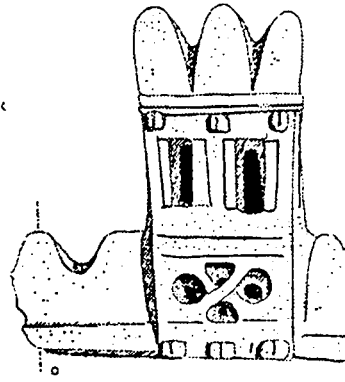
Boğazköy'ün planı

kesiminde kabartmalarla süslü üç törensel kapısı vardı. "Arslanlı Kapı", "Kral Kapısı" ve "Sfenksli Kapı" adını taşıyan bu kapılar adlarını kabartmalarına borçludurlar. Sözgelimi "Kral Kapısı"nda -daha çok tanrı olduğu benimsenen- ölmüş bir Hitit kralı; öteki ikisinde ise kapıları

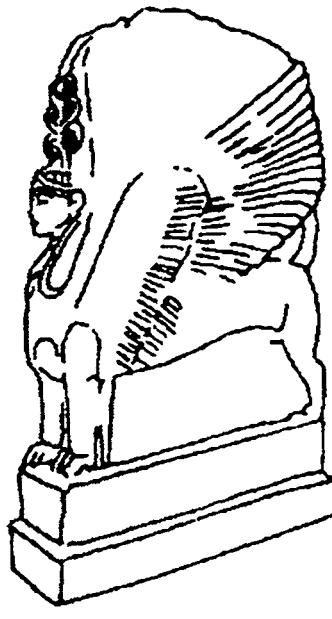

Boğazköy Büyükkale'nin rekonstrüksiyonu (XII. yy.)

kötülüklerden koruyan iki arslan ve kanatlı iki sfenks betimlenmiştir. İki yandan kulelerle korunmuş olan bu kapılar bir ön avlu ile gerideki bir kapı odasından oluşur. Girişin üzeri parabol biçimli bir kemerle örtülüdür. Ahşap kapı çift kanatlıdır ve araba trafiğine elverişlidir. Buna karşılık güney uçtaki Sfenksli Kapı arabalar için uygun değildir. Törensel işlevi olan bu kapının altından kentin dışına açılan bir potern (yeraltı geçidi) uzanır. Oldukça geniş bir alana yayılan bu yüksek kesimde sayıları otuzu aşan tapmak bulunur. Sivil yapılardan dış görünümleriyle de ayrılan ve öncüleri bilinmeyen irili ufaklı bu tapınaklar genellikle revaklı bir orta avlu etrafındaki odalardan asimetrik bir anlayışa

Bir Hitit yapı modeli

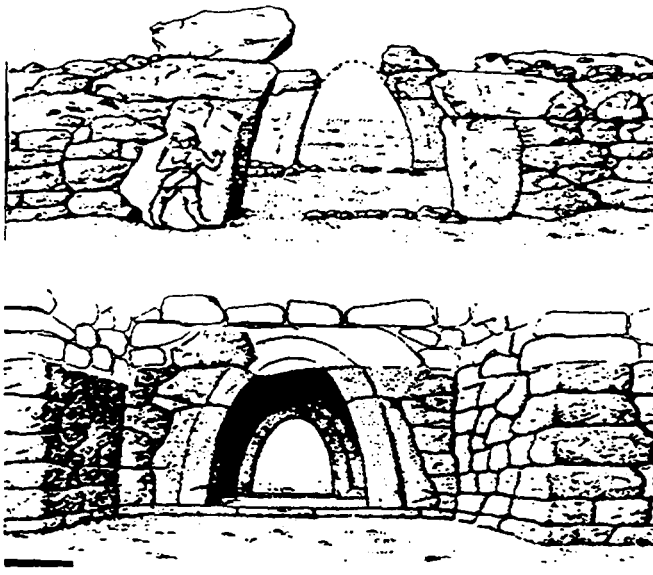
Sfenksli kapı sfenksi

Boğazköy kral kapısı kabartması

göre tasarlanmışlardır. Dar bir ön mekan ile derin bir ana mekandan oluşan kült odaları genellikle dikdörtgen biçimli yapıların dar kenarlarında bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Nişantepe'dekine özel bir önem verilmiştir. Sitadelden bir viyadük ve bir rampa ile ulaşılabilen ve kral kültü ile ilişkili görülen bu yüksek alana, iki sfenks heykelinin koruduğu bir kapıdan girilebiliyordu. Bu çok sayıda dinsel yapının, IV. Tudhaliya tarafından, imparatorluğa dağılmış çeşitli kült merkezlerini Hattuşa'da toplayarak siyasal durumunu güçlendirmek amacıyla yaptırıldığı sanılır.

Tapınakların ve Kral Kapısı'nın kuzeyinde, Nişantepe'nin doğusunda, tonozlu ve koridor görünümlü iki özenli yapı bulunur. Bunlardan birinin duvarları II. Şuppiluliuma'ya

Kral kapısının içten (üst) ve dıştan (alt) görünümü

ilişkin hiyeroglif ve kabartmalarla süslüdür. Bu yapıların ölü kültüyle ilgili birer yeraltı yolu olduğu sanılır. Yine aynı alanda, gövdesinin uzunluğu 100 m., genişliği ise 30 m.yi bulan bir gölet seddi bulunmaktadır. Bu seddin gerisinde 92 X 65 m. genişliğinde ve 6000 m^2'lik alan kaplayan yapay bir göl meydana getirilmişti. Olasılıkla 31 numaralı tapınakla bir külliye oluşturan bu gölet su kültüyle ilgiliydi. Bunun yanında, Yukarı Şehrin güneybatı ucunda kentin su gereksinimini karşılamak üzere büyük havuzlar bulunmaktadır. Tahıl siloları ise kentin kuzey ucundaki Büyükkaya'da toplanmıştır.

Altın pendant

Hattuşa'daki en büyük tapınak, kuzeybatı uçta ve aşağı kent kesimindedir. Büyük Tapınak (T.1) da denen yapı III. Hattuşili tarafından inşa ettirilmiştir. Dinsel olduğu kadar ekonomik açıdan da önemli olan külliye 160 x 135 m. boyutlarında bir alan kaplar ve seksenden fazla oda içerir. Burada Hatti'nin Fırtına Tanrısı Teşup ile Arinna kentinin Güneş Tanrıçası Hepat kutsanmaktaydı. Asal kült alanı, büro, arşiv ve depo gibi hizmetlerin sürdürüldüğü mekanlarla çepeçevre kuşatılmış kesimin ortasındadır. İçine güneydeki anıtsal bir kapıdan

Altından bir Hitit tanrıçası

girilen bu kesimde geniş bir revaklı avlu, bunun da gerisinde tanrı çiftinin cellaları vardı. Geniş ve alçak pencerelerle aydınlatılmış tapınakta: 18 rahip, 87 katip, 29 kadın, 10 şarkıcı, müzisyenler ve kahinlerden oluşan 205 kadar görevli hizmet sunmaktaydı. Yazılı belgelere göre tapınaklardaki personel sayısı zaman zaman 700 kişiyi aşmaktaydı.

Hitit dini çok tanrılıydı. Hatta çivi yazılı bir belgede "Hatti ülkesinin bin tanrısı"ndan söz edilir. Bu çok sayıda tanrılar değişik köken-

Yazılıkaya kabartmaları, ortada Teşup ve eşi Hepat

Yazılıkaya'dan tanrıça İştar ve yaratımcıları

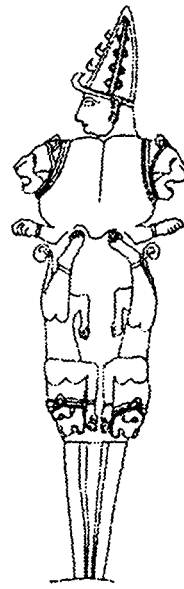
liydiler: Hurri, Hatti, Hint-Avrupa, Luvi, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin yanında İndra, Varuna ve Mitra gibi İndo-Ari ırktan olanlar bile vardı. II. binyılın ikinci yarısında Anadolu dini Olympos'takine benzer bir pantheona dönüşmüştü.

Yazılıkaya'dan on iki yer altı tanrısı

Devletin resmi tanrıları **Yazılıkaya** açıkhava tapınağındaki kaya kabartmalarında görülebilmektedir. Boğazköy'ün 1.5 km. kuzeydoğusundaki bu kutsal alan, öndeki kapı ve avlu ile iki doğal kaya yarığının *cella* olarak değerlendirilmesiyle meydana getirilmiştir. Üzeri açık doğal kaya odalarının duvarları tanrı, tanrıça ve aynı zamanda başrahip olan kralın kabartmalarıyla süslüdür. Odalardan büyük olanında, tümüyle Hurri kökenli tanrı ve tanrıça kümelerinin, Hava Tanrısı Teşup ve eşi Hepat'ın yönetiminde Yeni Yıl Bayramı için ayrı ayrı toplanışları betimlenmiştir. Buradaki tanrı ve tanrıçaların toplam sayısı 71'dir. Yandaki, uzunluğu 20 m.yi bulan koridorumsu oda ölü kültüyle ilişkiliydi. Burası belki de kral IV. Tudhaliya için hazırlanmış bir tür mezar anıtı idi. Uzun bir koridora benzeyen bu odanın duvarlarında da on iki yer altı tanrısı, kutsal alanı

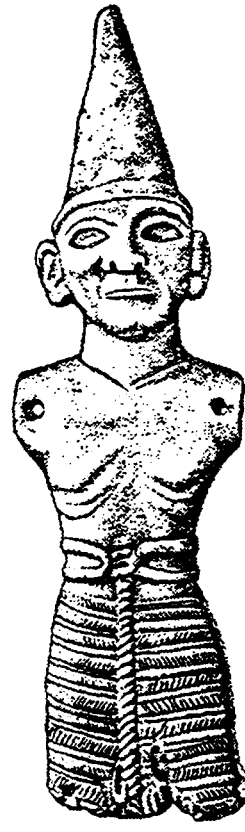
yaptırtan kral IV. Tudhaliya ve koruyucu tanrısı Şarumma ile Kılıç Tanrı (olasılıkla yer altı tanrısı Nergal) kabartmaları yanında, işlevleri anlaşılamayan iki niş yer alıyordu. Başkent Hattuşa'dan başka Hitit ülkesinde pek çok kutsal kent bulunmaktaydı. Krallar zaman zaman bayramlarda bu kent ve tapınakları ziyaret ederlerdi. Nerik, Şamuha, Karahna ve Arinna bunlardan en çok saygı görenleriydi.

Yazılıkaya'dan Kılıç Tanrı

Hitit uygarlığının en önemli merkezlerinden ikincisi Boğazköy yakınlarındaki Hatti kökenli **Alacahöyük**'tür. İmparatorluk Çağı'nda, içindeki büyük tapınağı ile bir kült merkezi olduğu anlaşılan kentin güneydoğusunda görkemli bir giriş kapısı inşa edilmişti. 1300 yıllarında yapılan bu yapı, iki yanındaki Mısır etkili sfenksler nedeniyle "Sfenksli Kapı" adıyla anılır. Yükseklikleri 2.00 m.yi aşan monolit bloklar üzerine yontulmuş sfenks kabartmaları Boğazköy'dekilerden daha farklı ve kübik bir biçemin temsilcileridir. Çift kuleli bu kapının ön yüzü alttan iki sıra halinde kabartmalı taş bloklarla bezenmiştir. Alt sıradaki kabartmalarda Eski Hitit Dönemi'nin kabartmalı vazolarındaki

gibi, kralın da katıldığı dinsel bir törene; üsttekilerde ise av sahnelerine yer verilmiştir. Alacahöyük kabartmaları Önasya dünyasının ilk anıtsal örnekleri olmaları bakımından büyük önem taşırlar.

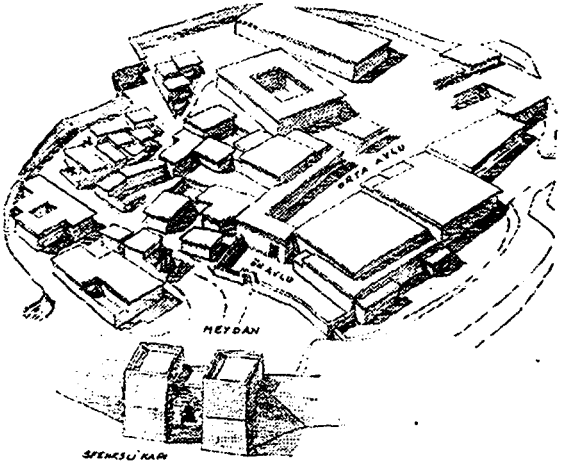
Tanrı heykelciği

Boğazköy ve Alacahöyük'tekiler dışında Hitit kaya kabartma sanatının en güzel örnekleri kaya anıtlarıdır. Doğal geçitler ve su kaynaklarıyla ilgili olarak yapılmış bu anıtlardan en ünlüleri Beyşehir yakınındaki Eflatunpınar ve **Fasıllar**, Adana yakınında, Ceyhan ırmağı kıyısında **Sirkeli**, Kayseri yakınında **Taşçı**, **Hemite**, **Gezbel**, **Fıraktin**, **İmamkulu**, Konya'da **Hatip**, Ankara yakınında **Gavurkale** ve İzmir yakınında da **Karabel**'dir. Bunlardan Beyşehir Gölü'nün 6 km. kuzeydoğusundaki **Eflatunpınar** farklı boyutta dikdörtgen bloklardan inşa edilmiş su kültü ile ilgili bir anıttır. Kutsal bir kaynağın suları için yapılmış büyük bir havuzun kenarında, olasılıkla IV. Tudhaliya ya da Muvatalli'nin oğlu, Tarhuntassa kralı Kurunta tarafından yaptırılmıştır.Dikdörtgen planlı anı-

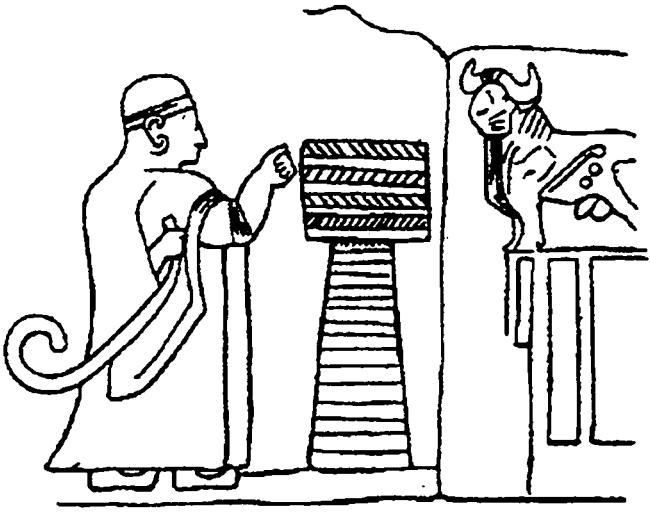

Tanrı Şarrumma ve IV.Tudhaliya

tın cephesi 7 m. uzunluğunda ve 5 m. yüksekliğindedir. Cephedeki bloklar üzerinde, her iki taraftan ellerini kaldırmış arslan-adam ve boğa-adamlarca taşınan büyük ve bunun altındaki iki küçük güneş kursunun altında tahtlarında oturan tanrı ve tanrıça kabartmaları bulunmaktadır; ancak bunlar olumsuz hava etkileriyle bozularak kaba bir görünüm kazanmışlardır. Son yıllarda buradaki kutsal havuzun oldukça geniş bir alan kapladığı ve tanrı ve hayvan yontularıyla süslü olduğu anlaşılmıştır.

Alacahöyük'ün rekonstrüksiyonu (XIII.yy.)

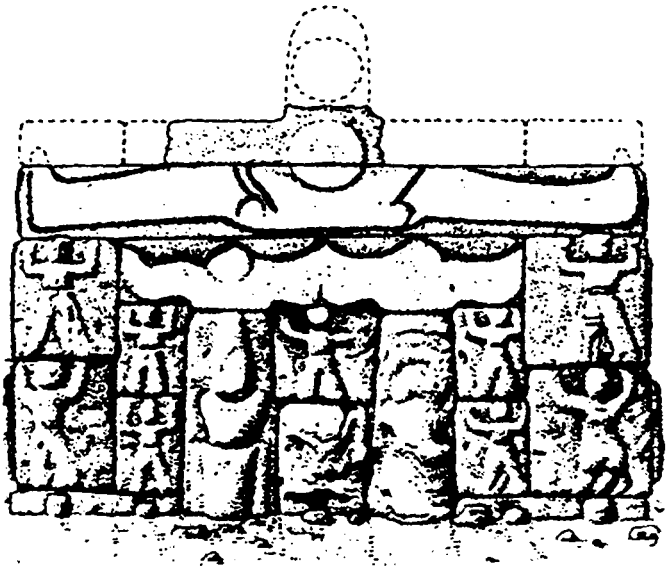

Alacahöyük'ten bir kabartma: Kral ve boğa biçimli Fırtına Tanrısı

Boğazköy ve Alacahöyük'ün yanında önemli Hitit kentlerinden bir başkası da Amasya'nın Zile ilçesi yakınlarındaki **Maşathöyük**'tür. Hitit Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarındaki Maşathöyük eskiden Tapigga adını taşıyordu ve Karadeniz dağlarının kavgacı halkı Kaşkalar'a karşı XV. yüzyılda inşa edilmişti. İçinde Hitit kralına bağlı bir sınır beyi, vali ya da komuta-

Alacahöyük Sfenksli Kapı

Eflatunpınar anıtı

nın yaşadığı sarayı ise XIII. yüzyılın başlarında bir yangınla son bulmuştu. 1.50 m. kalınlığında taş temel ve kerpiç duvarlı, iki ya da üç katlı olan bu saray Hititler'e özgü revaklı bir orta avlu ve çevresindeki çok sayıda odadan oluşuyordu. Kazılarda yalnızca alttaki depo odaları saptanmıştır.

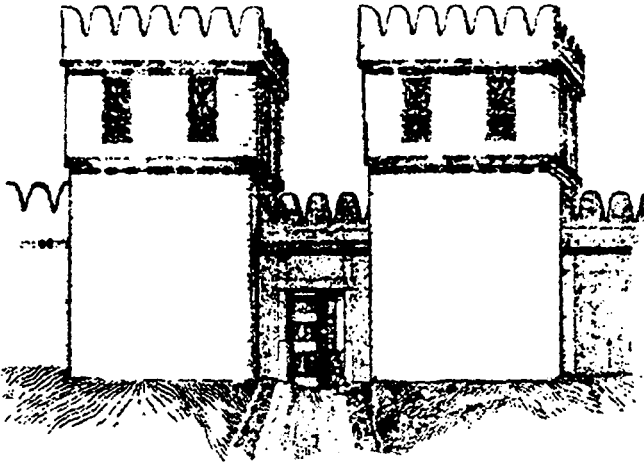

Gâvurkale kaya anıtı

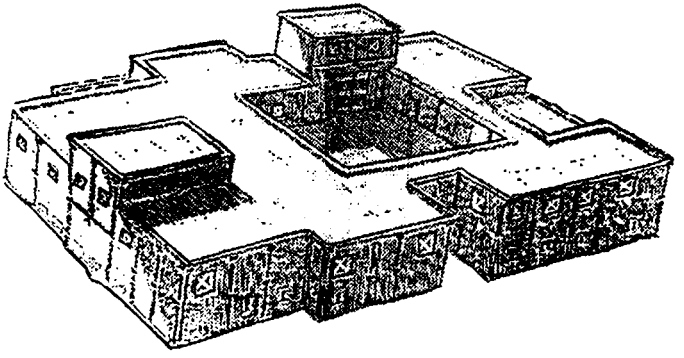
Karabel anıtı

Son yıllarda Sivas'ın 50 km. güneyinde büyük bir Hitit kentinin varlığı saptanmıştır. Bugün **Kuşaklı** adını taşıyan bu güçlü kentin eski adı Sarissa idi. Etrafı Boğazköy'deki gibi sandık duvar tekniğinde bir surla çevrilidir. İçine dört büyük kapıyla girilebilen kalede, tapınaklar,

Kuşaklı kenti Güneydoğu Kapısının rekonstrüksiyonu

çivi yazılı tablet arşivleri ve evler ortaya çıkarılmıştır. Kuzey terastaki XIV-XIII. yüzyıldan kalma bir tapınak 54 x 36 m. boyutlarındadır ve Boğazköy'dekilerin büyük bir benzeridir.

Kuşaklı tapınağının rekonstrüksiyonu

Yozgat yakınındaki **Alişar** (Ankuva?), Çorum yakınlarındaki **Ortaköy** (Sapinuva), güneyde de Tarsus **Gözlükule** (Tarzi) ve Mersin **Yumuktepe** ile Mut yakınlarındaki **Kilisetepe** önde gelen öteki Hitit merkezleri arasındadır. Ancak Çukurova'nın batı kesimindeki Gözlükule ve Yumuktepe II. binyılın ortalarında, halkını Luvi ve Hurri kökenli insanların oluşturduğu Kizzuvatna ülkesindeydi ve belki de zaman zaman özgür kalmış olan Kizzuvatna Krallığı'na aitti.

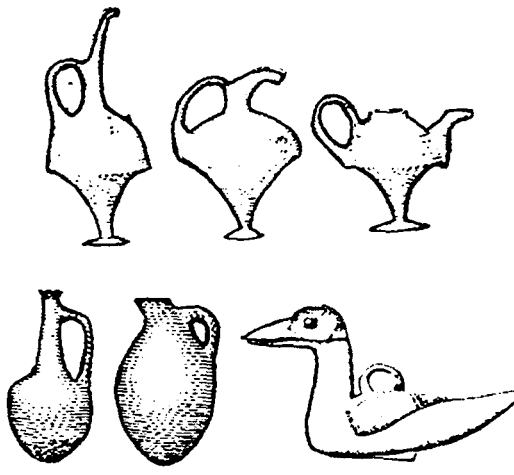
Şapinuva'da yapılan son kazılarda, biri kentin hemen batısında (A Binası), ikincisi de (B Binası) bunun 160 m. kadar güneydoğusunda iki anıtsal yapı ortaya çıkarıldı. Bunlardan ilki 100 x 25 m. kadar boyutlarındadır. Günümüze yalnızca depo ve arşiv olarak kullanılan

bodrum katı kalmıştır. Arşivlerde 3500'ü aşkın Hititçe çivi yazılı tablet ele geçirilmiştir. XIV. yüzyıla ait olan bu metinlerden, kentin Hitit kralı için zaman zaman bir ikametgah olduğu anlaşılmaktadır. B Binası hatılları üzerinde yapılan dendrokronoloji çalışması 1365 yıllarını vermiştir.

Kendilerini *Neşalı* olarak adlandıran Hititler çivi ve resim yazısı (hiyeroglif) olmak üzere iki tür yazı kullanıyorlardı. Mezopotamya'dan alınmış çivi yazısı kil tabletler üzerine, yerli Anadolulu resim yazısı ise anıtlar ve mühürler üzerine yazılmıştır. Bunun yanında Palaca, Luvca, Hurca ve Hattice gibi diller de bulunuyordu.

İmparatorluk Çağı'nda Hitit çanak çömleği eski dönemlerdekine kıyasla hem teknik ve hem de biçem yönünden oldukça yozlaşmış ve gerilemiştir. Genellikle beyaza çalan renkteki kaplarda boya bezeme de azalmıştır. Kap biçimleri büyük çapta öncekileri yineler. Uzun boyunlu, yumurta gövdeli ve sivri dipli testiler ile adak kabı olarak kullanılan küçük çanaklar ve sivri dipli testicikler bu dönemin yenilikleri arasındadır. Hayvan biçimli kaplar hala yapılmaktadır. Orta Anadolu'dan, güneyde Akdeniz kıyılarına, doğuda da Elazığ'ın doğu sınırlarına değin yayılan bu çanak çömlekler oldukça seri bir üretimin ürünüdür.

Son Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'da yerleşik yaşamda Orta Tunç Çağı'nın başlarında başlayan kesinti hala sürmekteydi. Bölgenin

Hitit İmparatorluk Çağı çanak çömlekleri

batı ucundaki Malatya-Elazığ yöresi İşuva adını taşıyor ve tümüyle Hitit İmparatorluğu'nun siyasal ve kültürel etki alanı içinde bulunuyordu. Halkını Hurri kökenli insanların oluşturduğu bu yörede önceden var olan yerel İşuva Krallığı IV. Tudhaliya döneminde kayıtsız koşulsuz Hitit egemenliği altına alınmıştı. Bu döneme ilişkin az sayıdaki yerleşme yeri arasında, Altınova'da **Tepecik**, **Norşuntepe**, **Korucutepe**; Malatya yöresinde de **Pirot**, **İmikuşağı** ve **Arslantepe**'nin (Milid) adları sayılabilir.

Daha doğuda tam bir göçebe aşiret düzeni sürmekteydi. Yerleşik yaşam tümüyle terkedilmiş, insanlar küçük baş hayvan sürüleriyle yarı göçebe bir yaşam biçimini seçmişlerdi. Bölge **Nairi** ve **Uruatri** adını taşıyan birçok kabile arasında paylaşılmıştı.

DEMİR ÇAĞI: ANADOLU DEVLETLERİ

Hitit İmparatorluğu 1190 yıllarına doğru büyük çapta son buldu. Başkent Hattuşa yakılıp yıkılarak ıssızlaştı. Anadolu büyük bir kargaşa ve çöküntünün içine sürüklenmeye başladı. Hattuşa'da yaşayan kral sülalesi bireylerinden kimileri güneye doğru çekilerek, önce Tarhuntassa ve Kargamış'ta, sonra da Malatya'da yeni sülaleler kurabilmişlerse de büyük imparatorluğun yaklaşık 400 yıllık bir süreçten sonra yıkılışı gerisinde önemli siyasal boşluklar bıraktı. Eskiden huzur içindeki bölgeye göçebe halklar çeşitli yönlerden girmeye başladılar: Hititler'in amansız düşmanı Kaşgalar (Asurca Kaşku) Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm Orta Anadolu'yu ellerine geçirdiler; Kafkaslar yoluyla gelen Muşkili halklar Doğu Anadolu'nun batı, Trakyalı göçmenler Batı Anadolu'nun kuzey bölümüne; Sami kökenli Aramiler ise Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeye başladılar. Tüm bu olumsuz gelişmelere Mısırlılarca "Deniz Halkları" denen bir takım yurtsuz çapulcuların yarattığı terör olayları ve bir süredir yaşanan kıtlık da eklenince kurulu düzen iyiden iyiye bozuldu. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında olduğu gibi Anadolu bir kez daha çok sayıda irili ufaklı güç arasında payla-

şıldı ve çekişme alanı haline geldi. Demir madeninin özellikle mücevher ve törensel silah olarak kullanımı II. binyılın ikinci yarısından itibaren giderek yaygınlaşmaya başladı. IX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tüm silahlar ve çoğu aletlerin yapımında demir tartışmasız üstünlük sağlamıştı. Bu olaylar ve gelişmeler Tunç Çağı kültürlerine kesin bir son verdi. Anadolu'da yeni bir dönem, Demir Çağı başlıyordu.

Bu dönemde Anadolu uygarlıklarına daha önemli katkıları olan halklar arasında, kurdukları devletler ve yüksek kültürleri ile Geç Hitit, Urartu, Phryg ve Lydler'in ayrı bir yeri vardır.

GEÇ HİTİT BEYLİKLERİ

Demirin yavaş yavaş yaygınlaşan kullanımı ve Deniz Halkları'nın Kargamış, Kizzuvatna (Çukurova) ve Alaşiya'da (Kıbrıs) yaptıkları kimi yıkımlar dışında bütün bu göç dalgalarından en az etkilenen bölge Güney ve Güneydoğu Anadolu idi. Nitekim Hitit İmparatorluğu'nun sonunu belirleyen karmaşadan canını kurtarabilen prensler güneye çekilerek, geleneksel Hitit kültürünü bir süre daha sürdürdüler. Hitit-Luvi, Bedevi-Arami ve bir kısım Hurri ögelerince kurulmuş "Geç Hitit" ya da "Syro-Hitit Beylikleri" denen bu kent devletleri şunlardır: Adı XV. yüzyıla ilişkin belgelerden beri Maldiya, Malitiya, Melid ya da Milida beçimleriyle geçmeye başlayan **Malatya**; başkent Marqas (Maraş) olan Gurgum; İslahiye dolaylarını yöneten **Sam'al** (Zincirli); Hitit İmpara-

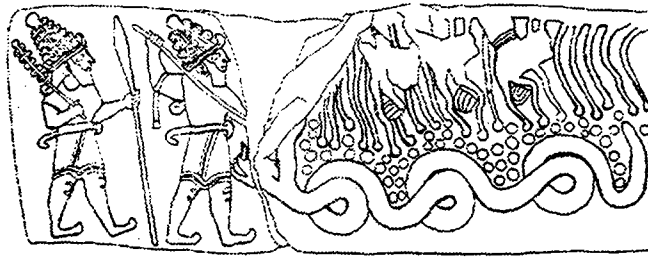
Malatya. Tanrı Karhuha, Tanrıça Kur baba

torluk Çağı'ndan beri Kuzey Suriye'nin en önemli merkezleri arasında yer alan, Gaziantep yöresindeki **Kargamış**; Çukurova'da Kue ve bunun biraz batısındaki dağlık yörede **Hilakku**; Adana-Kadirli yöresinde **Asitavanda** (Karatepe); Adıyaman yöresinde, sonraları Kommagene adını alacak, Samosata (Samsat) başkentli **Kummuh**; Antakya, özellikle de Amik Ovası dolaylarını kapsayan ve başkenti Kunula olan **Pattin**; Kayseri, Niğde ve Nevşehir civarındaki **Tabal**. Bunlardan sonuncusu bir çok

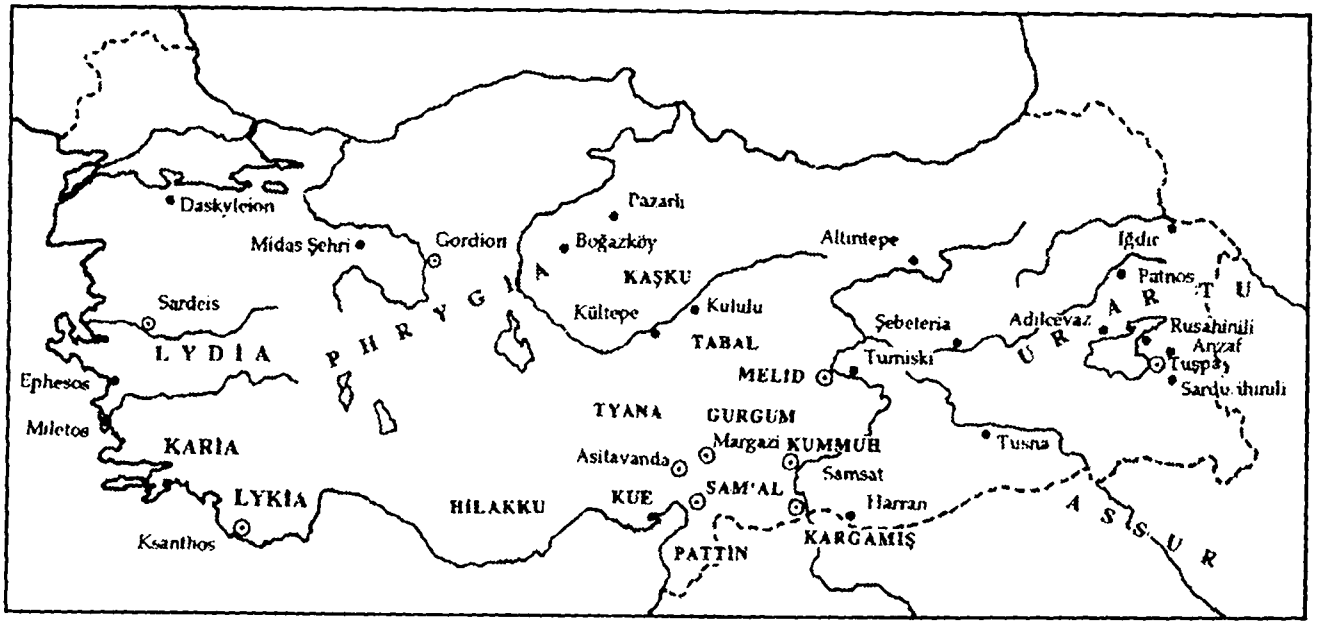

Malatya'dan bir kabartma, kral Fırtına Tanrısı'na kurban sunuyor

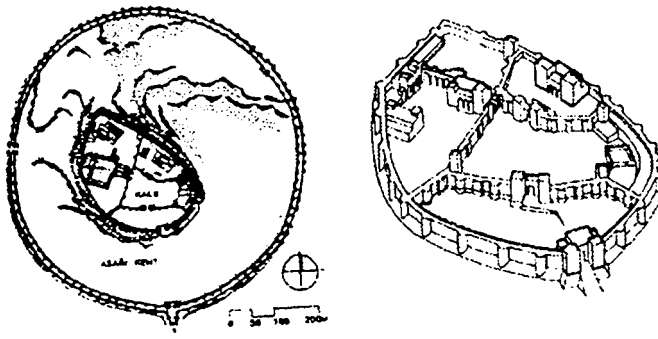
küçük beylikten meydana geliyordu. Örneğin Asur kralı III.Şalmaneser 837-36 yıllarında Tabal'a ve onun büyük hükümdarı Tuatte'ye karşı düzenlediği bir seferde 20 ila 24 arasında krala boyun eğdirdiğini anlatır. VIII. yüzyılın ikinci yarısı içindeki en ünlü Tabal beylikleri arasında: Bit-Burutaş da denen Tabal, Tuhana (Tyana), Atuna, İstundi, Hubisna ve Sinuhtu'nun adları sayılabilir. Tabal beylerinden en tanınmışı ise İvriz kabartmasından bilinen Tuhanalı Urbala'a (Varpalava)'dır. Yaklaşık olarak 740-710 yılları arasında hüküm süren bu hükümdar zamanında Tuhana Beyliği, sonraları Tyanitis denecek olan Niğde yöresini kapsı-

Malatya. İlluyanka yılanını öldüren Fırtına Tanrısı

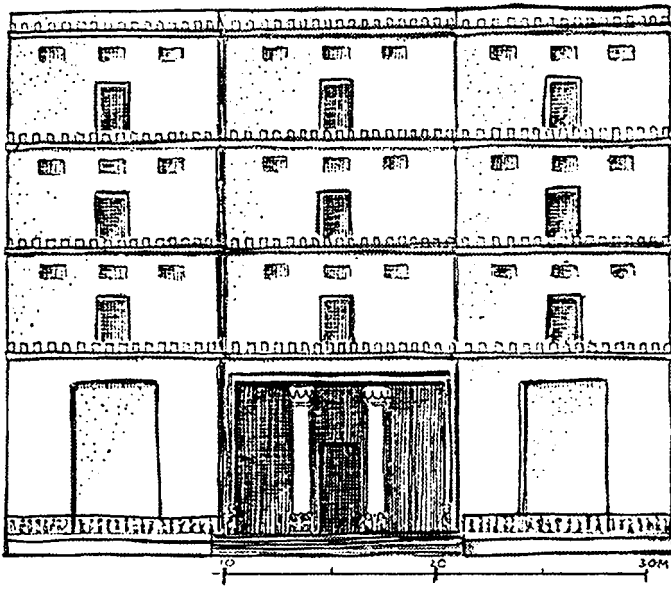

Demir Çağı'dan Anadolu

Sam'al kent planı ve sitadelin rekonstrüksiyonu

yordu. Başkenti Kunula (Tell Tainat) olan Pattin IX. yüzyılın son çeyreği içinde giderek Aramileşip Unqi ya da Amq (bugünkü Amik) adını almıştır.

Bir Bit-Hilani'nin cepheden görünüşü

Zincirli kralı Bar-Rekub

Çoğu Luvca konuşan ve yazı olarak hiyeroglif kullanan bu beylikler IX. yüzyılın ortalarından başlayarak, önce kültürel, sonra da siyasal açıdan Asur İmparatorluğu'nun etkisi altına girdiler; VIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde her biri özgürlüklerini yitirip Asur eyalet sistemi içine alındılar.

Anıtsal mimaride, önündeki direkli geçidiyle bit hilani denen çok katlı yapıları benimseyen Geç Hitit kültürü en iyi olarak kabartmalardan tanınır. Bunlar stil yönünden Geç Hitit I (1000-850), II (850-800/750) ve III a-b (800/750-700) olmak üzere üç evrede incelenir. İlk iki grupta eski Hitit ögeleri hala kendini

belli ederken, üçüncüsünde güçlü bir Asur etkisi ortaya çıkar. Yerel ve Hitit-Hurri ikonografik geleneklerine göre kazınmış, taştan kabartmalarla bezeli saraylar ve tapınaklarıyla Kargamış her üç stilin beraberce temsil edildiği en dikkat çekici merkezdir.

Zincirli Fırtına Tanrısı

URARTU KRALLIĞI

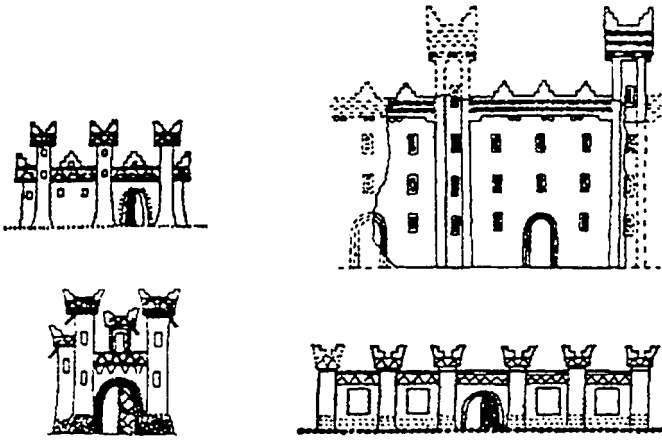
Hitit İmparatorluğu'nun güçlü bir biçimde varolduğu XIII. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da bir takım halklar yaşamaktaydı. Hurri kökenli bu insanlar aşiretler etrafında toplanmışlardı; merkezi bir yönetim söz konusu değildi. Asur kralı I. Şalmaneser (1274-1245) dağlık bölgedeki bu ülkeden *Uruatri(u)* olarak söz etmekte; 8 kabileden meydana gelen bu ülkenin birtakım krallarca yönetildiğini bildirmektedir. Daha sonraki Asur kayıtlarında sayıları 60'a değin çıkan bu krallar aslında küçük birer aşiret reisinden başka bir şey değillerdi. Her nekadar aralarında zaman zaman bir federasyon kurmuşlarsa da, Doğu Anadolu'nun topografik özellikleri nedeniyle federasyon üyelerinin birbirleriyle bağları gevşekti. IX. yüzyıldan önceki, henüz merkezi devlet otoritesinin sağlanamadığı bu dönemde, aşiret düzenin-

Hakkari steli (XV. yüzyıl)

de yaşayan halkın çoğunluğu göçebe ve yarı-göçebe karakterliydi. Henüz kentlileşme başlamış değildi. Kimileri yaşamlarını kıl çadırlarda sürdürmekteydi. **Hakkari**'de bulunmuş taş steller üzerindeki kabartmalarda bu türde göçebe çoban savaşçıların yaşantılarını izleyebilmek

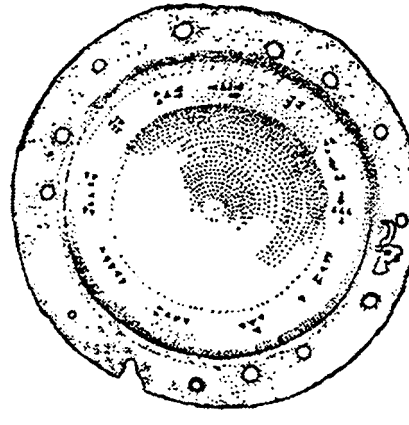
olasıdır. Van havzasında onları daha çok, Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz'de, Van Ovası'ndaki Yoncatepe'de ve gölün kuzey kıyısındaki Ernis (Ünseli)'te incelenen mezarlıklarından tanıyabilmekteyiz. Bu mezarlıklarda aşiret fertleri beraberce oda biçimli mezarlara gömülüyorlardı. Ölülere beraberlerinde kişisel eşyalarıyla birlikte çeşitli armağanlar bırakılmaktaydı. Gerek mezar ve gerekse mezar armağanları klasik Urartu uygarlığının bu aşiret kültürleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık XIII. yüzyılın ortalarından beri bölge bir yandan Hitit İmparatorluğu, öte yandan da Asur Krallığı'nın baskısını hissetmeye başlamıştı. Bu baskılar giderek aşiretler arası bağların sıklaşmasına neden oldu; ortak düşmana karşı ortaklaşa karşı çıkılması görüşü benimsenmeye başladı. Bu görüş birliğinde belki, bölgeye X. yüzyıllarda güneyden gelmiş

Kabartmalar üzerindeki Urartu kale betimleri

yeni bir nüfus kütlesinin payı da bulunmaktaydı. Böylelikle *Biaini Devleti*, Asurlular'ın deyimiyle de *Urartu Krallığı* kuruldu. Güney komşuları Asur'dan farklı olarak kökleri binlerce yıl geriye giden köhne gelenek ve kurumlara sahip olmayan bu halk, kısa sürede kurulup örgütlenen dinamik devlet yapıları ve kurumlarıyla Doğu Anadolu yüksek yaylasında etkin oldular.

Urartu Devleti'nin bilinen ilk kralı, başkent **Arzaşkun**'da oturan Aramu'dur. IX. yüzyılın ortalarında yaşayan bu kral ve başkenti hakkında fazla bilgi yoktur. Ondan 12 yıl sonra tahta, başka bir sülaleden gelen I. Sarduri (840-830) çıktı. Bu zamanda devletin başkenti Van Ovası içindeki yalçın kayalığın üzerinde kurulmuş bulunan ve Asurlular'ın *Turuşpa* dediği **Tuşpa**'ya taşınmıştı. I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (830-810), Minua (810-785/80), I.Argişti (785/80 -760) ve II. Sarduri (760-730) dönemlerinde Urartu Devleti'nin gücü doruğuna ulaştı. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat

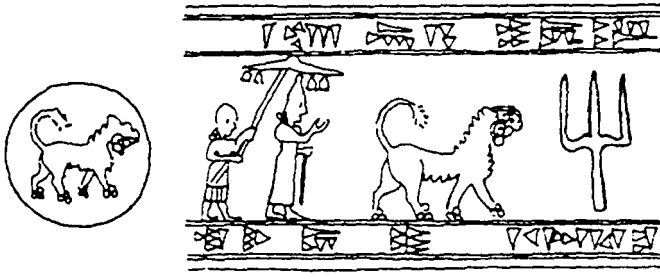
İşpuini yazıtlı disk

ırmağı ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına değin uzanıyordu. Hatta I. Argişti 780'lerde Malatya'ya karşı yaptığı bir seferde Tuatte oğullarının ülkesi yani Tabal'dan söz eder ki, bu ifade Urartu etkisinin Fırat'ın batısına değin yayıldığının kanıtı olabilir. Ele geçirilen ülkelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştu. Minua merkezi bölgede **Kevenli, Yukarı Anzaf, Körzüt** ve **Aludiri**'yi (Patnos), batıda **Şebeteria** (Palu), doğuda Urmiye Gölü'nün güneyinde, inşaasına babasıyla ortaklaşa giriştikleri **Kalatgah** ve **Meşta** ile kuzeyde, Iğdır Ovası içinde, kendi adını verdiği **Minuahinili**'yi (Karakoyunlu) kurdu. I. Argişti Aras ırmağının kuzeyinde **Erebuni** (Arin Berd) ve kendi adını verdiği **Argiştihinili**'yi (Armavir Blur); II. Sarduri ise Van bölgesinde, kendi adıyla anılan **Sardurihinili** (Çavuştepe) ile batıda, Fırat kıyısındaki **Tumeişki** (Habibuşağı) ve doğuda da

Savaşa giden Urartu kralı ve süvarileri

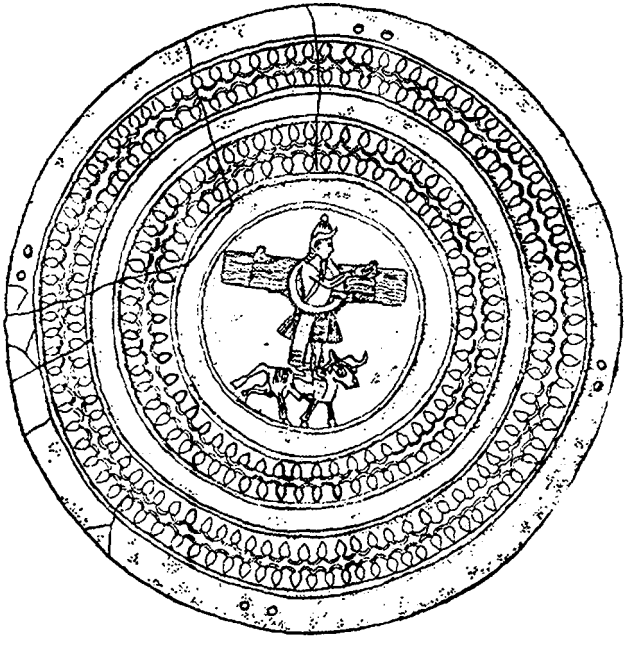
İran Azerbaycanı'nda ve Tebriz'in kuzeyindeki **Libliuni**'yi (Seqindel) ülkelerine yeni birer merkez olarak kazandırmışlardı. VIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Urartu'nun etki alanı Toroslar'ı aşıp Suriye'ye doğru genişlemeye başlamıştı. Kral II. Sarduri, Arpad, Melid, Gurgum ve Kummuh gibi Geç Hitit beylikleriyle bir koalisyon kurup Asur egemenliğine karşı gelmek için harekete geçmiş ve Asur kralı III. Adadnirari'nin oğlu, güçsüz kral V. Assurnirari (754-745) yenilgiye uğratılmıştı. Ancak bu arada bir darbe ile tahta çıkan yeni Asur kralı III. Tiglath-pileser (745-727) 743 tarihinde II. Sarduri'yi, koalisyon ordularıyla birlikte Adıyaman-Gölbaşı yöresinde bozguna uğratınca Urartu egemenliğine büyük bir darbe vuruldu; hatta 735'te başkent Tuşpa'nın kuşatıldığından söz edilmekle birlikte bu savın doğruluğu kuşkuludur. II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa (730-713) döneminde Urartu güneyden Asur kralı II. Sargon'un (721-705), kuzeyden de göçebe Kimmerler'in saldırısına uğradı; kutsal kent Muşaşir Asurlular'ın eline geçti (714); ülkenin kuzey sınırları ise Kimmer-

II. Rusa'nın mührü

lerce talan edildi. Kral I. Rusa bu felaketlere dayanamayıp yaşamına son verdi.

Anadolu VIII. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir sıkıntı yaşamaya başladı. Sorun, kuzeyli göçebelerin kaosa yol açan akınlarından kaynaklanıyordu. **Kimmer** (Asurca *Gimmiri*) adını taşıyan bu insanlar XV.-XIV. yüzyıllardan VIII. yüzyılın ilk yarısına değin Volga nehrinden Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılan alanda yaşıyorlardı. Genellikle Hint-Avrupa kökenli ve Trakyalılar'ın bir dalı olarak kabul edilen Kimmerler çeşitli boylar halinde göçebelerden oluşmaktaydı. VIII. yüzyılın ortalarında, doğudan gelen İskitler'in topraklarına girmeleri üzerine yerlerinden oynayarak güneye

Tunç disk. At koşum süsü

doğru hareketlenip Traskafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girdiler. VIII. yüzyılın son on yılı içinde Urartu Devleti'nin sınırlarına dayandılar. Yeni süvari taktikleri ve yeni türde çok etkili yay ve okların da yardımıyla Anadolu'da yüz yıl kadar sürecek bir terör çağını başlattılar.

I. Rusa'nın intiharına yol açan tüm bu gelişmeler Urartu'nun güney yayılımına bir son verdi. VIII. yüzyılın sonlarında krallık kendi kabuğuna çekilmek zorunda kaldı. Yeni stratejide hedefler, kuzeyde Transkafkasya ve kuzeydoğuda da İran Azerbaycanı'na doğru yöneltildi. I. Rusa'yı izleyen kral II. Argişti (713-?) ve oğlu II. Rusa (675'ler) dönemlerinde yeni bir kalkınma hamlesi başlatıldı. II. Rusa Kimmerli ücretli askerlerden bir ordu kurarak durumunu güçlendirdi. Ülkenin merkeziyle kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında pek çok yeni kent kuruldu. Ekonomik ve yönetimsel alanlarda yeni düzenlemelere gidildi. Bu dönemde Van Ovası içinde II. Rusa'nın kendi adını vererek Qilbani (Zım Zım ya da Erek) dağı önünde yaptırttığı **Rusahinili** (Toprakkale), tapınak, sarnıç ve depolarıyla baş tanrı Haldi'ye sunulmuş dinsel bir merkez görünümündeydi. Etrafı surlarla çevrili olmayan bir kayalık üzerindeki bu yerleşmenin Tuşpa'nın yerine yeni bir başkent olarak kurulduğu şeklindeki görüşler ise desteksizdir. Biraz daha kuzeyde, gölün doğu kıyısı üzerinde, Eiduru (Süphan ?) dağı önünde, yine kendi adıyla (**Rusahinili**) kurduğu Ayanıs

(Ağartı); batı kıyılarındaki Ziuquni ülkesinde Haldi adına kurulmuş Adilcevaz-**Kef Kalesi**; İran Azerbaycanı'nda **Rusa-i URU.TUR** (Bastam) ve Aras'ın kuzeyindeki Aza ülkesinde, adını Fırtına Tanrısı Teişeba'dan alan **Teişebai URU** (Karmir-Blur) geç evrenin yeni kentleri arasındadır. Bunlardan Eiduru dağı önündeki Rusahinili'nin (Ayanıs) inşaasına 651 tarihinde başlanmış olduğu, kalede bulunan yanmış tavan kirişleri üzerinde yapılan dendrokronoloji çalışmalarından anlaşılmıştır. Bu, Urartu Krallığı'nın VII. yüzyılın ortalarında kendini hala ne denli güçlü hissettiğinin bir kanıtı olmalıdır.

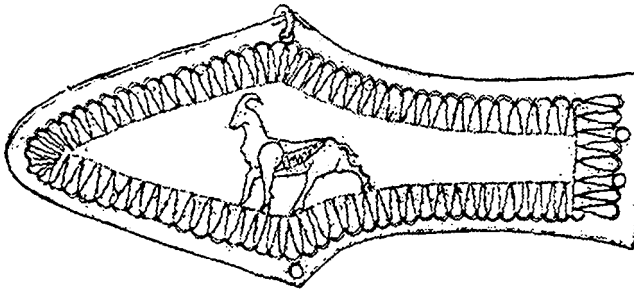
Bütün bu gayretlere karşın Urartu Devleti'nin VII. yüzyılın ortalarında başlayan gerilemesi durdurulamadı. II. Rusa'yı III. Sarduri (640'lar), III. Rusa ve IV. Sarduri gibi güçsüz krallar izledi. Adı son olarak 640 yıllarında Assurbanipal tarafından anılan III. Sarduri'den sonra Urartu Krallığı'nın durumu hakkında fazla bilgi edinemiyoruz. Karmir-Blur'daki bir tunç kalkan yazıtında kendini "güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa kentinin hükümdarı" olarak tanımlayan IV. Sarduri'nin iktidarda kalış süresi konusunda hemen hiç bir bilgi yoktur. Bu yüzden krallığın hangi tarihlere dek ayakta kalabildiği konusu da kesin değildir; ancak şurası açıktır ki, Urartu Devleti VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir. Her nekadar Nabopolassar (625-605) dönemi (609 yılı) Yeni Babil Devleti belgeleri

ile Pers kralı Dareios'un (521-486) kayıtlarında adı *Uraştu* olarak geçmekteyse de bunun yalnızca bir bölgeyi ifade etmek amacıyla coğrafi kavram olarak kullanıldığı açıktır.

Önceleri bir çok beyliğin egemen olduğu Doğu Anadolu IX. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışıyla birlikte merkeziyetçi ve teokratik bir sistemle yönetilmeye başladı. Tuşpa'daki saray ve geniş kapsamlı bürokrasisi her şeye egemendi. Toplum, soylular, savaşçılar, çitçiler ve köleler olmak üzere sınıflara ayrılmıştı. Ülke eyaletlere bölünmüştü ve başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden doğal engebelerle ayrılmış, tarıma elverişli iskan alanlarını kapsıyordu. Yani eyaletlerin sınırları doğa tarafından belirlenmişti. Asur mektuplarında Kimmer istilasına karşı koymaya çalışan 11 Urartu valisinden söz edilir.

Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartular'ın en büyük ve özgün çalışmaları bayındırlık alanında olmuştur. Çünkü, büyük kaleler ve kentlerle buralarda yaşayacak tarımcı bir toplum yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale, kent, su bendi ve kanalı, karayolu ve kaya anıtı bu bayındırlaşma çalışmalarının en canlı tanıklarıdır.

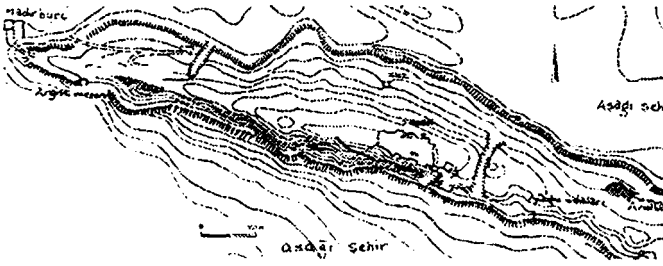
Kaleler çeşitli amaçlara yönelikti. Bunlardan en önemlileri idari merkez durumunda olanlardı. Bu türe giren kalelerde daima bir

Tunç at gözlüğü

yönetici sarayı ile bir ya da birkaç tapmak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlıydı. Nispeten küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte, içinde önemli bir yapılaşmaya gidilmiş değildi. Bunlar zor durumlarda sığınma amacıyla kurulmuş olmalıydı. Ayrıca, daha çok çiftçilikle uğraşan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşme yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi yüzeyinden hafifçe yükselen hüyükler üzerindedirler ve sursuzdurlar.

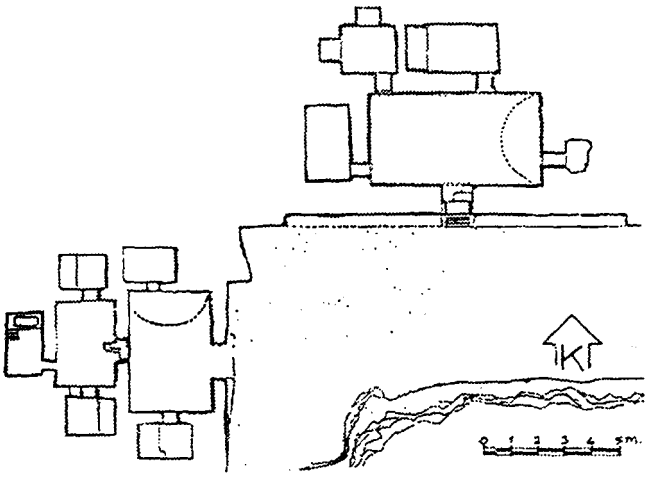
Urartu Devleti'nin en uzak sınır noktalarına değin dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerinden en görkemlisi kuşkusuz ki başkentleri **Tuşpa**'dır (Van Kalesi). Havzanın en büyük ve en bereketli düzlüğü olan Van Ovası'ndaki kent, doğu-batı doğrultusunda 1200 m. kadar uzanan, yaklaşık 100 m. genişliğinde, 80 m. kadar yüksekliğinde bir kayalık ile çevresinde kurulmuştur. Bu elverişli alan III. binyıldan beri yerleşme görmektedir. Asurlular'ın *Turuşpa* dediği başkentin sitadelinde saraylar, tapınaklar ve kral mezarları gibi görkemli anıtlar yer al-

Van Kalesi Urartu çağı planı

maktaydı. Çevresi güçlü ve yüksek surlarla kuşatılmıştı. Erken saraylar ve tapınaklar sitadelin en yüksek noktasındaki İç Kale'de kuruludur. Bu kesim hala ayakta duran ayrı bir savunma sistemiyle korunmaya alınmıştır. İç Kale'den günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntısı ise oldukça az sayıdadır.

Van Kalesi'ndeki kayalara oyulmuş Urartu anıtlarından en etkileyicisi kral mezarlarıdır. Kayalığın güney yamaçları üzerindeki bu anıt mezarlar geniş ve yüksek bir salon ile bunun çevresindeki odalardan oluşur. İçine çok sayıda bireyin gömülebildiği bu oda-mezar anlayışı Van bölgesinde Erken Demir Çağı'ndan (1200) beri bilinmektedir. Van Gölü'nün kuzey kıyıları üzerindeki Ernis (Ünseli), Erçek Gölü'nün kuzeydoğu ucundaki Karagündüz ve Van Ovası'nın kuzeydoğusunda, Erek Dağı eteklerindeki Yoncatepe'de Urartu Krallığı öncesine uzanan oda-mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Toprak altında gömülü bu odalardan bazılarına, kuyu biçimli küçük bir giriş mekanı (*dromos*) yardımıyla girilip çıkılabilmekteydi. Bu ilkel örneklere karşılık Van Kalesi'ndeki kral mezarları

Van Kalesi kayaya oyulmuş kral mezarları

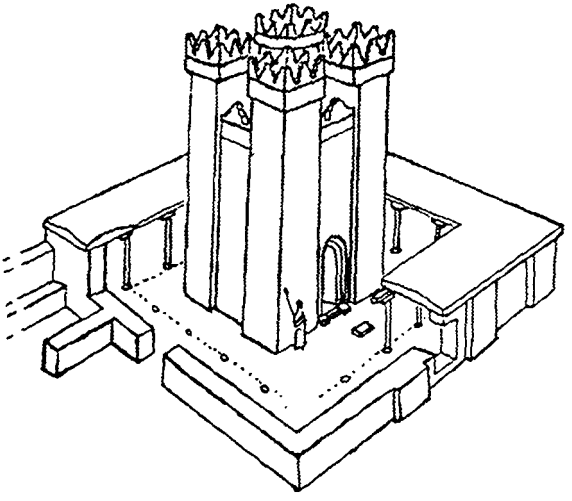
görkemli cephe ve kapılarıyla dünyanın en erken mezar anıtları durumundadır. Bunlardan, kayalığın güneybatı ucundaki I. Argişti'ye aittir. Cephesine kralın siyasi ve askeri başarılarını anlatan yazıtlar kazılı olan bu mezar önde geniş bir salon ile bunu çeviren 5 odadan oluşur. Salon ve tüm odaların duvarlarında dikdörtgen nişler bulunmaktadır. Mezar odalarına cesetler, yüksek sekiler üzerine ya da tekneler içine, taş, tunç ya da pişmiş toprak sandukalara yatırılarak bırakılmış, yanlarına zengin armağanlar ile kişisel eşyalar konulmuştur; ancak tüm kral mezarları soyulmuş olduğundan içlerindeki eşyalar konusunda bilgi yoktur.

Urartular bazen ölülerini yakıyor ve külleri özel vazolara (*urne*) koyarak saklıyorlardı. Ağızları kapatılan bu gibi vazoların omuzları üzerine genellikle, cesedin ruhunun girip çıkabilmesi için birkaç delik açılmıştır. Çoğu kez

yakılanlar ile gömülenler aynı mezar odasına beraberce yerleştirilmişlerdir.. Bununla birlikte Van Kalesi'nin doğu ucunda, içine yalnızca yakılan kimselere ait külleri içeren vazolar konmuş bir anıt mezar da bulunmaktadır.

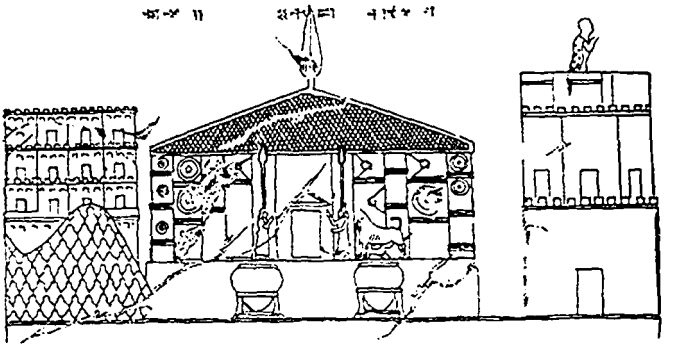
Mezar hırsızlarınca soyulmamış oda-mezarların daha küçük temsilcilerine, Urartu Krallığı'nın kuzeybatı sınırında, Erzincan yakınlarındaki **Altıntepe**'de rastlanmıştır. Buradaki, yer altına kesme taşlarla inşa edilmiş prens mezarlarına cesetler, taş ve ağaçtan lahitler içinde, altın, gümüş ve değerli taşlarla birlikte, süslü giysileriyle gömülmüşlerdir. Mezar odalarına altın, gümüş, tunç, demir, fildişi, pişmiş toprak, taş ve fayanstan çeşitli eşyalar, gümüş ve tunç kaplama ağaç sandalyeler, tunç kemerler, çeşitli ahşap mobilyalar, tunç kazanlar ve savaşçı prense ait bir savaş arabası bırakılmıştı. Tuşpa (Van) kentinin halk mezarlığı ise sitadelin 1.5 km. kadar kuzeyinde **Altıntepe** denen geniş bir alana yayılmıştır. Burada cesetler daha çok yumuşak kayalara oyulmuş irili ufaklı mezar odalarına gömülmüştür. Aynı aileden çok sayıda normal ceset ve ölü külü kaplarını beraberce barındıran bu oda-mezarların işçiliği, soylularınkine kıyasla oldukça özensizdir. Bunun yanında cesetlerin doğrudan doğruya gömüldüğü tek kişilik basit toprak mezarlarla, yakılıp küllerinin özel kül kapları (*urne*) içine yerleştirildiği farklı gömü biçimleri de vardır.

Tuşpa sitadelinin kuzeydoğu yamacında II. Sarduri'nin yaptırttığı bir kutsal alan vardır. Olasılıkla üzeri yarı-açık olan ve Analıkız denen bu kutsal alan, anıtsal nişleri ve bazalt stelleri (dikilitaş) ile Urartular'ın dine verdikleri öneme tanıklık etmektedir. Dinsel inanışlarında stellere tapmaya özel bir önem veren Urartular bu tür ibadeti açık havada yapıyorlardı. Daha küçük olmakla birlikte, açık hava kutsal alanlarına merkezi bölgedeki **Yeşilalıç** ile batı sınırdaki Altmtepe'de de rastlanmıştır.

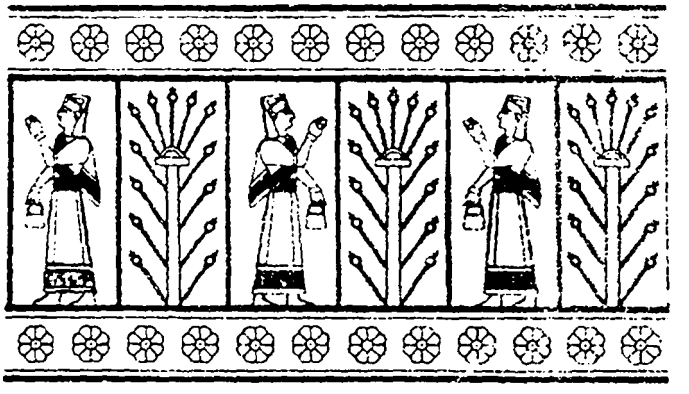
Bir kule tapınağın rekonstrüksiyonu

Açık hava kutsal alanlarının yanında Urartular'ın kendilerine özgü bir tapınak anlayışları vardı. Çatısı ağır payelerle taşınan görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla birlikte büyük bir külliye oluşturan bu tapınakların içinde, tanrı yontusunun durduğu en kutsal kesim (cella) kare planlı

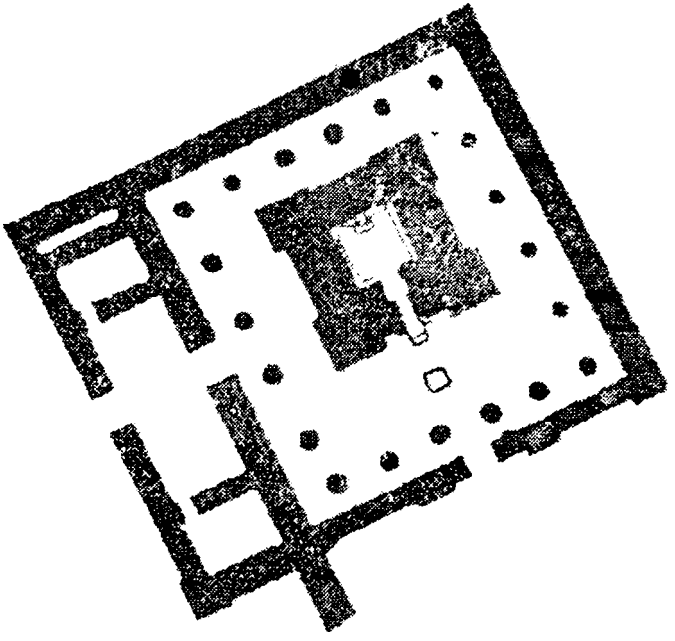
Muşaşir Haldi Tapınağı

yüksek bir kule biçimindeydi. Dış yüzlerine tanrılara adak olarak sunulmuş tunç kalkanların asılı olduğu bu yapının önündeki geniş avluda kurbanlar için taştan sunaklar ve üç ayaklı altlıklar üzerinde duran tunç kazanlar bulunmaktaydı. Sunaklar farklı biçimde olabilmekteydi. Örneğin Van-Toprakkale'de sunak bazalttan oyulmuş bir anahtar deliği şeklinde, Çavuştepe ve Erzincan-Altıntepe'de ise alçak kenarlıklı yuvarlak bir tekne biçimindeydi. Cellanın

Altıntepe'den bir duvar resmi

iç duvarları mavi ve kırmızının egemen olduğu duvar resimleri ve ender olarak da taş oymalar üzerindeki kakmalarla bezeliydi. Alçak kapısı ve cephe düzeni açısından farklı olmakla birlikte, Asur kralı II. Sargon'un 714 yılında yağmaladığı, Muşaşir kentindeki baş tanrı Haldi'nin tapınağını gösteren kabartma bir Urartu cellasının önden görünümü hakkında iyi bir fikir vermektedir. Kuzey Suriye kökenli olduğu

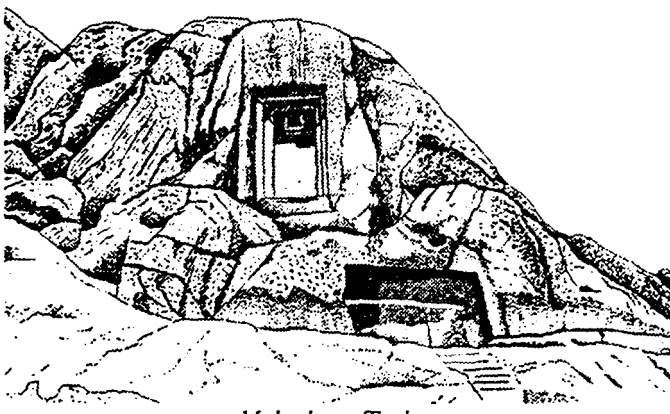

Altıntepe tapınağı planı

sanılan kule biçimli *cella* 'nın VIII. yüzyılın başlarına ait en eski temsilcileri, her ikisi de Minua tarafından kurulmuş, Van'ın 10 km. kadar kuzeyindeki Yukarı Anzaf ile Ağrı'nın Patnos ilçesindeki Aznavurtepe kalelerinde ortaya çıkarılmıştır. Günümüze iyi durumda

gelmemiş olmakla birlikte kule tapınak türünün en görkemli temsilcileri ise VII. yüzyılın ilk yarısında II. Rusa tarafından, Van Ovası içinde ve Qilbani dağı önündeki, öteki de Eiduru dağı önündeki Rusahinili'de (Toprakkale ve Ayanis) inşa olunmuştu. Ayrıca Doğu Anadolu'da Erzincan-Altıntepe, Varto- Kayalıdere, Körzüt ve Çavuştepe, İran Azerbaycanı'nda Bastam, Qalatgah ve Verakhram, Ermenistan'da da Erebuni'de bu türde tapınaklar bulunmaktadır.

Hurri etkili olduğu anlaşılan Urartu dini çok tanrılıydı. Krallığın kuruluşundan kısa süre sonra oluşturulan bu devlet dini hakkında en iyi bilgiyi, Van Ovası'nın doğu ucundaki

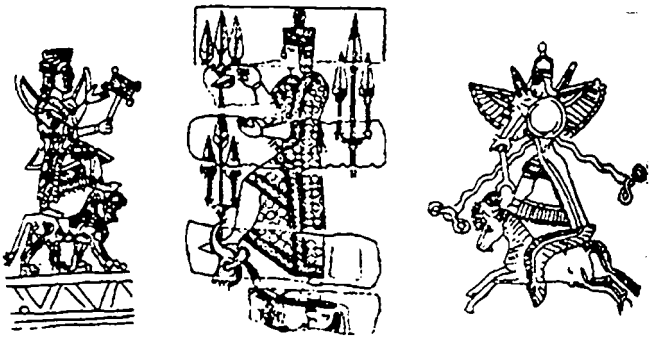
Meherkapı-Taşkapı

Meherkapı yazıtı vermektedir. Kayalara oyulmuş dikdörtgen biçimli bir tapınak kapısını temsil eden bu anıtta Urartu Devleti'nin resmi tanrıları ve tanrıçaları ile bunlara başkentte kurban edilecek adak hayvanlarının cins ve sayıları sıralanmaktadır. Tanrı listesinin başın-

da Haldi, Teişeba ve Şivini'nin adları geçer. Tanrılar tanrısı Haldi sefere çıkan kralı kutsayan, koruyan ve zafer getiren bir savaş tanrısıydı. Büyük bir mızrakla simgelenen bu tanrının savaşta daima ordunun önünde gittiğine inanılıyor, adak olarak çeşitli silahlar sunuluyor ve bunlar tapınaklarda saklanıyordu. Nitekim bu tanrının tapınaklarında bir "savaş kültü"nün varlığını kanıtlayan mızrak, kılıç, kalkan, ok ve yay gibi silahlara rastlanır. İkinci sıradaki Fırtına ve Gök Gürültüsü Tanrısı Teişeba Hurri kökenliydi; Hititler ona Teşup diyorlardı. Savaşta kaçan düşmanı şimşekleriyle yaktığına inanılan bu tanrının simgesi üç şualı şimşek demeti idi. Üçüncü sıradaki Şivini yine Hurri kökenliydi ve Güneş Tanrısı'ydı. Simgesi güneş kursu olan bu tanrıya Hititler Şimegi demekteydi. Meherkapı listesinde bu üç büyük tanrının yanında 60 tanrı ve 16 tanrıçanın da adı geçmektedir; ancak bunların pek çoğu hakkında yeterli bilgi yoktur. Sözgelimi kabartmalar üzerindeki dağ keçisi, akrep, karışık yaratık ve başaklı tanrılar ile çoğu kez törensel bir ziyafette tahtına oturur durumda karşılaşılan tanrıçanın kimliği bilinmez. Bununla birlikte şurası

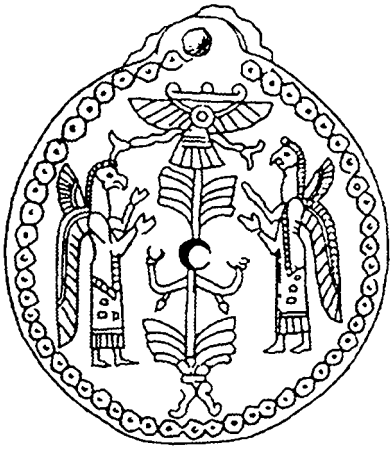

Haldi'nin mızrağı

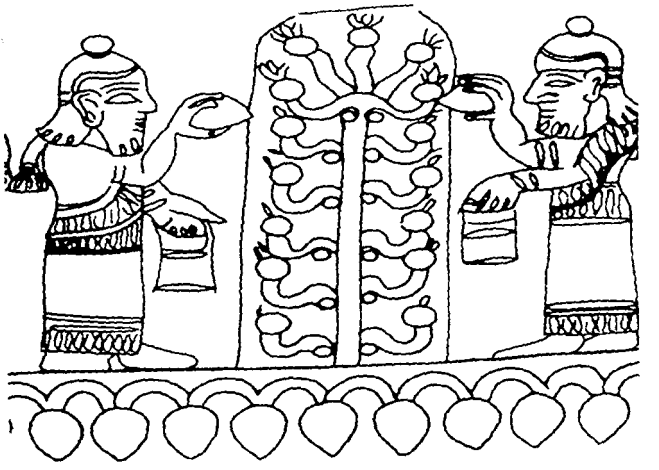

Haldi, Teişeba ve Şivini

açıktır ki, Urartu halkını ortak bir dinin çatısı altında toplamak amacıyla IX. yüzyılın sonlarında düzenlenen bu resmi devlet tanrılarının sayısı, ele geçirilen ülke tanrılarının katılımıyla zaman içinde giderek daha da artmıştı. I. Argişti'nin batıdaki Hate ve Supani ülkelerinden getirip Aras boyundaki Erebuni'ye yerleştirdiği 6 600 kişi ile birlikte taşınan tanrı İubşa bunun en iyi örneklerinden biridir.

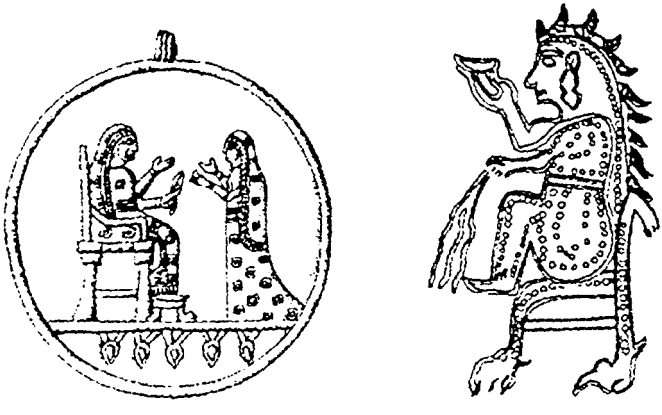

Kutsal ağaç, güneş kursu ve kanatlı yaratıklar

Urartu tanrıları ve kutsal ağaç

Boynuzlu bir başlık giyen Urartu tanrıları çoğu kez kutsal hayvanları üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmişlerdir. Örneğin Haldi arslan, Teişeba boğa ve Şivini de atıyla gösterilmektedir; ancak hayvanların tanrılarla ilişkisi konusu tam olarak açık değildir. Örneğin arslanın hem Haldi ve hem de Teişeba, boğanın

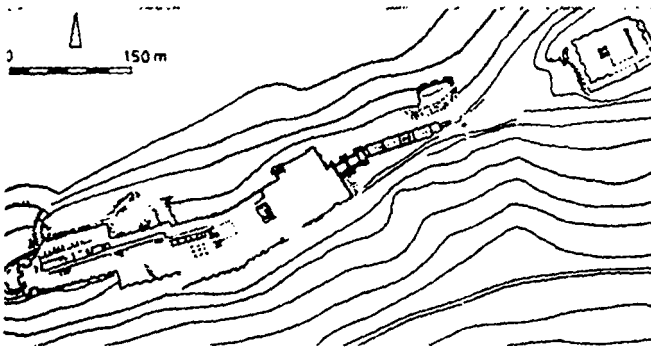
İki Urartu tanrıçası

hem Teişeba ve hem de Şivini tarafından kullanıldığına ilişkin kanıtlar vardır. Hayvan üzerinde duran tanrı motifi II. binyılın başlarından beri görünen bir Anadolu özelliğidir.

Bir tanrı heykelciliği

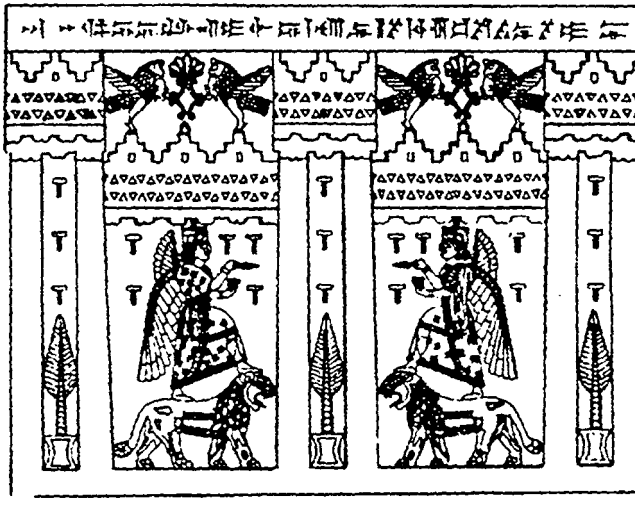
Urartu kalelerinden günümüze en iyi durumda kalmış olanı, Van'ın 25 km. güneydoğusundaki **Çavuştepe**'dir. II. Sarduri'nin başarı dolu saltanatının en iyi yansıması olarak nitelendirilebilecek bu kaleye, kurucusuna göre Sardurihinili adı verilmiştir. Kale Gürpınar Ovası'nın ortasında, doğu-batı doğrultusunda uzanan ince uzun bir kayalık üzerine kurulmuştur. İran'dan krallığın merkezine doğru uzanan tarihi yolu denetleyen stratejik bir noktada yer alır. Burası ekonomik, yönetimsel ve dinsel işlevleri bünyesinde toplayan büyük bir merkezdi. Çevresi kesme taş ve kerpiçten görkemli surlarla kuşatılmış, doğu ve batıdan yapay hendeklerle korunma altına alınmıştır. Yukarı Kale ve Aşağı Kale olmak üzere iki bölümlüdür. Yukarı Kale'de bir Haldi Tapınağı vardır. Surlarla çevrili bu alanın en yüksek kesiminde, girişi doğuya bakan kare planlı bir kule tapınak yükseliyordu. Önünde bir avlu, gerisinde ise direkli bir salona yer verilmiştir. Burası tümüyle Haldi'ye adanmış kutsal bir kaleydi. Aşağı Kale

Çavuştepe Kalesi planı. Sağda Yukarı Kale, solda Aşağı Kale

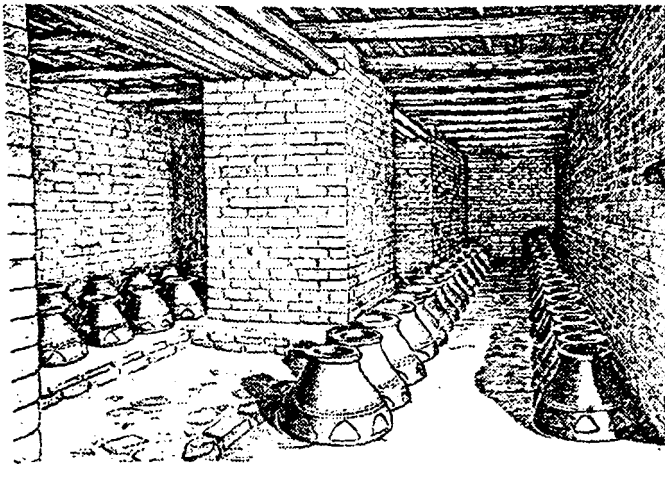
daha alçakta, 430 m. uzunluğunda ve 70-80 m. genişliğindeki bir sırt üzerinde kurulmuştur. Burada saray, Gürpınar Ovası'nın yerel bir tanrısı olduğu sanılan İrmuşini'ye ilişkin tapınak, depolar, atölyeler ve askeri tesislere yer verilmiştir.

Urartu sarayları yalçın kayalıklar üzerindeki sitadellerde inşa edilmişti. Bu yüzden de,

Adilcevaz Kef Kalesi'nden kabartmalı paye

geniş, düz alanlarda kurulmuş Asur saraylarının aksine genellikle iki katlıydı. Alt kat, mutfaklar, kilerler, depolar, tuvaletler vb. hizmetlerle ilgili birimlere ayrılmıştı. Kalın payeler üzerinde taşınan ikinci katta ise büyük bir kabul salonu ile harem dairesi bulunuyordu. Bu türde eyalet sarayının tipik bir temsilcisi Van yakınlarındaki Çavuştepe'dedir. Büyük çapta kayalara oyularak inşa edilmiş bu sarayın güneyi teraslıdır. Saraya dışardan güneydeki merdivenli bir girişle ulaşılabilmektedir. Alt kat, kuzey ve güneydeki iki büyük koridor ile ince uzun bir salon ve yan mekanlardan oluşur. Ortadaki salonun tabanına üç derin mahzen oyulmuştur. Bunlar çoğu kez kış yağışlarını depolayan birer sarnıç, aynı zamanda da sıcak yaz aylarında yiyecekler için soğuk hava deposu olarak hizmet görüyorlardı. Doğu ve batıda içlerinde ocak, çeşme ve atık su küvetlerinin

Karmir-Blur Kalesi deposunun rekonstrüksiyonu

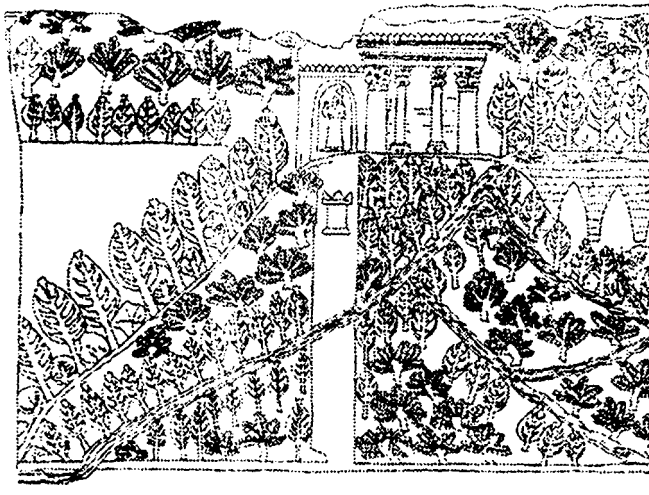
bulunduğu iki ayrı mutfak vardı. Çeşmelere su, hemen gerilerindeki taştan platformlar üzerine yerleştirilmiş zaman zaman doldurulan depolardan sağlanıyordu. Kuzeybatı uçtaki küçük bir yuvarlak mekan tuvalet olarak kullanılıyordu. Gerek pis su ve gerekse tuvalet artıkları, temel inşaatları sırasında kayalara oyulmuş kanallar yardımıyla surların altından geçirilerek kalenin dışına akıtılıyordu. Böylelikle hijyen konusuna çözüm getirilmeye çalışılmıştı. Anlaşılacağı üzere alt kat tümüyle servis hizmetlerine yönelikti.

Sarayın ikinci katına doğu ve batı uçtaki merdivenlerle çıkılır. Tören ve ikamete ayrılmış ana bölümler buradaydı. Ne yazık ki üst kat günümüze ulaşabilmiş değildir; ancak burada haremlik ve selamlık olmak üzere iki bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Duvarları mavi ve kırmızı rengin hakim olduğu resimlerle süslü üst katın daha zengin bir biçimde bezendiği açıktır.

Kaleler içinde, saray ve tapınaklardan sonra en önde gelen yapılar depo binalarıdır. Uzun ve çok sert geçen kış ayları nedeniyle fazla sayıda nüfus barındıran kaleler içinde büyük depolar yapılması bir zorunluluktu. Bunlar tahıl ambarı ve şarap mahzeni olmak üzere iki türdedir. Şarap mahzenleri ışık almayan loş ve nemli alanlara inşa edilmiştir. Genişlikleri zaman zaman 500 m^2'yi bulan bu yapıların çatıları genellikle taş altlıklara oturan ahşap direkler ya da kalın kerpiç payelerle taşınıyor; içlerinde,

karınlarına kadar toprağa gömülü ve her biri 1.500 litre alabilen büyük küpler sıralanıyordu. Küplerin boyunları üzerinde çoğu kez kabın kapasitesini ifade eden çivi yazısı ve hiyeroglifler kazılıdır. Karmir-Blur'daki bir tahıl ambarının 750 tonu aşkın bir kapasitesi olduğu hesaplanmıştır.

Urartu ülkesinin gelişmesi için her türlü alt yapı hizmeti devlet tarafından planlanmıştı. Gerçekten de Urartu uygarlığının böyle bir bölgede gelişip büyümesindeki etkenlerden en önemlileri kurdukları alt yapı sistemleri ve acımasız doğaya karşı getirdikleri çözümlerdir. Bunlardan günümüze kalabilmiş olanlar ise sulama ve karayolu tesisleridir. Toprakların verimini arttırmak ve özellikle kurak yaz aylarındaki sulama ile ilgili gereksinimi karşılamak amacıyla ülkenin en uç noktalarına değin su

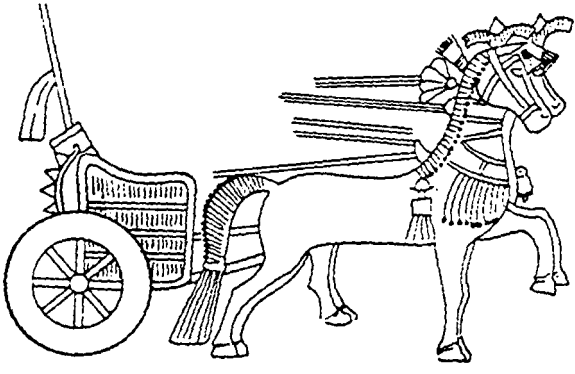

Assur kralı Sennaherib'in bahçesi

kanalları ve bentler inşa edilmişti. Krallar ve soylular, Asurlular gibi, meyve bahçeleriyle üzüm bağları kurmaya çok meraklıydılar. Hatta yeni bir kentin planlanması sırasında yanına daima bir üzüm bağı ve meyve bahçesinin kurulmasına özen gösteriliyordu. Bu bahçelere krallar çoğu kez kendi adlarını (Sarduri'nin Fidanlığı) ya da bazen eşleri veya kızlarmınkini (Tariria Hanımın Yeri) vermekteydi. Bu yüzden sulamacılığa büyük bir gereksinim duyulmaktaydı. Urartu su tesislerinden günümüze en iyi durumda kalmış olanları Van bölgesindedir. Kral Minua'nın yaptırtığı 56 km. uzunluğundaki **Minua Kanalı** (Şamram Kanalı) 2 800 yıl önce inşa edilmiş olmakla birlikte hala hizmet verecek kadar sağlam kalmıştır. Van'ın kuşuçumu 20 km. kadar güneydoğusundaki bir su kaynağını Van Ovası'na akıtan bu kanal öncelikle Urartu krallarının krali park ve bahçelerini sulamak ve belki de başkent Tuşpa'nın etrafını çeviren hendeği su doldurmak amacıyla inşa edilmiştir. Ortalama 2.50, bazen de 4.00 m.yi bulan genişlikteki kanal kimi zaman kayaya oyulmuş, kimi zaman da örme taştan bir yatak içinde akıtılmış ve yer yer yükseklikleri 10 m.yi aşan destek duvarlarıyla güvence altına alınmıştır. Kanalın en ilginç yönlerinden biri, Gürpınar Ovası içinde Hoşap Çayı'nın üzerinden geçmiş oluşudur. Günümüze kalmamış olmakla birlikte, bu geçişin, Asurlular'dan tanınan şekilde bir su kemeriyle gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir. Kanalın destek duvarları üzerinde kral Minua'ya ilişkin 15 inşa yazıtı

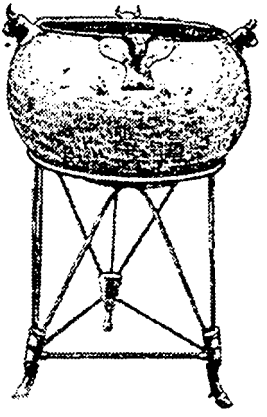
bulunmaktadır. Yazıtlar kanalın zorlukla inşa edilen özel bölümlerindedir.

Urartu su mühendisliğinin en çarpıcı örnekleri arasında bentlerin özel bir yeri vardır. Bunlardan en ilginci ise II. Rusa'nın yaptırtığı **Keşişgöl Bendi**'dir. Rusahinili'yle (Toprakkale) ilgili olarak Van Ovası'nın doğu ucunda yükselen Erek Dağı üzerindeki bent kimi onarımlarla günümüzde hala kullanılabilir durumdadır. Dağdaki kar-yağmur sularını biriktirmek üzere kuzey ve güneybatıda iki gövdesi bulunmaktadır. Bunlardan sonuncusu iyi durumdadır ve her biri 7 m. genişliğinde, içi toprakla doldurulmuş, koşut iki kuru duvardan oluşur. 6 m.

Bir Urartu savaş arabası

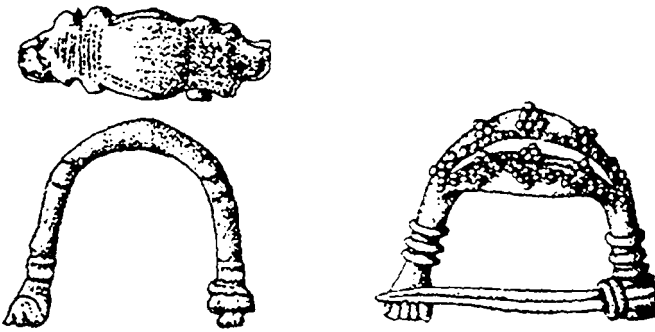
yüksekliğinde, 27 m. genişliğinde ve 62 m. uzunluğundadır. Keşişgöl Bendi'nden sağlanan suyla Van Ovası'nın Minua Kanalı ile sulanamayan daha yüksek kesimleri sulanmıştır. Modern hidrolik tesisler bu eski örneklerden prensipleriyle değil, yalnızca boyutlarıyla ayrılır.

Tunç kazan ve demir altlığı

Urartular'ın vahşi doğaya karşı geliştirdikleri alt yapı sistemlerinden bir başkası da karayollarıdır. Urartu Devleti'nin oldukça geniş bir coğrafi alana yayılmış toprakları üzerinde denetim ve düzenin sağlanabilmesi için eyaletler arasında kesintisiz ve hızlı bir ulaşıma gereksinim vardı. Karayolları bu amaca yönelik olarak kurulmuştu. Dünyanın en eski ulaşım sistemlerinden olan Urartu karayollarının günümüze kalabilmiş en güzel ve en etkileyici kalıntıları Bingöl Dağları üzerindedir. Van'dan, batı sınırdaki Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu karayolu ortalama 5.40 m. genişliğindeydi. Zaman zaman taş kaplamalı, zaman zaman da teraslı olan bu yol üzerinde her 25-30 km.de bir konaklama istasyonları bulunuyordu. Bingöl'ün Solhan ilçesinden başlayarak batıya uzanan bu istasyonlar dikdörtgen planlı ve çok odalıdır. Bu türde yollar ülkenin hemen her yerinde yapılmıştı.

Urartu dili Hurrice ile akrabaydı. Her ikisi de Hint-Avrupa ve Sami dillerle ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya dil ailesine mensuptur. Bu iki dilin Proto-Hurri denilebilecek ortak bir atadan kaynaklanıp, Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü

Tunç ve altından fibulalar

havzasına yayılmış eski anavatanda bir birbirlerinden ayrı ayrı geliştikleri sanılır. Urartular Hititler gibi çivi yazısı ve resim yazısı (hiyeroglif) kullanıyorlardı. Çivi yazısı taş anıtlar, tunç eserler, iri depo küpleri, kil tabletler ve mühürler üzerine; resim yazısı ise daha çok mühürler ve kap kacak üzerine yazılıyordu. Resim yazısı az gelişmişti ve genellikle gündelik işlerde kullanılıyordu. IX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan çivi yazısı Asur'dan alınmıştı ve hecelerden oluşuyordu.

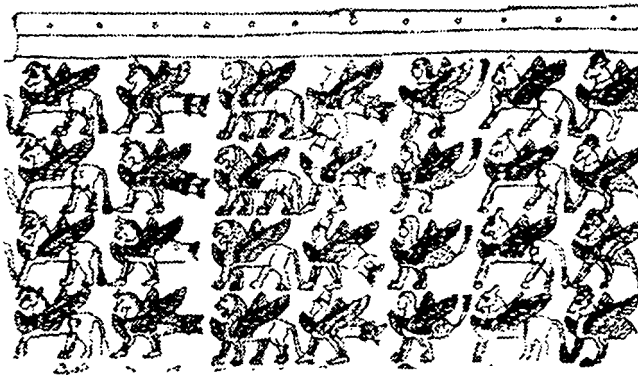
Urartu ülkesi ve çevresi maden yatakları açısından zengindi. Özellikle gümüş, bakır ve demir kaynakları oldukça yeterliydi. Gümüş, Gümüşhane yöresinden, bakır Ergani civarından, demir de Van Gölü'nün güneyindeki dağlık yöreden sağlanıyordu. Maden yataklarına yakınlık bu dalın hızla gelişmesine neden olmuştu. Bu bölge demir madenciliğinin ana vatanıdır. Van Gölü havzasındaki Karagündüz ve Ernis'te Erken Demir Çağı'na ilişkin mezarlarda armağan olarak çok sayıda demir ziynet eş-

yası ile törensel silah ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniklerinin ustaca uygulandığı maden eserler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, tunç kemerler, fibulalar, hayvan ve insan heykelcikleri, tutamakları boğa başlı kazanlar, masalar, tahtlar, tunç ve demirden miğferler, şamdanlar, at koşum takımları ile kılıç, okucu, mızrak ucu vb. silahlar dikkat çekicidir.

Tunç eserlerden büyük bir bölümü kabartmalarla bezelidir. Bunlardan özellikle kemerlerdeki, geniş bir repertuvar içinde sunulmuş sahneler dikkat çekicidir. Örneğin Urartu kralını savaş ve avda gösteren ya da bir Urartu ordusunun yürüyüşünü betimleyen sahneler IX.-VIII. yüzyıl Asur saray kabartmalarından aynen kopya edilmiş gibidir. Buna karşılık kuş gövdeli, akrep kuyruklu insan; at başlı insan; hayvan başlı ve bacaklı, kuş ya da balık gövdeli, kanatlı insan veyahut da arslan bacaklı, boğa ve keçi kafalı kuşlar vb. şaşırtıcı karışık yaratıklar, daha Urartulu bir karaktere sahiptir. Bu türde yaratıklar aynı zamanda Urartu mitolojisinin ne denli renkli olduğunun da göstergeleridir. Eskiden Urartu maden eserlerinin Batı dünyasına, İtalya'ya değin ihraç edildiği kabul edilmektey-

Kayalıdere'den tunç arslan heykelciliği

Karışık yaratıklarla süslü bir kemer

di. Bu görüş doğru değildir. Batı dünyasında bulunan maden eserler çoğunlukla Kuzey Suriye kökenlidir. Bununla birlikte VIII.-VII. yüzyıllarda Urartular'ın daha çok Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da etkili bir madencilik okuluna sahip oldukları da açıktır.

Tunçtan bir adak levhası, Giyimli.

Daha çok tunç eserlerden tanınan Urartu resim sanatı stilistik ve ikonografik yönden saray sanatı ve halk sanatı olmak üzere iki bölüme ayrılır. Kemerler, at koşum takımları, kal-

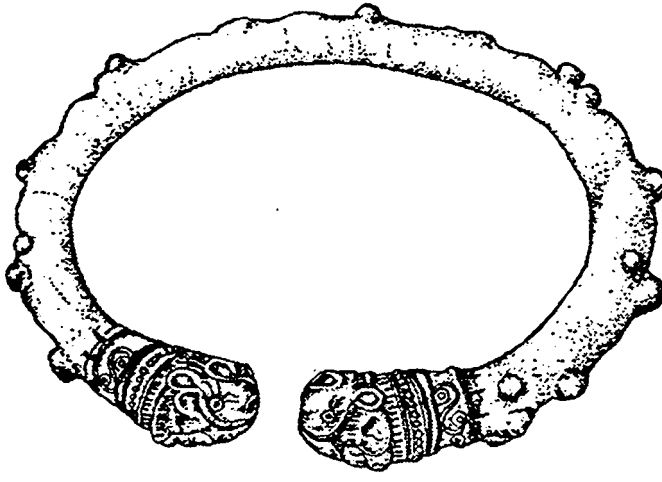

Giyimli adak levhası. Tanrı ve tapınanlar

kanlar, miğferler vb. eserler üzerinde karşılaşılan figürler tümüyle saray sanatının temsilcileridir. Bunlar saray atölyelerinde, Urartu bürokrasisinin siparişleriyle çalışan sanatçılarca yapılmışlardır. Kaleler dışında, kırsal kesimdeki kutsal alanlara adak olarak sunulmuş tunç levhalar ise halk sanatının temsilcileridir. Bunların en güzel örnekleri, Van bölgesindeki **Giyimli** köyünde bulunmuş levhalar üzerinde

görülebilir. Çoğu Türkiye dışına kaçırılmış olan bu levhalar bir avuç içine sığacak kadar, kare, dikdörtgen ya da oval biçimlidirler. Üzerlerinde kazıma ve kabartma olarak yapılmış çeşitli figürler bulunmaktadır. Bunlar arasında, arslan, dağ keçisi ve at üzerinde duran tanrılar, tek başına ayakta duran tanrılar ve tanrıçalar, bir tanrı ya da tanrıçaya kurbanlık hayvan getiren erkek ya da kadınlar, ellerinde bakraç ya da alemler tutan baş örtülü kadınlar, arkalıklı tahtında oturan tanrının karşısına çıkan insanlar vb. sahneler yaygındır. Kimi levhalarda soyut ve stilize bir anlatım egemendir. Giyimli adak levhaları daha çok Urartu halk inanışlarını yansıtır. Bu inanışta, soylular dünyasındakinin aksine, tanrıçalar ve kadınların önemli bir yeri vardır.

Bir zenginlik simgesi sayılan fildişinden Urartular süs eşyalarının yapımında yararlan-

Altın başlı tunç bilezik

mışlardır. Toprakkale ve Altmtepe'de bulunan kartal başlı ve insan gövdeli grifon kabartmaları ile Toprakkale'den kadın ve erkek heykelcikleri Urartular'ın bu sanat dalında köklü bir geleneğe sahip Suriye'nin etkisi altında kaldıklarını gösterir. Hatta bunların Urartu sarayında çalışan Suriyeli sanatçılarca yapılmış olması da olasıdır. Buna karşılık Altıntepe'den arslan heykelcikleri, gerek teknik ve gerekse biçem yönünden tümüyle Urartulu özellikler taşırlar. Suriye ve Asurla ilişkili bu güney atölyesinin yanında, kuzeyde Karmir-Blur'da kısmen bozkır sanatının etkisinde, daha basit işçilikli eserler üreten farklı bir atölye de etkindi.

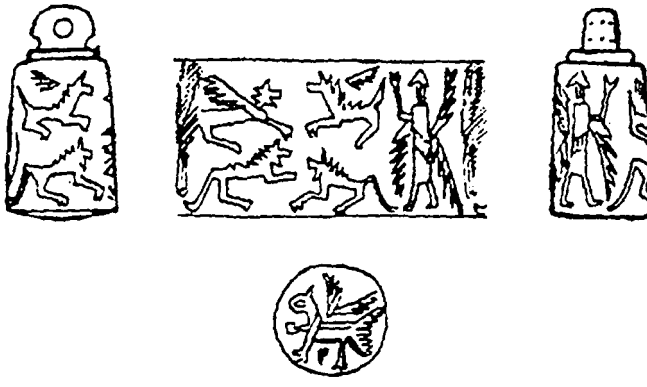
Altıntepe'den fildişi grifon

Urartular'da ahşap, kemik ve boynuz oymacılığı ve kakmacılığı da vardı.

Urartular kendilerine özgü bir mühürcülük anlayışına sahipti. Mühür yalnızca bir mülkiyet ifadesi olarak değil, nazarlık ya da muska (amulet) şeklinde de kullanılıyordu.

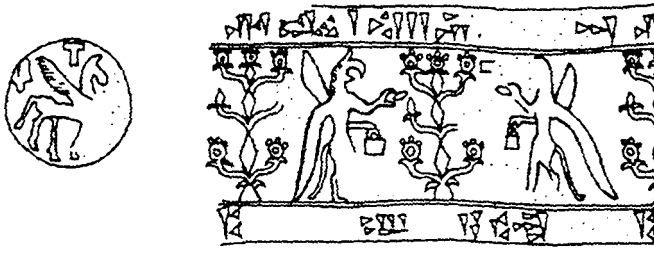

Altıntepe'den fildişi arslan heykelciği

Damga-silindir mühür

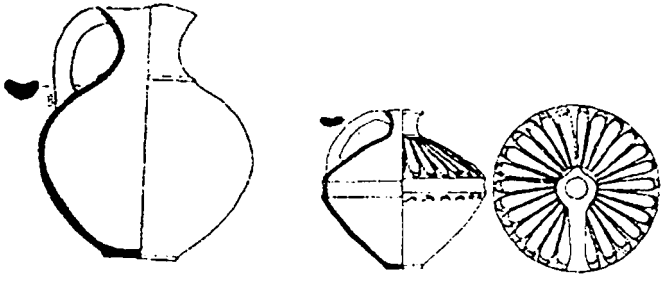
Genellikle taş, tunç, altın ve kemikten kazınmıştırlar; damga, silindir ve iki türün karışımı olan damga-silindir türündedirler. Damga ve özellikle de damga-silindir türüne girenler daha geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Oturur durumda hayvan ya da insan başı şeklinde olabilenlerin yanında, genel olarak dışbükey kenarlı, tutamaklı, çan biçimliler ile silindir gövdeli, tutamaklı türler daha sevilmiştir. Bunların yan yüzlerinde çoğu kez dini konulu bir friz; alttaki baskı yüzlerinde de stilize biçimde karışık bir hayvan motifi görülür. Motiflerin yapı-

Sarduri oğlu prens Rusa'nın mühür baskısı

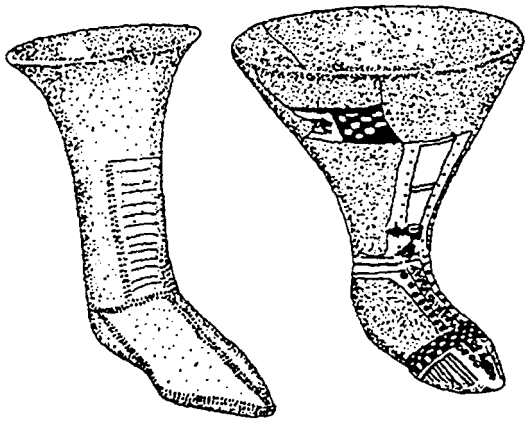
mında sık sık matkap kullanılmıştır. Çok daha özenle işlenmiş olan krali mühürlerde çivi yazılarına da yer verilmiştir.

Urartular'da çanak çömlekçilik çok gelişmişti. Bu dalda daha çok madenciliğin etkisi söz konusuydu. Özellikle kalelerindeki resmi çömlekçi atölyelerinde kırmızı renkli ve parlak görünümlü lüks mallar üretiliyordu. Bunlar bakır ve tunç gibi madeni kapların taklitleriydi.

Kırmızı cilalı Urartu testileri

Şişkin karınlı, yuvarlak ya da yonca ağızlı küçük testiler, yüksek ayaklı kadehler ve çeşitli türde çanak ve tabaklar çok sık yinelenen kap biçimleri arasındaydı. Çanak çömlek biçimlerindeki bu tekdüzelik iyi düzenlenmiş, organize bir endüstrinin sonucudur. Gerçekten de belirli boy ve biçimde kapların fabrikasyon üretimi gelişkin bir toplum ve ekonominin varlığına kanıttır. Bunların yanında boğa başlı tunç kazanların pişmiş topraktan kopyaları ve dinsel törenlerle ilgili olarak çizme ya da hayvan biçimli kaplar da yapılmıştı. Daha çok eski Anadolu gelenekleriyle ilişkili olmakla birlikte,

Karmir Blur'dan çizme biçimli kaplar

I. bin yılda, tümüyle Urartu'ya özgü görünen bu kırmızı cilalı çanak çömlek halk tarafından fazla benimsenmemiş; krallığın yıkılışından kısa süre sonra da bir daha hiç kullanılmamak üzere unutulmuştu.

Urartu sanatı farklı kaynaklardan çıkmış eklektik bir kültürdür: Mimari ve mühürcülükte Suriye ve Anadolu gelenekleri daha belirginken, yazı, resim ve süsleme sanatlarında kaynak daha çok Asur'a uzanır. Ancak, ülkelerinin coğrafi ve topografik özelliklerine uyum sağlayarak meydana getirdikleri eserlerde gerçek bir Urartu damgası da daima kendini belli etmektedir. Örneğin kayalıklar üzerine büyük bir planlama sonucu oturtulmuş kaleler ile yalçın dağları aşıp giden karayolları bu uygarlığın en canlı temsilcileridir. Bunlar Mezopotamya ve Suriye geleneklerinden çok farklı bir anlayışın ürünleridir.

PHRYG KRALLIĞI

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışa geçtiği yıllarda Anadolu kuzeydoğudan Kafkaslar, batıdan da Boğazlar üzerinden gelen birtakım göçmenlerin etkisi altına girmeye başlamıştı. Kuzeydoğudan gelip Elazığ yöresine yerleşenlere Muşkiler denmekteydi. Batıdan, Makedonya'dan gelenler ise Bryg ya da daha çok tanınan biçimiyle Phryg adını taşıyorlardı ve Çanakkale Boğazı'nı aşıp Marmara Denizi'nin güney ve güneydoğu kıyılarına yerleşmişlerdi. Her iki halk da çeşitli beylerin etrafında kümelenmiş boylardan oluşuyordu. Yavaş yavaş Orta Anadolu'ya doğru harekete geçen bu boylardan Phrygler 1100/1000 yıllarına doğru Polatlı yöresine, yani sonraları başkentliklerini yapacak olan Gordion (Yassıhöyük)'a varmışlardı.

Gordion'da önceleri Hititler yaşamaktaydı. Balkanlı göçmenler bu yerleşme yerine son vererek, bölgeye beraberlerinde yeni kültür elemanları getirdiler. Örneğin öncü türleri Balkanlar'dan tanınan kaba, el yapımı, açkılı çanak çömlekler ile sığ çukurlar içine ahşap ya da kamış kullanılarak yapılmış evler öncekilerden tümüyle farklı özellikteydi. Son yıllarda Gordion'daki yeni kazılar (7B) olarak adlandırılan bu ilk Phryg yerleşmesinin üzerine, bir süre sonra bir yenisinin (7A) inşa edildiğini ortaya koymuştur. 900 yılları civarında kurulmaya başlayan bu yeni yerleşmede konutlar ahşap direk, saz ve çamurdan yapılmıştır ve oldukça ilkel görünümlüdür. Buna karşılık kıs-

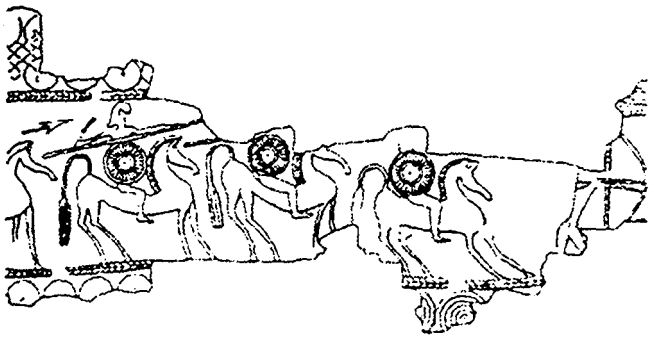

Troia'dan (VIIb2) Balkan etkili çanak çömlek

men çarkta, kısmen de elde yapılmış ve deve tüyü rengindeki bu dönem kapları daha sonraki evrelerde kullanılacak tipik Phryg mallarının öncüleridir. Böylelikle Gordion'un II. binyılın sonları ile I. binyılın başlarında iki ayrı göçten etkilendiği anlaşılmaktadır.

Ayrıntıları bilinmemekle birlikte, IX. yüzyılın ortalarında Gordion (6B) güçlü bir sitadel görünümündedir. Surlarla kuşatılmış bu erken sitadele kabartmalı taş ortostatlarla süslü bir kapı binasından giriliyordu. Geç Hitit etkili bu görkemli kapı binası konusunda fazla bilgi yoktur; ancak böylelikle kentin daha IX. yüzyılda önem kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır.

VIII. yüzyılın ortalarına ait Asur belgelerinde Phrygler güçlü bir merkezi devlet olarak ortaya çıkarlar. Adı en çok duyulmuş kralları Gordios ve oğlu Midas'tır (738-696). Adını Gordion'a vermiş olan Gordios konusunda bilgi yoktur. Asurlular'ın Muşkili Mita dediği oğlu Midas ise Asur kralı II. Sargon'un (721-705) çağdaşıdır. Önceleri Kargamış, sonraları Urartu ve Tabal krallıklarıyla beraberce Asur karşıtı bir politika izleyen Midas 709 yılında, doğudan

Gordion 3.Megaron'dan ahşap kabartma: Phryg süvarileri

giderek yaklaşan göçebe Kimmerler'in tehdidinden kurtulabilmek ümidiyle bu devletin yardımını istedi. Asur ile yapılan dostluk antlaşmasından sonra dikkatini batıya çevirdi. Orta Yunanistan'daki Delphoi kehanet ocağına armağanlar yolladı; Batı Anadolu kıyılarındaki Kyme (Nemrut Kale) kenti kralının kızıyla evlendi; Lydia Krallığı ile dostluk ilişkileri kurdu. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Samos, Lindos, Argos, Paros, Olympia ve Perakhora' daki kutsal alanlara armağan olarak sunulmuş tunçtan Phryg fibulaları, omphaloslu kaseleri ve kemerleri Batı dünyası ile geliştirilen bu iyi ilişkilerin göstergeleridir. Böylelikle cömert kral Midas'ın adı pek çok efsaneye karıştı: Eşek kulakları ve dokunduğu her şeyi altın yapmasına ilişkin olanlar bunlardan en tanınmışlarıdır.

Midas'ın güçlü döneminde Phryg Krallığı'nın kültürel etki alanı güneybatıda Elmalı yöresinden, doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına değin yayılmıştı; ancak Kimmer tehlikesi giderek

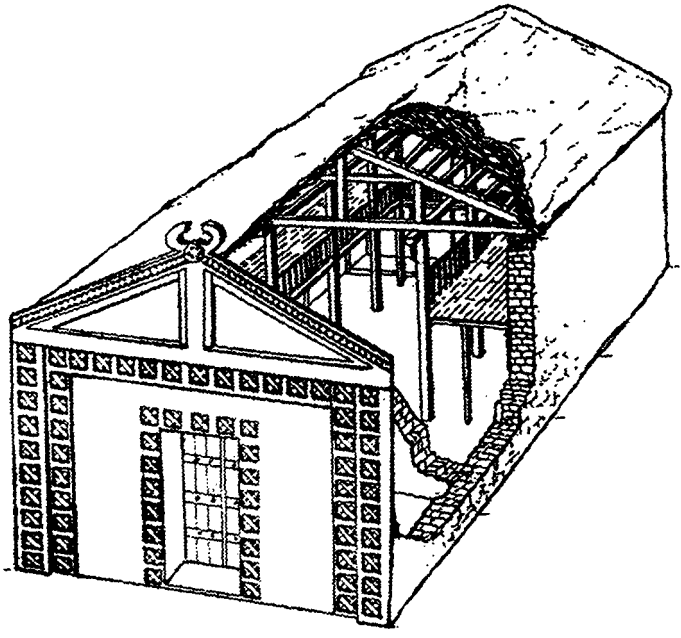
tehlikeli boyutlara ulaşıyordu. II. Sargon bu göçebelerle yaptığı bir savaşta öldü (705). Asur desteğini yitiren Midas göçebelerle yüz yüze kaldı. Başkent Gordion 696 yıllarında yakılıp yıkılarak yağmalandı. Kimmerler'e karşı aldığı bu yenilginin üzüntüsüne dayanamayan Midas intihar etti. Bu yıkım ve felaketlere karşın ne Phryg egemenliği ve ne de Gordion son buldu. Kimmerler'den canını kurtarabilen kral ailesi, gerek Gordion'da ve gerekse Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak beylikler halinde bir süre daha yaşadılar. Kızılırmak'ın batısında Gordion (Yassıhöyük), Hacıtuğrul-Yenidoğan Höyüğü ve Ankara; doğuda ise eski Hitit başkenti Boğazköy, Çorum'un kuzeyindeki Pazarlı ve Yozgat yakınlarındaki Alişar en önemlileriydi. Bununla birlikte en güçlü oldukları kesim ise Yukarı Sakarya vadisinde, Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaydı. Daha sonraları Küçük Phrygia adını alacak olan bu bölgede VI. yüzyılın ortalarındaki Pers istilasına değin özgürce yaşayacak çok sayıda Phryg kenti ve kalesi yer alıyordu. Bunların başında da Eskişehir yakınlarındaki Midas Kenti gelmektedir.

Phryg kentleri içinde **Gordion** (Yassıhöyük)'un özel bir yeri ve önemi vardır. Polatlı yakınlarındaki kent Phryglerce 1000 yıllarından beri iskan edilmeye başlamıştı. Höyük üzerindeki, etrafı surlarla çevrili erken Phryg sitadelinin (6B) inşası IX. yüzyılın ortalarına değin geri gitmekle birlikte, sitadel en görkemli

Gordion (6A) sitadeli planı

durumuna Midas'ın hükümdarlığı zamanında (6A tabakası) erişmiş ve Orta Anadolu'da benzeri olmayan anıtsal bir karaktere sahip olmuştu. İçinde krali yapıların bulunduğu bu kesim 500 X 300 m. boyutlarında bir höyük üzerinde kurulmuştur. Halk ise bunun batısında ve güneydeki düzlükte oturmaktaydı. Sitadel taş temel üzerine kerpiç bloklarla örülü bir surla kuşatılmıştır. Buraya güneydoğudaki görkemli bir kapıdan girilmekteydi. 9 m. genişliğinde ve 23 m. uzunluğundaki rampalı bir yolla ulaşılabilen bu kapının iki yandaki kuleleri 9-10 m. yüksekliğindedir. Önceleri taştan kabartmalarla süslü anıtsal kapıdan girildiğinde, saray alanına megaronlarla kuşatılmış arka arkaya iki avludan geçilerek ulaşılabilmektedir. İki avluyu kalın

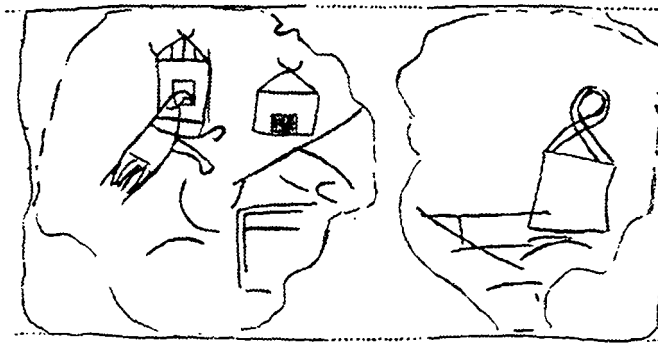

Gordion Megaron 3'ün rekonstrüksiyonu

bir duvar ayırır. Üzerinde bir geçit bulunan bu duvar aynı zamanda sitadelin en önemli bölümüne giriş ve çıkışın denetim altında tutulduğunu gösterir. Dış avlu etrafındaki dört megarondan üçünün tabanları, geometrik motifli mozayiklerle döşelidir. Mozayikler kil ve kireç bir yatak üzerine koyu mavi, koyu kırmızı ve sarı renkte, 2-3 cm.lik çakıl taşlarından yapılmıştır ve genel etki açısından adeta bir halıyı andırır. Dış avludaki dört megarından birinin (M2) tapınak olduğu sanılır. Bu megaronun dış yüzündeki taş bloklar üzerine, akroterli yapılar ve günlük yaşamla ilgili çeşitli resimler çiziktirilmiştir. İç avludaki megaronlar çok büyüktü. Özellikle 18.30 X 30.40 m. boyutlarındaki, çatısı çift sıra ahşap direkle desten-

lenmiş, üst katı galerili biri (M3) kralın kabul salonu; bunun hemen yanında, daha yüksek bir alanda kurulmuş bir başkası (M4) ise tapınak olarak kullanılmış olmalıydı. Ancak Phrygler'in kent içi tapınak yapıları hakkında her hangi bir bilgi olmadığından bu son öneri her türlü kuşkuya açıktır. Bu büyük krali ve dini yapıların batısında, geniş bir sokağın iki yanına sıralanmış, sarayla ilgili mutfak, dokuma atölyesi, depo ve hazine binası gibi hizmetlerle ilişkili çok sayıda megarona yer verilmişti. Aynı doğrultuda ve eş büyüklükteki (14 x 21 m.) bu megaronların arka odaları balkonluydu. Ön odalarda ocaklar ve fırınlar, ortada birer ocak bulunan arka odalarda ise kerpiç sekiler üzerinde öğütme taşları bulunmuştur.

Anlaşılacağı üzere, Gordion sarayı birbirine bağlı olmayan ve zaman içinde bağımsız ek yapılarla genişleyen, bir çevre duvarı içindeki çeşitli birimlerden meydana getirilmiştir. Burada en dikkat çekici özellik, hemen hemen tüm yapıların megaron planlı oluşudur. Batı Anadolu'da III. bin yılın başlarından beri kullanılan bu tür yapılar, önde bir giriş holü ile arkadaki büyük salondan ibaretti. Bu yapıların inşasında, taş ve kerpicin yanında sık sık da ahşap kullanılmıştır. Kimilerinde duvarlar gelişkin bir ahşap dikme sistemine sahiptir. Kimileri ise tümüyle taş ve ahşaptan yapılmış, kerpiçten ancak çatıya yakın kısımlarda yararlanılmıştır. Ahşap ve kamıştan bir gövdenin üzerine çamur sıvanarak yapılan çatı semerdam

Gordion Megaron 2 duvarlarındaki yapı çizimleri

tarzında iki yana eğimlidir. Her iki cephede üçgen biçimli alınlıklar bulunur. Burada, çatıyı taşıyan ortadaki dikme sırasından dışa bakanlar daima belirgin biçimde betimlenmiştir. Bunların tepelerinde de, boynuza ya da kartal kanadına benzer taştan akroterlere yer verilmiştir. Bu türde akroterlerin varlığı, kaya anıtları ile 2. Megaron'un duvarlarına çizilmiş bina resimleri ve Gordion kazılarında bulunan taş örneklerden bilinir. Erken Phryg sitadeli (6A) VII. yüzyılın başlarında Kimmerlerce yakılıp yıkıldı. Bununla birlikte uzun süre ıssızlaşmaksızın yeniden inşa edilmeye başladı. Orta Phryg evresi denen bu zamanda tümülüs mezar geleneği de kesintisizce sürdü. Plan olarak öncekine benzeyen bu yeni sitadel 550 yıllarına değin yaşadı. Yalnızca gelişkin duvar işçiliği ve süslemeleriyle farklı olan bu yeni sitadelde (5), VI. yüzyılın ortalarında Ege kıyılarındaki İonia'dan gelen etkiler sonucunda, yapıların cepheleri pişmiş topraktan kabartmalı levhalarla kaplanmaya ve çatıları kiremitlerle örtülmeye başla-

Pazarlı'dan kaplama levhası: piyadeler

mıştı. Tek bir mekanda da iç duvarlar Batı Anadolu-Doğu Yunan biçeminde resimlerle süslenmiştir.

Her biri bağımsız bloklar halinde tasarlanmış ve tümü megaron planlı yapılardan oluşan Gordion sitadeli Hitit, Urartu, Mezopotamya ve Suriye'deki çağdaşlarından tümüyle farklıdır. Eskinin Troia ve Miken sitadellerini andıran özellikler onların Ege dünyasına bağlı köklü geleneklerinin bir yansıması olmalıdır.

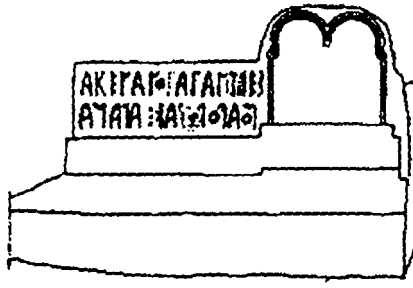
Phrygler'in önemli bir diğer kenti de **Ankyra** (Ankara) idi. VIII.-VII. yüzyıllarda bu kent şimdiki Hacıbayram Camii'nin bulunduğu tepe ve eteklerine yayılmıştı. Söylencelere göre burayı Gordios'un oğlu Midas kurmuştur. Kentin çeşitli yerlerine dağılmış (Anıtkabir Tepesi, ODTÜ Kampüsü vb.) Phryg soylularına ilişkin 20 kadar tümülüs mezar bu öneme tanıklık ederler.

Phryg toplumu ile ilgili fazla bilgi yoktur. Homeros Thrak kökenli bu insanları savaşçı bir ulus olarak niteler. Göçebe kökenleri nedeniyle usta süvari oldukları anlaşılan Phrygler uçları öne eğik serpuşlar takar, bir kollarında küçük kalkanlar ve uzun bir mızrak taşırlardı. Piyadeler ise çoğu kez dizlere değin çıkan işlemeli çoraplar ve kısa eteklik ile dize inen dar bir şort giyerlerdi. Çok daha sonraları cesaret ve enerjiden yoksun, köle ruhlu bir halk olarak tanınmışlardır.

Phryg dini çok tanrılıdır. Bunlardan en tanınmışları Güneş Tanrısı Sabazios ile Ay Tanrısı Men'dir. Sabazios Trakya kökenliydi; Yunanlılarca Men denen Ay Tanrısı ise olasılıkla eski bir Anadolu tanrısının değiştirilmiş biçimiydi; ancak Phrygler denince akla hemen, çoğu kez yalnızca *Matar* (Anne), bazen *Matar areyastin* ya da *Matar kubileya*, kimi zaman da *Agdistis* (Kaya Kadın) denen Büyük Ana gelir. Yunanlılar ona *Kybele* der. Anadolu'da Erken Neolitik Çağ'dan beri tapınım gören ve Hitit-Luviler'ce *Kubaba* denen Kybele Phrygler'in gözünde bir doğa tanrıçası hatta doğanın bizzat kendisiydi. En önde gelen kutsal hayvanları yırtıcı bir kuş ve arslan olan tanrıçanın Attis adında bir sevgilisi vardı. Tanrıçanın

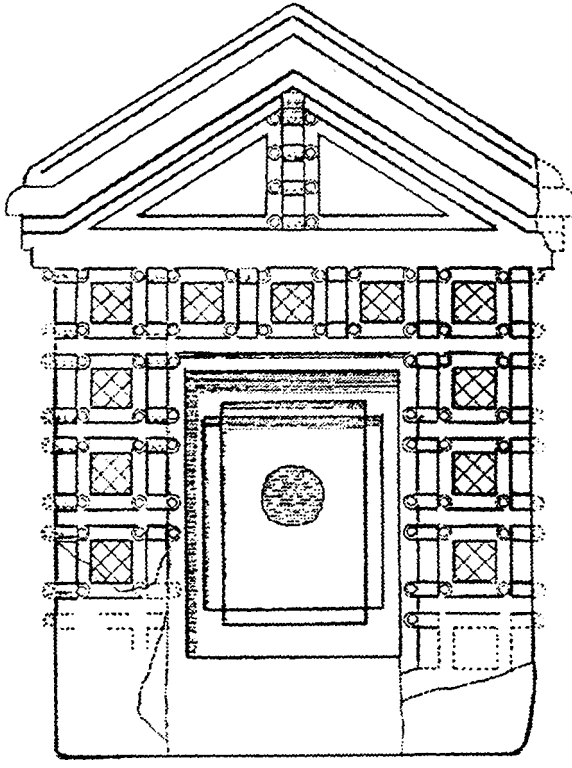

Matar, Kybele

Phrygce yazıtlı simgesel Kybele tahtı

Attis'e her yıl ancak ilkbaharda kavuştuğuna, böylelikle de doğaya yeni bir yaşam geldiğine; onu yitirdiği aylarda ise doğanın kış uykusuna yattığına inanılıyordu. En büyük tapınma yeri

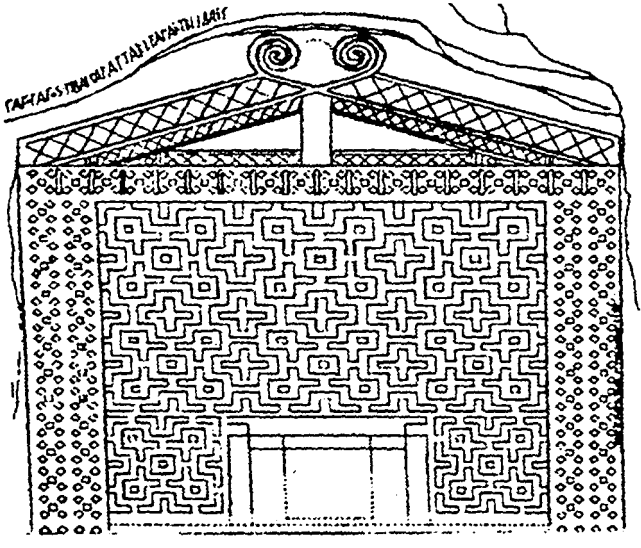
Kybele kurban anıtı. Bakşeyiş

Pessinous'taydı (Ballıhisar). Eskişehir'in Sivrihisar ilçesi yakınlarındaki kentte tanrıçayı siyah meteorik bir taş temsil ediyordu. Phrygler tanrıçaları için daha çok boğa kurban ederlerdi. Kütahya ve Eskişehir yakınlarındaki üçgen alınlıklı kimi kaya anıtları (Bakşeyiş, Maltaş, Deliktaş) bu türde kurbanlar için yapılmışlardır. Bir tapınak cephesini simgeleyen anıtların gerisinde derin bir kuyu bulunmaktadır. Tanrıça için kesilen boğaların kanı bu kuyularda biriktirilmiştir. Phrygler bu tanrıçayı öyle benimsediler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinous Kybelesi'nin mülkü saydılar. Bunun sonucunda, aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olduğu halde Kybele tarihe bir Phryg tanrıçası olarak geçti; kral Midas tanrıçanın oğlu ve Pessinous'taki tapınağın kurucusu sayıldı. Tapınımı Roma İmparatorluk Çağı'nın içlerine değin sürdü.

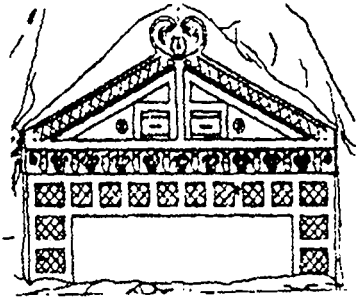
İ.S.I. yüzyıla ait bir Kybele kabartması

Kybele kutsal alanları genellikle kayalıklar üzerine kurulmuştur. Çünkü tanrıçanın çıplak yarlarda yaşadığına inanılıyor ve bu yüzden de kayalıklara simgesel tahtlar oyuluyordu. VIII.-VI. yüzyıllar arasında Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaki platoya tanrıçanın tapınaklarını temsil eden pek çok kaya anıtı yapılmıştı. Bunlardan en ünlüsü, üzerindeki yazıtı nedeniyle yanlışlıkla Midas Mezarı olarak adlandırılır. 17 m. yüksekliğindeki bu anıt semerdamlı, alınlığı akroterli ve megaron planlı bir tapınağın cephesini temsil etmektedir. Tüm yüzeyi geometrik motiflerle bezenmiş bu cephenin en önemli bölümü, içinde tanrıça yontusunun durduğu kapı biçimindeki kaya oyuğudur. Monte edilip sökülebilen ve olasılıkla ahşaptan oyulmuş yontu günümüze kalmamıştır.

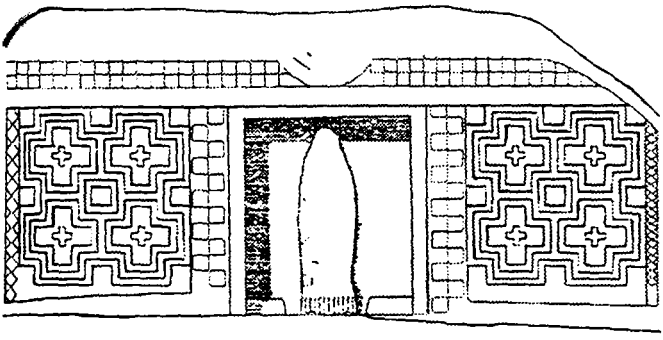
Midas Mezarı kaya anıtı. Yazılıkaya

Anıtsal kaya cephelerini taşçı ustaları yukarıdan aşağıya doğru işleyerek biçimlendiriyorlardı. Bu türde işçiliğin en güzel temsilcisi, bitirilmemiş olması yüzünden "Bitmemiş Anıt" olarak adlandırılan kaya cephesidir.

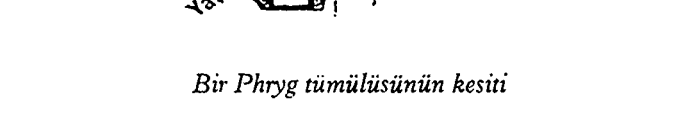
Bitmemiş Anıt. Yazılıkaya

Phryg soyluları ölülerini ya kayaya oyulmuş mezarlara ya da tümülüs denen yığma tepelerin altındaki odalara gömerlerdi. Kaya mezarlarının kimilerinde cephe kabartmalarla süslenmişti. Bunlardan en güzeli Afyonkarahisar yakınlarındaki Arslantaş Mezarı'dır. Mezar anıtı adını, ard ayakları üzerinde duran karşılıklı iki arslan kabartmasından alır. Daha çok krallar, prensler ve yakınları için yapılan tümülüsler ise Anadolu'ya yabancıdır ve ilk kez Phrygler tarafından Trakya ve Makedonya'dan getirilmiştir. Asya'da "kurgan" adıyla tanınan tümülüsler ahşap küçük bir mezar odasının ya da bazen basit bir çukurun üzerine toprak, ender olarak da küçük taş yığılarak yapılmışlardır. Bu türde mezar anıtları çok yaygındır. Batıda Afyon'dan, güneybatı uçta, Antalya yakınların-

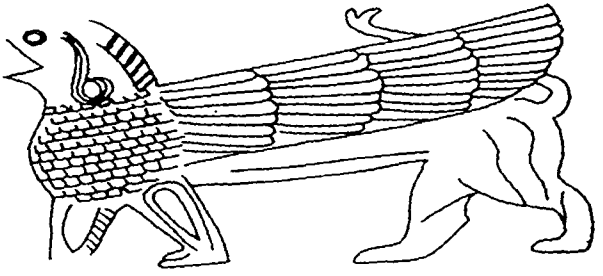

Büyük Kapıkaya Anıtı

daki Elmalı, güneydoğuda da Niğde yöresine değin uzanan bir alanda karşılaşılan bu gelenek, sonraları türlü biçimlere girerek, Roma egemenliği döneminin içlerine dek sürüp gitmiştir. Phryg tümülüslerinin en yoğun olarak kümelendikleri yöreler ise Gordion ve Ankara çevresidir. Bunlardan en büyüğü Gordion'dadır. Büyük Tümülüs denen ve Midas'a ait olduğu sanılan bu anıt 300 m. kadar çapında ve 53 m. yüksekliğindedir. Ağaç halkalarından yararlanılarak geliştirilmiş dendrokronoloji çalışmaları bu tümülüsün inşasında kullanılan ağaçların 720 yılında kesilmiş olduğunu ortaya koymuştur. Bu odalar içinde cesetler ahşap sedirler üzerine giyinik olarak yatırılır; duvarlar çok renkli ve desenli kumaşlarla kaplanır, bazen de boyanarak dekore edilirlerdi. Odalarda kapı

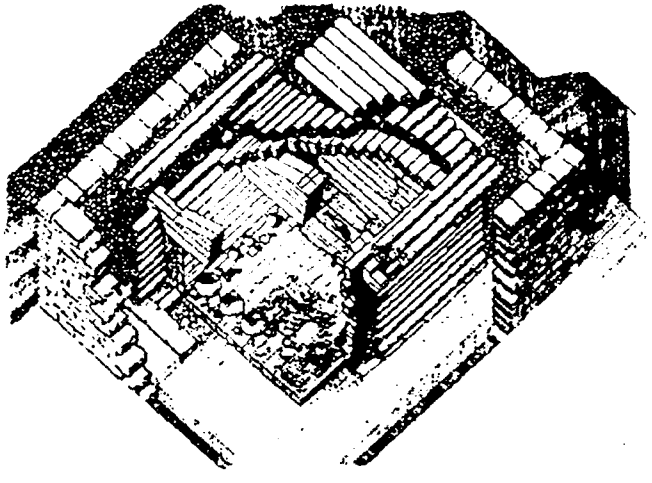

Bir Phryg tümülüsünün kesiti

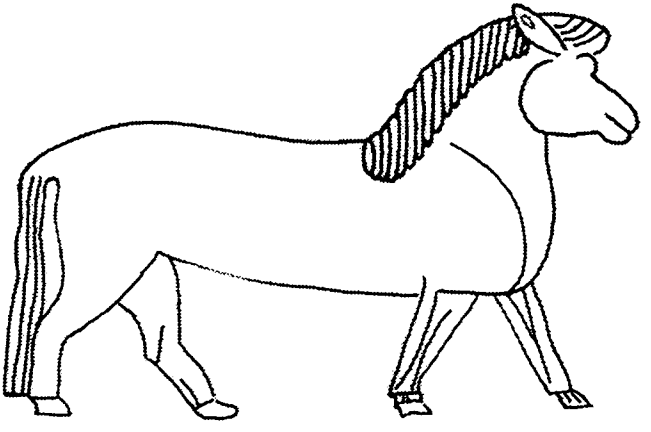
Ankara Gazi Osman Çiftliği'nden Geç Hitit etkili bir Phryg grifonu

yoktur. Yanlarına pek çok armağan bırakıldıktan sonra üzeri çoğu kez düz ya da semerdam türündeki bir çatıyla kapatılan mezar odaları bir daha hiç açılmamak üzere taş, çamur ve toprakla örtülmüştür. Daha basit kimi mezarlarda ise oda yerine, ahşapla kaplanmış dikdörtgen çukurlarla yetinilmiştir. Mezarın üzerine yığılan toprağın yüksekliği ölen kişinin

Gordion Büyük Tümülüs'teki ahşap mezar odası

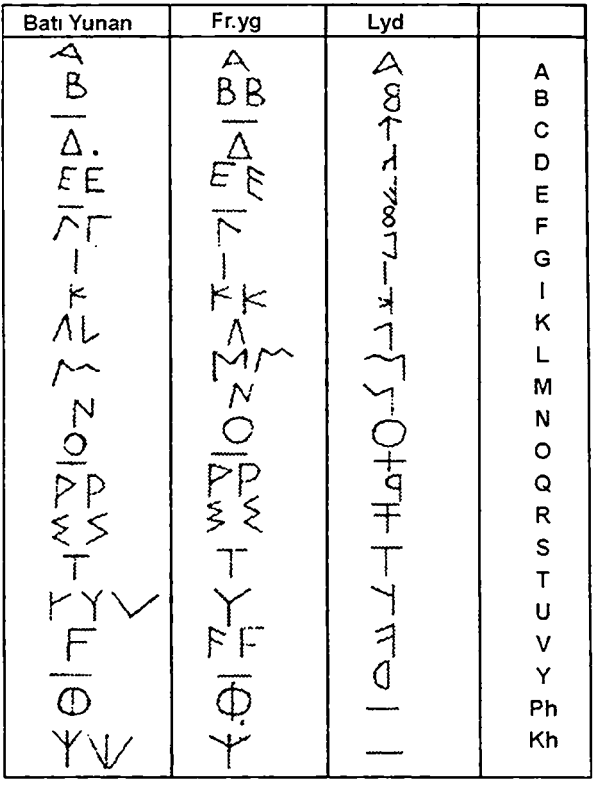
önemine göre değişiyordu. VII. yüzyılın sonlarından itibaren Phrygler ölülerini, Urartular' daki gibi, yakmaya başladılar. Tümülüslerde gömü sırasında ve daha sonra ölü kültüyle ilgili kimi törenler yapılmaktaydı. Bu nedenle, önlerinde taştan kabartmalarla süslü, sunak türü yapılara yer verilmişti.

Ankara-Bahçelievler at kabartması

Hint-Avrupa kökenli bir dil kullanan Phrygler'in Fenike'den alınmış bir harf yazıları vardı. Okunabilmekle birlikte henüz anlaşılamayan Phryg diline ilişkin yazıtlar daha çok kaya anıtları üzerine kazınmıştır. VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Phrygia'da kullanılmış bu alfabe batı komşuları Lydialılar ve Yunanlılar'ınkine çok benzemekteydi.

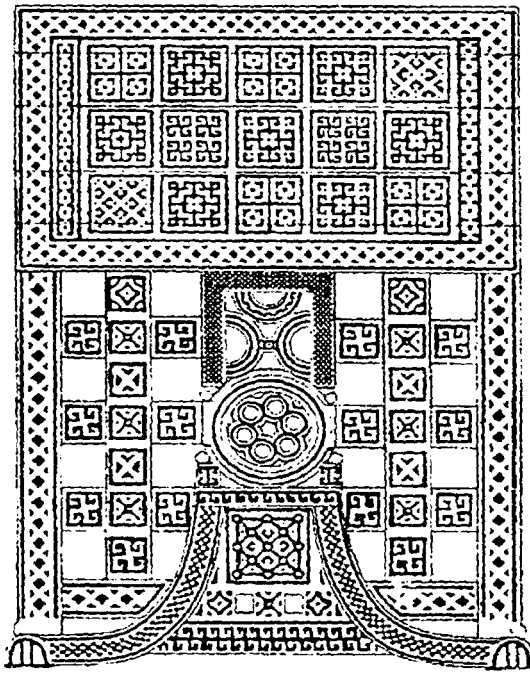
Phrygler'in en özgün sanat dalı mobilyacılıktır. Bu daldaki ustalık ve özgünlüğün en önde gelen nedeni bölgenin orman yönünden zengin oluşudur. Gordion tümülüslerinde bulunan

Batı Yunan, Phryg ve Lyd alfabeleri

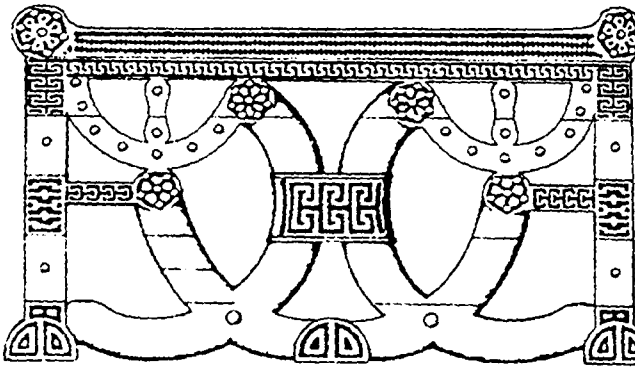
mobilyalar marangozluktaki üstün düzeyin en canlı kanıtlarıdır. Metal çivi kullanılmaksızın, birbirine ağaç çiviler ve geçmelerle tutturulmuş masalar, tabureler ve sehpalar çoğu kez Phrygler'e özgü geometrik bezekli oyma ve kakmalarla süslenmiştir. Mobilya yapımında yalnızca eşyanın işlevine uygun ağacın seçimi ile yetinilmeyip estetik bir düşünceyle ağacın renk ve kokusu da göz önünde bulundurulmuştur. Sözgelimi sarı ve sert şimşir ağacının dayanıklılığının yanı sıra onunla güzel bir kontrast oluşturan, koyu renkli ceviz ile ardıç ve porsu-

ğun kullanılmış olması ilginçtir. Kakmacılıkta, şimşir üzerine açılan 1-2 mm.lik yuvalara, hoş kokulu ardıçtan yapılmış kakmalar özel bir tutkalla yerleştirilmiştir.

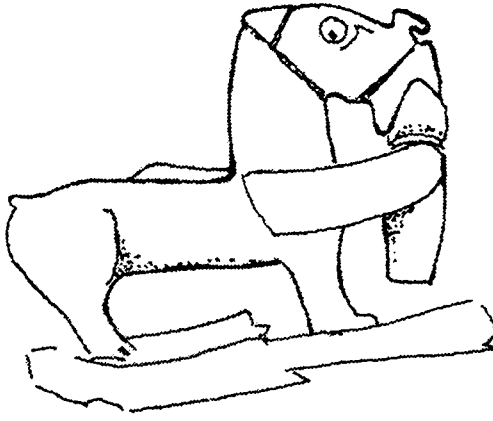
P Tümülüsü'nden kakmalı tırnak

Midas dönemi Gordion'unda daha çok mobilyacılıkla ilgili olarak çalışan bir fildişi atölyesi de vardır; ancak bu dal ahşap oymacılığı gibi çok gelişmiş değildir. Gordion'a gerek hammadde ve gerekse işlenmiş durumda, köklü bir geleneğe ve çok sayıda atölyeye sahip Kuzey Suriye'den fildişi gelmiş olmakla birlikte, yerli atölyenin kendine özgü bir stili vardır. Özellikle ahşap kakma parçası olarak görülen küçük

P Tümülüsü'nden kakmalı tabure

levhalardaki silahlı süvari, balık yiyen, kartal başlı karışık yaratık ve geyik kabartmaları, ince bacakları üzerinde yükselen hantal hayvan gövdeleri ve baklava dilimi biçimli gözleriyle Kuzey Suriye, Fenike, Asur ve hatta Urartu'dan tümüyle farklı ve Koloni Çağı'ndan beri etkin Orta Anadolu'ya özgü bir atölyenin ürünleridir.

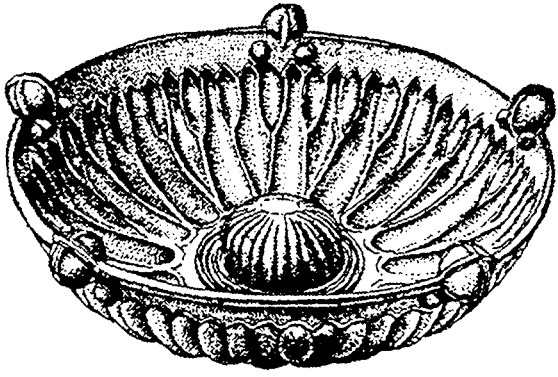
Balık yiyen yaratık. Ahşap

Phrygler'in taştan yontu ve kabartmaları da vardı. Gordion'da Midas öncesi kent kapısını süsleyen kabartmalar Geç Hitit sanatının etkisi altında yapılmıştı. Bu daldan günümüze ulaşabilmiş en ilginç eser Boğazköy'deki Phryg sitadelinin kapılarından birinin önündeki niş içinde bulunan yontu grubudur. Burada, yüksek bir başlık giymiş olan Kybele iki yanında müzisyenleriyle birlikte ifade edilmiştir.

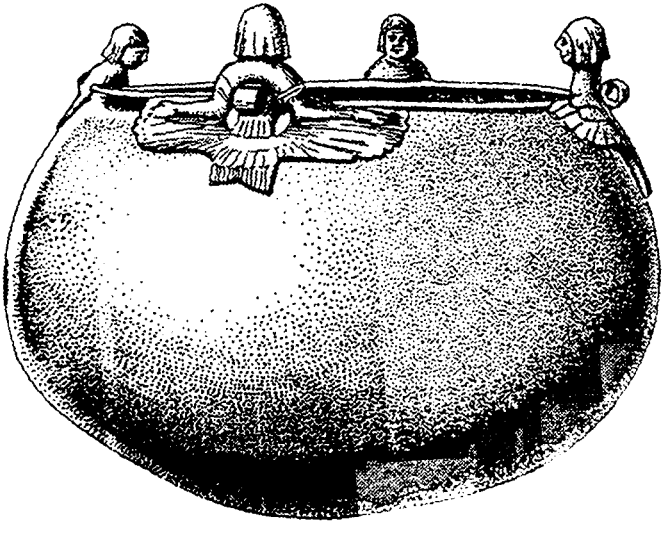
Kybele ve müzisyenleri. Boğazköy

Phrygler özellikle tunç işçiliğinde uzmanlaşmışlardı. Bu endüstri dalında esin kaynağı daha çok güneyden, Suriye'den geliyordu. Örneğin yalnızca Büyük Tümülüs'te 175 fibula, 170 kase, kazanlar ve çok sayıda kemer ele geçirilmiştir. Bunlardan bir bölümü Suriye ve Asur'dan armağan olarak ya da ticaret yoluyla gelmişse de, önemli bir bölümü Gordion'da Phryg sanatçılarınca dövme ve dökme teknikleri kullanılarak üretilmişti. Bunlar arasında, günümüz hamam taslarının atası olan, ortası göbekli (*omphalos*) ya da kulpları makarayı andıran kaseler, (T) biçimli tutamakları boğa başlarıyla süslü kazanlar, kepçeler, kemerler ve çengelli

Göbekli tunç kase. Gordion

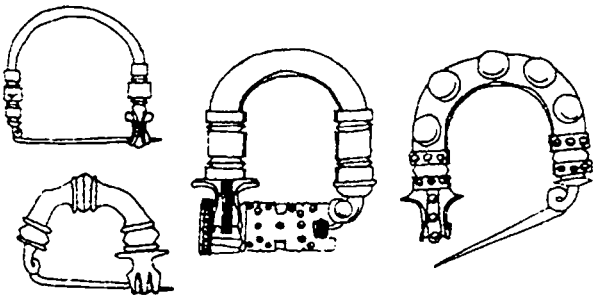
iğneler (*fibula*) sayılabilir. Göbekli taslar doğu kökenli olmakla birlikte, bunlardan göbeğinin etrafı kabarık silmeli ya da gövdesi yaprak biçimli kabartılarla süslü olanlar ile ağız kenarlarının etrafı madeni bantlı, makara kulplu kaseler tümüyle bu halka özgüdür. Bu her iki kap

Ağız kenarı Siren eklentili tunç kazan. Gordion

türünün Phrygler'in gözünde, güncel kullanımla birlikte dinsel bir anlamı da bulunmaktaydı.

Giysilerin iki ucunu tutturmaya yarayan ve aynı zamanda bir dekoratif öge olan, bazen taş ve kil kalıplarda dökülmüş, bazen de dövme tekniğiyle yapılmış fibulaları Anadolu'da ilk kez VIII. yüzyılın ortalarından başlayarak Phrygler kullanmıştır. Çoğu kez tapınaklara ve

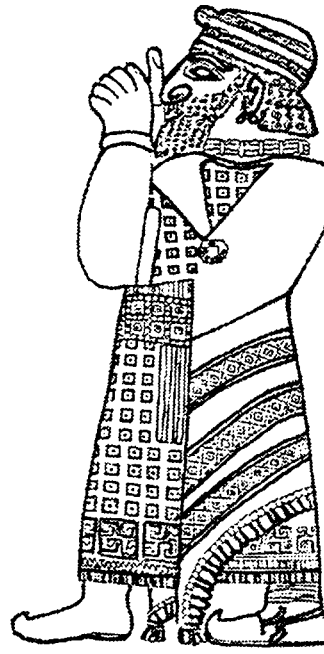

Tunç Phryg fibulaları. Gordion

mezarlara adak olarak da bırakılan fibulaların ayırdedici özellikleri, genellikle yarım daire ya da at nalı biçimli simetrik bir gövde ile buna perçinlenmiş sivri uçlu bir yaya sahip oluşlarıdır. Gordion'da ele geçirilen fibulaların sayısı 1000'in üzerindedir. Bu türde maden eserler VIII.-VII. yüzyıllarda hemen hemen tüm Akdeniz dünyasına ihraç edilmişti. İvriz kabartmasındaki Urbala'a'nın (Varpalavas) giysisinde süslü bir Phryg fibulasının nasıl kullanıldığı en iyi şekilde görülebilir.

Phrygler dokumacılıkta da başarılıydılar. Bu daldaki gelişmeye hiç kuşkusuz Orta Anadolu koyunlarının kaliteli yünleri yol açmıştı.

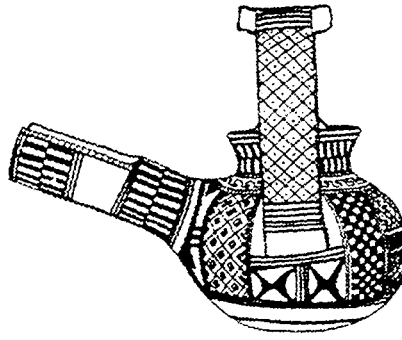
Gordion tümülüslerinde duvarlara asılmış halılar ile yerlere serilmiş keçelere ve süslü kumaşlara ait izler saptanmıştır. Nitekim bugün birçok Avrupa dilinde duvar halıları için kullanılan *tapetes* sözcüğü Phrygce'dir. Gordion sitadelindeki VIII. yüzyıl yapılarında bulunan binlerce dokuma tezgah ağırlığı ve ağırşaklar Phrygler'de tekstil sanayinin ne denli gelişmiş olduğuna kanıttır. Nakışlı Phryg dokumalarının en güzel örnekleri İvriz kabartması ve Bor Steli'ndeki Tukhana kralı Urbala'a nın giysisinde görülebilir. Her iki örnekte de kralın giysisi svastika (gamalı haç) motifleriyle bezelidir. Bu türde Phryg kumaşları Anadolu soyluları arasında çok popülerdi.

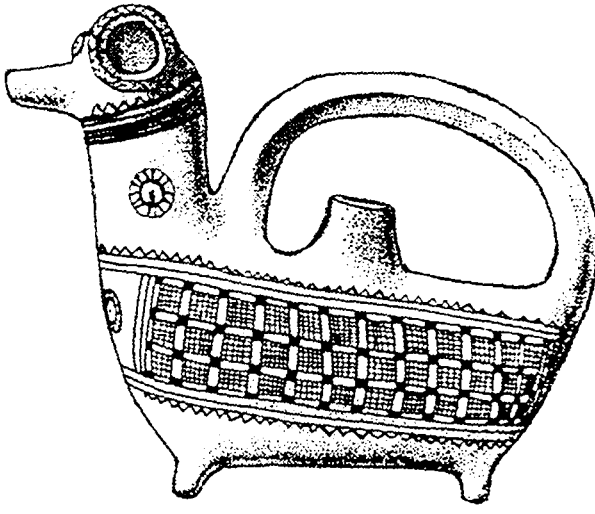
Tukhana kralı Urbala'a İvriz kabartması

Phryg çanak çömlekçiliği oldukça ileri düzeydeydi. Ancak Demir Çağ Orta Anadolu'sunda farklı etnik gruplar yaşadığından seramikçilikteki başarıların tümünü Phrygler'e bağlamak olanaksızdır. Etnik gruplar ile çanak çömlekçilik arasında her zaman doğrudan doğruya bir bağ bulunmamakla birlikte, bu dönemde Kızıl-

ırmak'ın doğu ve batısında farklı teknikte üretimde bulunan atölyeler bulunduğu anlaşılmaktadır. Batıda, Gordion, Ankara ve Midas Şehri gibi yerlerde oturan ve buraya Makedonya'dan gelmiş olanlar daha çok metalik parlaklıkta gri ve siyah renkli kapları tercih ediyorlardı. Yuvarlak ve tırfıl ağızlı testiler, maşrapalar, şişkin karınlı, geniş ağızlı çömlekler ve bira servisi için kullanıldığı sanılan, yandan akıtacağı süzgeçli küçük testiler en çok karşılaşılan kap biçimleri arasındadır. Bunlardan bir bölümü biçim olarak da madeni kapların taklididir. Az sayıda olmakla birlikte

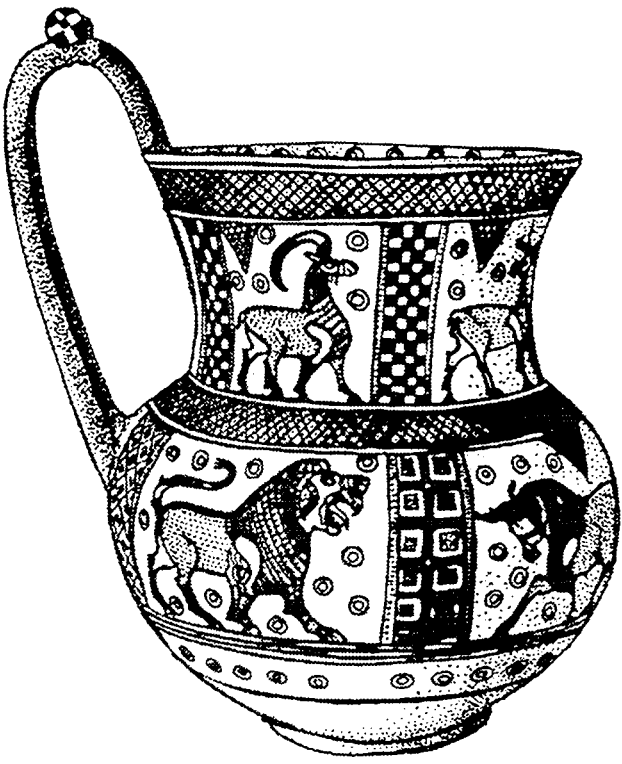

Yandan akıtacaklı testicik

Koç biçimli rhyton. Gordion

boya ile bezenmiş olanlar da vardır. Bunlardan kimileri hayvan biçimlidir.

P Tümülüsü maşrapa. Gordion

Kızılırmak'ın doğusunda, Boğazköy, Alişar, Alacahöyük, Kültepe ve Pazarlı gibi yerlerde yaşayan Phrygler bu yöreyi Muşki, Tabal, Kaşku gibi farklı etnik gruplarla paylaşıyordu ve belki de nüfus olarak azınlıktaydılar. Bu yüzden kendi çanak çömlek stillerinden çok yöresel geleneklere uymak zorunda kalmış olmalıydılar. Bu yörenin çanak çömlekçiliğinde çok renkli bir bezeme anlayışı egemendir. Be-

Stilize geyik motifi

Kontur çizgili stil

zemede, açık renk zemin üzerine siyah boya ile yapılmış stilize geyik motifleri çok yaygındır. Bu türü andıran boyalılar Kızılırmak'ın batısında da vardır; ancak burada bezeme genellikle geometrik desenli çerçeveler içindeki, konturları belirlenmiş, içleri ise noktalar ya da tarama çizgilerle doldurulmuş arslan, dağ keçisi, boğa ve kartal motiflerinden oluşturulmuştur. Her iki stilin ortaklaşa kullandıkları en belirgin motif kap yüzeylerindeki boş alanların doldurulmasına yarayan, pergelle çizilmiş tek merkezli dairelerdir. Çoğu kez madeni kapları taklit eden Phryg çömlekçileri hayvan biçimli vazoların yapımında da büyük bir başarı sağlamışlardır.

LYDİA KRALLIĞI

I. binyılda Anadolu'nun dikkat çekici halklarından biri de Lydialılar'dır. Batı Anadolu'da Gediz ve Küçük Menderes yörelerinde oturan bu halkın ne zaman ve nereden geldikleri konusu açık değildir. Antik çağ yazarları onları güneydeki Karialılar ile kuzeydeki Mysialılar ve Phrygler ile akraba gösterirler. Hint-Avrupa karakterli bir dilleri olan Lydialılar'ın Batı Anadolu'da en azından II. bin yılın ikinci yarısından beri var oldukları ve Hitit-Luvi kökenine dayandıkları oldukça belirgindir. Hitit belgelerine göre burası Şeha (Gediz) Irmağı Ülkesi adı altında küçük bir krallığın merkeziydi. Ancak VII. yüzyıl öncesindeki kültürleri konusunda yeterli bilgi yok-

tur. Bu erken dönemlerde Homeros onlardan *Maion*, Tmolos dağının eteğindeki kentlerinden de *Hyde* olarak söz etmektedir.

Antik dönem yazarları Lydia'da Atyad, Heraklid/Tylonid ve Mermnad olarak üç ayrı kral sülalesinin egemen olduğunu bildirirler. Bunlardan ilk ikisi hakkında yeterli bilgi yoktur. VII. yüzyılın başlarına doğru iktidar Mermnad sülalesinin eline geçti. Bu sülalenin 141 yıl kadar süren yönetiminde Lydialılar yalnızca Anadolu'nun değil, aynı zamanda Yakın Doğu'nun önde gelen devletleri arasına girme başarısını gösterdiler. Mermnad sülalesinin ve tüm Lydia'nın birden bire parlamasının en büyük nedeni altın madenleridir. Bölgede daha önce hiç tanınmayan bu soylu madenin VII. yüzyılın başlarından itibaren başkent Sardeis'te işletilmeye başlaması Lydialılar'ı birden bire zenginleştirmiş ve güçlendirmişti.

Mermnad sülalesinin ilk kralı Gyges'tir (687-645). 665 yıllarında Asur kralı Assurbanipal (668-627) ile diplomatik ilişkiler kurarak, Phrygler'den sonra Lydialılar üzerine yönelen Kimmer tehlikesini savuşturmaya çalıştı. Bir yandan da batı ve kuzeybatı Anadolu'da genişlemeye çabaladı. Ülkesinin sınırlarını Marmara Denizi'nin güney kıyıları ve Çanakkale Boğazı yöresine değin yaydı. 655 yıllarında, altın madenlerinden sağladığı inanılmaz güçle, Asur boyunduruğundan kurtulmaya çalışan ve kendisiyle yakın uzak hiç bir ilişkisi bulunmayan Mısırlı I. Psammetikhos'a İonialı

ve Karialı ücretli askerlerden destek birlikleri yolladı. Bütün bu çok yönlü askeri ve siyasi girişimlerine karşın Gyges 645 yılında Kimmerlerle yaptığı bir savaşta, savaş alanında öldü. Onu oğlu Ardys izledi. Bu kralın yedinci saltanat yılında (639) Kimmerler ile kuzeybatı kökenli göçebe Trerler birleşerek başkent Sardeis'i yağmaladılar. Ardys'i Sadyattes ve Alyattes (613-561) gibi krallar izledi. Alyattes döneminde Lydia Krallığı'nın sınırları doğuda Kızılırmak'a değin genişledi; göçebe Kimmer tehdidine son verildi ve batı kıyıdaki İon kent devletlerine (*polis*) karşı kimi başarılar sağlandı. Miletos (Balat) ile yapılan saldırmazlık antlaşmasını 600 yıllarına doğru Smyrna'nın (Eski İzmir, Bayraklı Höyüğü) yıkımı izledi. Böylelikle Lydia, Önasya'nın adı bilinen devletlerinden biri durumuna geldi.

Bu sırada İran'da Medler egemen olmaya başlamışlardı. İskitler ve Babilliler ile birleşerek 612'de Asur İmparatorluğu'na son veren Medler kısa sürede Kızılırmak'ın doğu kıyılarına değin Anadolu'yu ellerine geçirdiler. Yozgat'ın Sorgun ilçesi yakınlarındaki **Kerkenesdağ** yerleşmesinin Medler tarafından bu zamanda kurulduğu düşünülmektedir. Pteria adını taşıdığı sanılan bu dağ kenti 7 km. uzunluğunda bir surla kuşatılmıştır. Böylelikle Önasya'nın iki genç ve dinamik gücü Lydialılar ile Medler karşı karşıya kaldılar.

Bu iki devletin orduları 590 ile 585 yılları arasında Kızılırmak kavsi içinde sonucu alına-

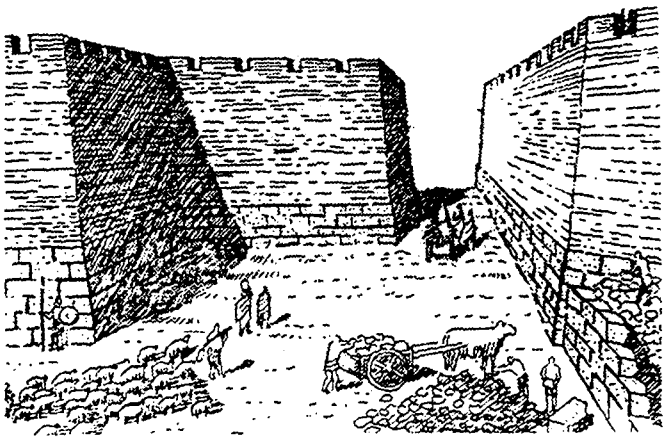
mayan savaşlar yaptılar. Beş yıl süren savaş sonuçta, 28 Mayıs 585 günü meydana gelen ve çarpışma alanını güpegündüz karanlık yapan bir güneş tutulmasıyla son buldu. Çünkü her iki taraf bu tutulmayı tanrıların bir barış uyarısı olarak yorumlamışlardı. Bu güneş tutulması Miletoslu bilgin Thales tarafından daha önceden hesaplanmıştı. Böylelikle Kızılırmak iki devlet arasında sınır çizildi. Alyattes'i oğlu Kroisos (560-547) izledi. Mermnad sülalesinin bu sonuncu hükümdarı, zenginlikleri ve cömertliğiyle büyük bir ün kazanmıştı. Bu sırada İran'da Medler'in yerini Kyros'un yönetimindeki Persler almıştı. Sonuçta iki devletin orduları 547 yılı ilkbaharında Kızılırmak kavsi içinde karşı karşıya geldiler. Yaz aylarında üç ay kadar süren savaş sonuçsuz kaldı. Kroisos, eskiçağların savaş geleneklerine uygun olarak, yaklaşan kış nedeniyle, gelecek yıl aynı yerde yeniden olmak üzere geri çekilmeye başladı; ancak Kyros onu gizlice izledi ve Lydia başkenti Sardeis'in önlerine geldi. Sonuçta 14 günlük bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirerek Lydia Devleti'ne son verdi. Böylelikle Anadolu tümüyle İranlılar'ın egemenliği altına girdi.

Lydialılar süvarilikleriyle ünlüydüler. Herodotos onları Asya'da yiğitlikte kimsenin bileğini bükemeyeceği savaşçılar olarak tanımlar. Süvariliğin gelişmesinde bölgede yetişen soylu atlar ile uçsuz bucaksız otlaklar olumlu rol oynamıştı. Ancak Pers istilasından sonra onlar da giderek Phrygler gibi, müzik, zevk ve

sefahat düşkünü kimseler olarak nitelenmeye başlamışlardır.

Lydia Krallığı merkezi karakterli bir yapıya sahipti. Krallık belli bir sülaleye bağlı olarak babadan oğula geçmekteydi. Bunun yanında zaman zaman varlığını duyurabilen çok zengin bir tüccar sınıfı da bulunuyordu. Krallığın başkenti Sardeis aynı zamanda uluslararası bir metropol görünümündeydi. Hermos (Gediz) vadisi içinde, Tmoloslar'ın (Bozdağ) kuzey etekleri üzerindeki yalçın kayalıkta kurulmuş bulunan bu kent Midas'ın Gordion'undan farklıdır. Günümüze yeterli kalıntısı gelmemekle birlikte, sitadel güçlü surlarla çevriliydi. İçinde krallık sarayı ile öteki resmi binalar bulunmaktaydı.

Aşağı kent sitadelin batı ve kuzey etekleri üzerindeki geniş alanda kurulmuştur. Önceleri etrafına bir sur çekilmesine gerek duyulmamıştı. Bu yüzden de VII. yüzyılın ilk yarısı içinde Kimmerler'in yağmalarına sahne olmuştu. VII. yüzyılın ikinci yarısı içinde kent 20 m. kalınlığında ve yüksekliği hala 10 m.yi aşan bir surla çevrildi. Yüksek taş beden üzerine massif teknikte ve kerpiç bloklarla yapılmış bu duvar VI. yüzyılın ilk yarısı içinde payandalarla desteklenerek kalınlığı daha da arttırılmıştır. Bunlar kentin doğu kapısının her hangi bir kuşatma sırasında alttan tünel açılarak tahrip edilmesine karşı alınmış önlemlerdi.

Sardes aşağı şehir suru ve doğu giriş kapısı

Sitadelin eteklerindeki aşağı şehirde de kimi resmi yapılarla bulunmaktaydı. Örneğin kuzey etekler üzerinde saptanan kireç taşından anıtsal teras duvarları bu yörenin Lydialılar açısından önem taşıdığına ve resmi karakterine işaret eder; ancak bunlar günümüze yalnızca parçalar halinde kalabilmiştir. Ekonomik etkinlikler daha çok batı yakada, kenti bu yönde sınırlayan Paktolos (Sart) çayı yöresinde toplanmıştır. Nitekim altın arıtma atölyeleri, mücevherci dükkanları ve pazar yeri hep bu taraftadır.

Halka ait konutlar oldukça sade ve yoksul görünümlüdür. Taş temel üzerine yükselen kerpiç duvarları sazdan bir damla örtülüydü. Çok basit türde tek hücreli olarak inşa edilmişlerdi. Boyutları 8.00 X 3.20 m. civarında olan hücreler dikdörtgen planlıdır. İç bölünme ev halkının gereksinimine göre ayarlanmıştır; ancak arada belirgin bir bölme duvarı da yoktur. Bu nedenle bölümlerin, tavan kirişlerine

asılan halı ya da kilim gibi dokumalarla sağlandığı düşünülebilir. Uzun duvar üzerine açılmış bir kapıyla girilebilen evlerin tabanı topraktır. İçerde kiler bölümü ile ocak ve fırına yer verilmiştir. Kimi mekanlarda, tabandan 1 m. yüksekliğinde ince ışık açıklıkları bırakılmıştır. VI. yüzyılın ikinci yarısında, Phrygia'da olduğu gibi, konutların duvarları dıştan boyalı kabartmalarla süslü, pişmiş toprak levhalarla kaplanmaya, çatılar da kiremitle örtülmeye başlamıştı. Bunların yanında saz dam örtüsü de tümüyle unutulmadı.

Büyük bir nüfus barındıran Sardeis'te krali nekropol 8 km. kuzeyde, Marmara (Gygaie) Gölü'nün güney kıyılarında, halkın gömü alanı ise Paktolos çayının ve aşahı şehrin hemen batısındaki yamaçlar üzerindedir.

Lydia sikkesi

Lydia'nın Anadolu'daki uygarlık mozayiğine katkısı daha çok ekonomi dalında olmuştur. Bu halkın insanlık tarihi ve kültürüne yaptıkları armağanlardan en ünlüsü parayı icat etmiş olmalarıdır. VII. yüzyılın ikinci yarısı içinde ortaya çıkan bu buluşun doğal sonucu olarak dünya ticaretinde değiş-tokuş usulünün yerini para ticareti almış; böylelikle iş ve ticaret alanlarında yeni ve büyük gelişmeler olmuştur.

İlk sikkeler elektron denen altın-gümüş karışımı bir maddeden yapılmıştır ve biçim olarak baklaya benzerler. Ön yüzleri ilk za-

manlar düz, sonra çizgili, daha sonra da resimli olan bu sikkelerin arka yüzlerinde bir, iki ya da üç adet derin dörtgen ya da üçgen çukurluk bulunur. Resimli sikkelerin ön yüzlerinde ise önceleri krallığın arması olan arslan başı, pençesi ya da iki arslanın karşılıklı ön bölümleri yer alır. Kroisos döneminde saf altın ve gümüş sikkeler de basılmaya başladı. Sardeis darphanelerinde basılmaya başlanan ilk sikkelerden çok kısa bir süre sonra Miletos, Ephesos, Samos (Sisam) ve Khios (Sakız) gibi İon kentleri de bu sistemi benimsediler.

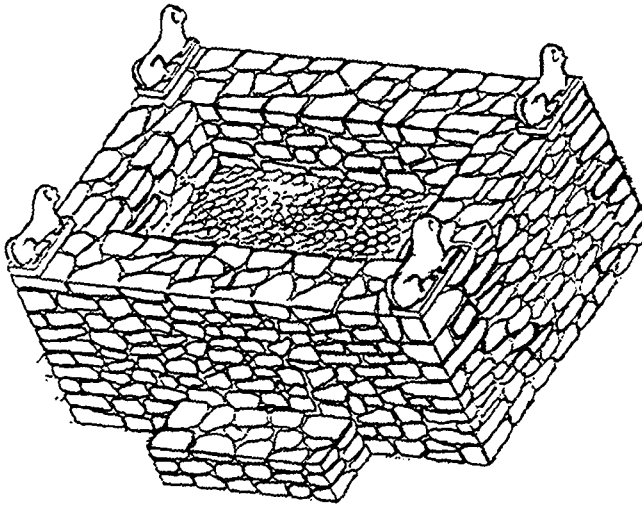
Ticarete büyük ilgi duyan Sardeis halkı küçük dükkan, halka açık gazinolar ve hatta genelevlerin sahibi ilk insanlardır. Kentin doğudan ve batıdan gelen ticaret yollarının kesiştikleri bir noktada olması ve altın madenlerinin varlığı halkın ticaret yaşamını pratik duruma sokacak buluşlar yapmasına neden olmuştur. Sözgelimi ilk sikkeler bile paralı askerlerin ücretlerinin ödenmesiyle ilgili olmalıydı.

Lydia'nın eskiçağ insanını en etkileyen yönü altın zenginliğiydi. Varlığı VII. yüzyılın başlarına doğru anlaşılan bu zenginlik Sardeis kentinin içinden akıp Gediz ırmağına karışan küçük Paktolos (Sart) Çayı'nın alüvyonlarından sağlanıyordu. Efsanelere göre Paktolos bu özelliğini, dokunduğu her şey altın olan Phryg kralı Midas'tan almıştı. Tanrıların lütfu olarak bu özelliğe kavuşan Midas sonuçta elini attığı ekmeğin bile altına dönüştüğünü görerek, açlıktan ölmemek için tanrılara yakarır. Bu özellik-

ten kurtulmak ister. Dileği kabul edilen krala Sardeis'teki Paktolos çayına gitmesi ve bu suyun kaynağında yıkanması söylenir. Midas da söylenenlere aynen uyar ve altından arınır; ancak bu özellik de Paktolos'a geçer.

I. yüzyılda tümüyle tükenmiş olan bu alüvyal altın Lydialılar'ca önce cevher olarak elde ediliyor, sonra da atölyelerde arıtma işlemlerinden geçiriliyordu. Sardeis kazılarında bunlardan biri tümüyle ortaya çıkarıldı. Atölyeler Paktolos'un doğu kıyısı üzerinde kuruluydu. Burada cevherin içindeki yabancı alaşımlar çanaklama yöntemiyle kurşunla eritilerek arıtılmakta, böylelikle de elektron denen beyaz altın elde edilmekteydi. Ancak altın ve gümüşün kolaylıkla belirlenebilen saflık derecesine karşılık elektronda bu işlem güçlükler çıkarıyordu. Sorunun çözümü Kroisos döneminde bulundu. Semenkasyon denen bu yeni yöntemde levha haline getirilmiş elektronun üzeri tuğla tozu ve tuzdan oluşan bir karışım ile örtülerek ısıtıldıktan sonra uzunca bir süre kor halinde bekletiliyordu. İşlem sonucunda gümüş tuzla birleşmekte, böylelikle de altından ayrışmaktaydı.

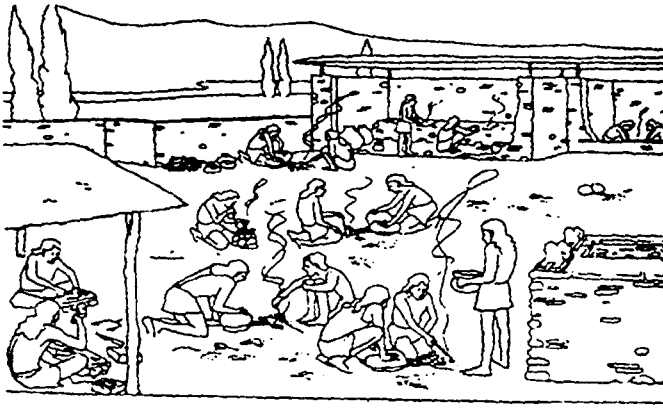
Taştan duvarlarla çevrili arıtma atölyelerinden birinin ortasında bir sunak vardır. Dört bir yanında, oturmuş arslan yontularının yer aldığı bu sunak yerel Ana Tanrıça Kuvava yani Kybele'ye ilişkin olmalıdır. Çünkü Kybele özellikle Anadolu'nun batı kesiminde arslanlarla birlikte gösterilen bir tanrıçadır. VI. yüzyıla ait

Sardeis Kuvava (Kybele) Sunağı

bu sunak olasılıkla altın işçilerinin de tanrıçanın gözetiminde bulunduklarının kanıtıdır. Bunun yanında arslan bir yandan da Lydia kral hanedanının simgesidir. Böylelikle atölyelerin kraliyet ailesinin denetiminde çalıştığı da ifade edilmiş olabilir.

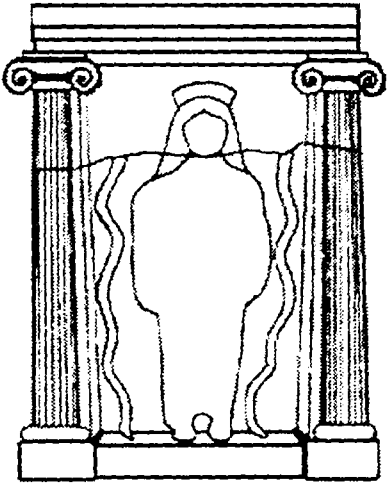
Lydialılar da çok tanrılı bir dine sahipti. Ancak Phrygler'deki gibi, burada da dinin en önde gelen ögesi *Kuvava* adıyla anılan Kybele yani Büyük Ana idi. Bu eski ve köklü Anadolu tanrıçasına Lydia ülkesinde en azından II. binyılın ikinci yarısından beri tapınılmaktaydı. Manisa yakınlarında ve Sipylos (Sipil) dağının kuzeydoğu etekleri üzerine oyulmuş, oturan Ana Tanrıça kabartması bunun en iyi kanıtıdır. Tanrıçanın Sardeis'te VI. yüzyılın ortalarında büyük bir tapınağı bulunmaktaydı. Henüz yeri saptanamayan bu tapınağı, Sardeis'te bulunmuş

Sardeis'ten altın arıtma atölyeleri

mermer bir sunak üzerine işlenmiş kabartmasından tanıyabilmekteyiz. 550 yıllarına tarihlenen bu sunak üzerindeki kabartmalarda Ana Tanrıça İon düzeninde bir tapınağın önünde ayakta durmaktadır.

Lydia kralları aynı zamanda eski Yunan tanrılarına karşı da büyük bir ilgi duyuyorlardı. Krallar Delphoi ve Didyma'daki Apollon tapınakları ile Ephesos Artemisi'ni zengin armağanlara boğuyorlardı. Nitekim Sardeis'te kutsanan ünlü tanrıçalardan biri de Sardes Ar-

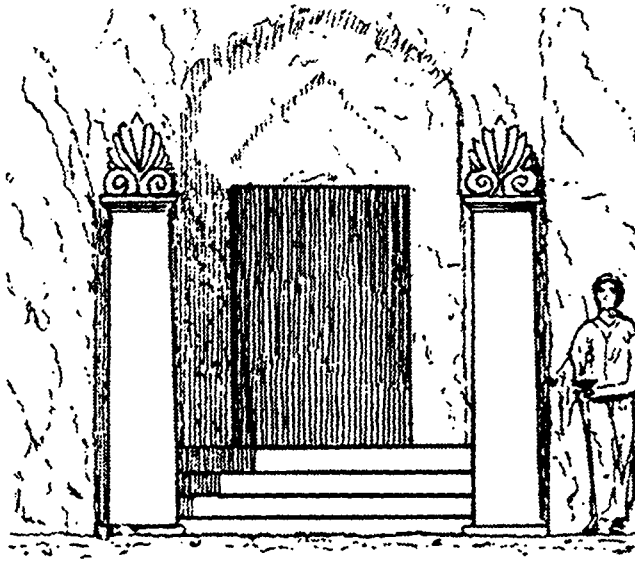
Sardeis'ten Tapınak modeli içinde Kybele

temisi (*Artemis Sardiene*) idi. Lydialılarca *Artimu* olarak adlandırılan tanrıçanın kentte büyük bir sunağı bulunuyordu. Bu iki tanrıçanın yanında bazen Lydialı olduğu söylenen Bakkhos yani Dionysos'un da önemli bir yeri vardı. Hatta bu tanrı üçlüsünün Lydia halkının dinsel inanışlarını yönettikleri söylenebilir.

Lydia kral ve soyluları ölülerini, Phrygler'deki gibi yığma toprak tepeler altına gizlenen odalara gömüyorlardı. Burada da gömülen kişinin önemine göre odanın üzerine yığılan toprak artıyor ya da azalıyordu. Tümülüs denen bu türde mezar anıtları Lydia bölgesinin çeşitli yerlerine dağılmıştı. Kral ve kral ailesinden gelenler Sardeis'in hemen kuzeyinde, Marmara Gölü kıyısındaki Bintepe mezarlığına gömülmüşlerdi. Bu mezarlıktaki irili ufalı 100 kadar tümülüsten üçünün krallara ilişkin olduğu sanılır. Bunlardan 355 m. çapında ve 61 m. yüksekliğindeki biri Anadolu'daki benzerlerinin en yükseğidir. Herodotos'un övgüyle sözünü ettiği ve Alyattes'e ilişkin olduğunu bildirdiği bu anıtın küçük gömü odası (3.32 X 2.37 X 2.30 m.) zaman zaman ağırlıkları 16 tona ulaşan, özenle işlenmiş mermerleşmiş kireçtaşı bloklardan yapılmıştır. Mezar odası soyguncular tarafından yağmalanmıştır. Anadolu'ya Phrygler'ce tanıtılmış tümülüs gömü geleneğini benimsemekle birlikte Lydialılar olasılıkla Mısır etkileri sonucunda kimi farklı uygulamalara gitmişlerdi. Örneğin en başta mezar odaları ahşap yerine taştan inşa edilmiş; mezar

odasının önüne bir giriş ve kapı eklenmiş; son olarak da yığılan toprağın yanlara doğru kaymaması için tepenin çevresine *krepis* denen taştan bir duvar örülmüştür. Mezar odalarına cesetler taştan sedirler (*kline*) üzerine yatırılmıştır. Bunlardan bazıları ahşap bir mobilyayı andıran şekilde ayaklarla süslenmiştir. Kimi küçük tümülüslerde, mezar odası yerine taş sandık türü küçük bir tekne oluşturulmuş, ceset buraya demir çivilerle süslü ahşap bir sandukaya konarak yerleştirilmiştir. Gömü sırasında daha çok içkili bir tören yapılmıştır.

Bintepe nekropolündeki tümülüslere karşılık Sardeis'te yaşayan orta ve daha aşağı sınıftan halk ise Sart Çayı vadisinin özellikle batı yakasındaki yamaçlarda, çoğunlukla yumuşak kayalara oyulmuş küçük mezar odalarına ya da

Bir Lydia mezarı cephesi (VI.yy)

basit çukurlara gömülmüşlerdir. 7. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanan bu türde mezarlara daima bir dromos ile girilmektedir. Kimi mezar odalarının girişleri basamaklar ve kabartmalı stellerle belirtilmiş, üzerlerine de küçük bir tümülüs olacak biçimde toprak yığılmıştı. Çoğu Lydia Krallığı sonrasına, Pers egemenliği dönemine ait bir, iki ya da ender olarak üç odalı bu mezarlarda cesetler genellikle kayaya oyulmuş tekneler ya da ahşap mobilyaları taklid eden oyma bacaklı sedirler üzerine bırakılmıştı. Bu tür mezarlar bir aile için yapılmıştı ve bu yüzden de zaman zaman açılacak biçimde düzenlenmişlerdi. Bu alanda Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Amerikalı bilim adamları tarafından 1 154 mezar açılmıştır. Cesetleri yığma toprak tepelerin altındaki taştan odalara gömme adeti Lydia Krallığı'nın yıkılışından sonra da bir süre kullanılmıştır. Uşak-Güre yakınlarındaki, "Karun hazinesi" olarak adlandırılan zengin buluntularıyla ünlü **İkiztepe** tümülüsleri bu çağdan kalmadır. Bunların yanında dikdörtgen planlı tek kişilik basit mezarlar da vardır.

Lydialılar'ın Hint-Avrupa kökenli bir dilleri vardır. Tam olarak çözülemeyen fakat Luvca ve Lykçe'ye yakın görünen bu dil Aramice-Lydce ya da Yunanca-Lydce olarak kaleme alınmış çift dilli (*bilinguis*) birkaç yazıt yardımıyla anlaşılmaya başlamıştır. Alfabeleri 26 harflidir ve bunların bir bölümü Yunanca ve Phrygce'dekilere benzer. Bu benzerlik her üç alfabenin Fenike'den alınmış olması nedeniyledir.

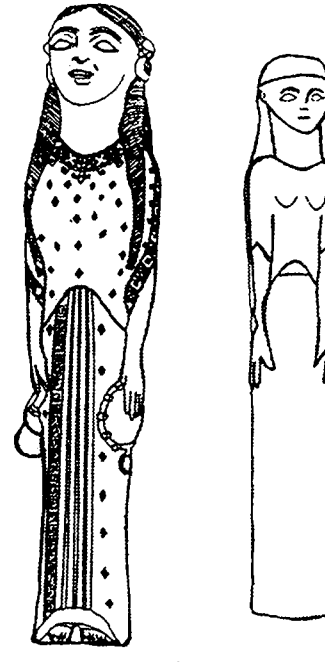
Çift dilli yazıt. Üst Lydce (sağdan sola), alt Yunanca (soldan sağa), Sardeis

Lydia'da fildişi ve kemik oymacılığı gelişmiş olmalıydı. Ünlü ozan Homeros bile Lydia'nın fildişi oymalarından övgüyle söz etmiştir; ancak bugüne kadar Sardeis kazılarında, bir mezarda bulunmuş küçük bir baş dışında, fildi-

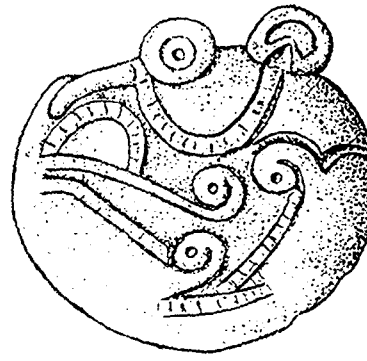

Ephesos (sol-orta) ve Elmalı-Bayındır'dan (sağ) fildişi heykelcikler. Lydia atölyesi

şi eserlere rastlanabilmiş de değildir. Yanakları üzerine bir çift hilal kazılı olan bu baş olasılıkla Ay Tanrıçası Artemis'e hizmet eden bir rahibeye aittir. 7. yüzyılın ikinci yarısı içinde ve 600 yıllarında Batı Anadolu'da etkin olan en azından iki fildişi atölyesinin varlığı, Ephesos Artemisionu'na sunulmuş adak heykelcikleri ile Elmalı yakınlarındaki Bayındır tümülüsleri ve Gordion'da bulunmuş olan heykelciklerden anlaşılmaktadır. Birçoğu işlemeli Phryg kumaşlarıyla yapılmış yerli Anadolu giysileri giyen bu figürlerin gülümseyen yüzleri ile uzun bademe benzer gözlerinde İon özellikleri sezilebilmektedir. Buna karşılık dış hatlar Lydia tarzında yumuşak çizgilerle sınırlandırılmıştır. Özelikle Elmalı-Bayındır tümülüslerinde ele geçirilmiş iki çocuklu kadın heykelciği tümüyle İç-batı Anadolu-Lydia özelliklerine sahiptir. Biri, ellerinde Phryg türü çanak ile yonca ağızlı testicik tutan Ephesos Artemision'unda bulunmuş kimi rahibe heykelcikleri ise iki parçalı giysileri ile Samos ve belki de

Ephesos'tan İon etkili fildişi heykelcikler. İonia atölyesi

Bozkır biçeminde kemik oyma

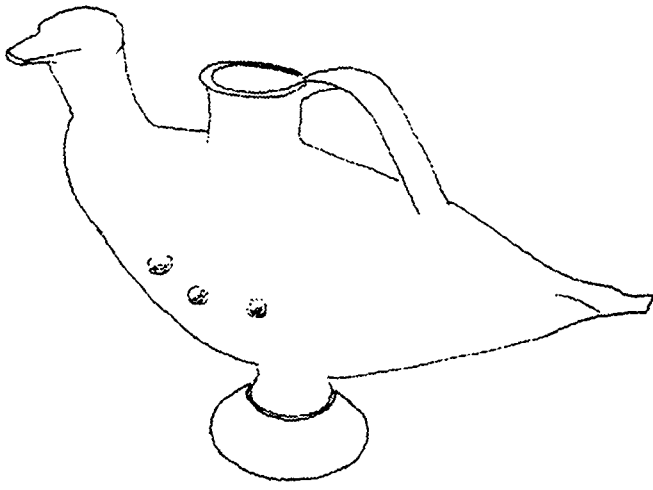
Ephesos etkilerini taşır. Bunlar, İon etkisinin daha yoğun olarak hissedildiği farklı bir atölyenin ürünleri sayılabilir. Sardeis'te 7. yüzyılın sonları ya da 6. yüzyılın başlarında göçebe hayvan biçeminde eserler üreten ilginç bir kemik oymacılık atölyesinin varlığı da bilinir.

Altın ve gümüşün bolca bulunmasıyla ilişkili olarak gelişmiş dallardan biri de kuyumculuktu. Lydialı kuyumcuların başarısı öncelikle kralların kutsal alanlara gönderdikleri altın ve gümüşten armağanları anlatan Herodotos'un satırlarında görülebilir; ancak ne yazık ki bunlar günümüze değin ulaşamamışlardır. Buna karşılık şimdi Uşak Müzesi'nde sergilenen Karun Hazineleri bu konuda çok iyi bir fikir verecek kalitededir. Her ne kadar Lydia Krallığı'nın yıkılışından hemen sonraya ait olmakla birlikte, bu eserlerin bir bölümünün Pers beğenisine göre, Lydialı kuyumcular tarafından Paktolos altınlarından yapıldığı kuşkusuzdur. Ayrıca Sardeis'li kuyumcuların başarısı mezarlara bırakılmış armağanlardan da izlenebilir. Bunlar arasında ölü giysilerini süsleyen baskı kabartma bezekli küçük levhalar,

rozetler, düğmeler ve altın şeritler önemli yer tutar. Lydia halkı süs eşyası olarak küpeye çok düşkündü. Bu düşkünlük özellikle süvariler arasında da yaygındı. Bu yüzden Sardeis kazılarında 50 altın küpe ile küpe dökümünde kullanılan taş kalıplar bulunmuştur. Bunlardan koç biçimli bir küpe oldukça ilginçtir. Bu ve bunun gibi altın eserler Lydialılar'ın altın işçiliğinde çok yüksek bir beceri ile basitliğini yitirmiş uzun bir geçmişe dayanan çalışmaları olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında tekstil ve kozmetik sanayii de oldukça ileri düzeydeydi. Ayrıca VI. yüzyılın ilk yarısı içinde cam boncuk ve dağ kristalinden ziynet eşyaları üreten yerli atölyeler de bulunuyordu. Daha çok boncuk üretimiyle ilgili olan cam atölyesi, kenti doğudan çeviren kalın surun dış yüzüne bitişik olarak inşa edilmişti.

Lydialılar'da dokumacılık çok gelişmişti. Burası yün boyacılığının merkezlerinden biri olarak kabul ediliyordu. En sevilen renk erguvan rengiydi. Başkent Sardeis önemli bir tekstil sanayii merkeziydi. Burada üretilen gözkamaştırıcı renklerdeki halılar Pers krallarının saraylarını süslemekteydi. Bunun yanında altın sim işlemeli kumaşlar ve ten renginde transparant ketenler eski dünyanın tanınmış ürünleri arasındaydı.

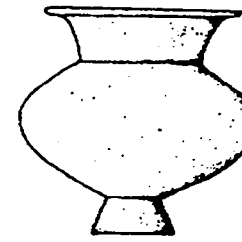
Lydia çok erken dönemlerden başlayarak batıdaki İonialı komşularıyla sıkı ilişkiler kurmuştu. Bu ilişki çömlekçilikte de açık bir biçimde izlenebilmektedir. Örneğin VII. yüzyıl

Ördek biçimli vazo. Sardeis

öncesinde Lydia'da Yunanlılar'a özgü Proto-Geometrik ve Geometrik türde bezemeli kaplar kullanılıyordu. Bunun yanında yöreye özgü eski bir tür olan metalik gri renkli çömlekler ile kırmızı zemin üzerine siyah renkte boyalı motifler içeren seramikler de üretiliyordu; ancak bunların kullanımları yüzyıllar geçtikçe giderek azalıyordu. VII. yüzyılda Yunanlılar Doğu ülkeleriyle kurdukları ticaret ilişkileri sonucu Doğulu motiflerin üstün olduğu yeni bir çömlek bezeme türü geliştirdiler. Bu yeni biçem Lydia'da da kısa zamanda benimsendi. Bu tür bezemede kapların yüzeyi genellikle açık renk astar üzerine kırmızımsı bir boya ile yapılmış, otlayan yaban keçileriyle süsleniyor; arslan, yaban domuzu, sfenks ve kuşlar da öteki motifleri oluşturuyordu. VI. yüzyıla gelindiğinde Lydialı çömlekçiler daha bağımsız çalışmaya ve kendi stillerini geliştirmeye başladılar. Eskiden

biçim yönünden de Yunan beğenisine bağlı kalan çömlekçiler tümüyle kendilerine özgü bezeme ve kaplar yaratma yolunu tuttular. Sardeis'te bulunmuş ördek ve kayık biçimli kaplar bu yeni çalışmaların ürünleridir. Bu sanat dalının Lydia'ya özgü biçimi, bölgenin ünlü krem ve *bakkaris* adlı parfümlerini dünyaya yayma amacıyla yapılmış *lydion* denen vazocuklardır. Konik bir altlık üzerinde yükselen, bazen yatay oluklarla süslenmiş bu türde vazocuklar eski dünyanın pek çok yerine ulaşmıştır. Bu yüzyılda çanak çömleklerin boyanmasında Lydia özellikleri egemen olmuştur. Sarı, beyaz ya da turuncumsu astar üzerine fırça oyunlarıyla damarlı mermer görünümü uyandıran dalgalı kuşaklar ya da yine aynı teknikle buklemsi motifler yapılmaya başlanmıştır. Sardeis'te yaygın olarak üretilip kullanılan bu türde kaplara, Anadolu'nun Lydia etkisinde kalmış pek çok kentinde (Ephesos, Smyrna, Daskyleion, Pitane, Larisa, Kolophon, Gordion, Midas Şehri, Alişar) rastlanmıştır.

Lydion türü vazocuk

Kraliyet sarayının esini ile geliştirilmiş ve fakat hiç bir zaman halka mal olmamış bu türde bezemeli kaplar ve *lydion*'lar fazla uzun ömürlü olmamış, 500 yıllarında yani krallığın çökmesinden hemen sonra kullanılmaz duruma düşmüştür. Lydia çömlekçiliği komşu Phryg ve Doğu Yunan çömlekçiliğine kıyasla çok sönük

bir gelişim göstermiş, hiç bir zaman çarpıcı bir yapıya bürünememiştir.

Lydia Doğu ve Batı dünyaları arasındaki konumu yüzünden eşsizdir. Yunanlılar'la yüzyıllarca sıkı bir kültür alışverişi içinde bulunmuş olması nedeniyle onlara çok şey borçlanmış, bunun yanında kendi özgün niteliklerini de yitirmeden ilginç bir kültür sentezi yaratma başarısını göstermiştir.

Demir Çağ Batı Anadolu halkları arasında **Karialılar** ile **Lykialılar** da özel bir yere sahiptir. Batı Anadolu'nun güneybatı kesiminde kısmen kıyıdan içerde yaşayan bu halkların Hitit-Luvi kökenine uzanan birer geçmişi bulunmaktadır. II. bin yıl metinlerinde onlardan *Karkişa* ve *Lukka* olarak söz edilir. Her ikisi de Lyd, Phryg ve Yunanlılar'ın kullandığı türde bir alfabe yazısına sahipti; ancak bu diller henüz tam anlamıyla okunabilmiş değildir. II. bin yılda büyük bölümü göçebe karakterli bir yaşam biçimine sahip olan bu halkların belirli bir yerleşme yerleri yoktu. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren kentler kurmaya başladılar. Özellikle Lykialılar'ın ahşap mimariyi yansıtan taşa oyulmuş mezar anıtları Anadolu uygarlığında dikkat çekici bir yer alır. Bunların en güzel örnekleri başta Ksanthos olmak üzere, Myra, Limyra, Pinara ve Tlos gibi Lykia kentlerinde görülebilir.

Lydia Devleti'nin tarih sahnesinden 547 yılında çekilişinden sonra İranlılar birkaç yıl içinde Ege Denizi kıyılarına değin tüm Ana-

dolu'yu ellerine geçirdiler. Bu tarih Anadolu için bir dönüm noktasıdır. Yerli kültür geleneklerine darbe vuran Pers boyunduruğu 333 yılına değin iki yüz yıl kadar sürdü. Bu yeni dönemde yarımadaya özgü yerli kültür gelişiminin yerini Yunanistan'dan gelen yeni etkiler ve bunun sonucunda ortaya çıkan Yunan kültürü almaya başladı. Binlerce yıldır süregelen özgün Anadolu uygarlıkları son bulmuştu.

SEÇİLMİŞ TÜRKÇE BİBLİYOGRAFYA

AKTÜRE, S., *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (İstanbul 1994).

AKURGAL, E., *Anadolu Uygarlıkları* (İstanbul 1993).

-------, *Eskiçağ'da Ege ve İzmir* (İzmir 1993).

-------, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları* (İzmir 1995).

ALKIM, U.B, ALKIM, H., BİLGİ, Ö., *İkiztepe* (Ankara 1988).

ALP, S., *Hitit Çağında Anadolu* (Ankara 2000).

ARSEBÜK, G., *İnsan ve Evrim* (İstanbul 1995).

BAYDUR, N., *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul 1970).

BRAIDWOOD, R.J., *Tarih Öncesi İnsan* (çev. M. Glazer, D.Arısan Günay) İstanbul 1995).

BELLİ, O., "Urartular", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1982: 140-208.

--------, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları* (İstanbul 1999).

BİLGİ, Ö., *Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri* (İstanbul 2001).

ÇAMBEL, H., BRAIDWOOD,R.J., *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları* (İstanbul 1980).

ÇİLİNGİROğLU, A., *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler* (İzmir 1984).

-------, *Urartu Tarihi* (İzmir 1994).

-------, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı* (İzmir 1998).

DARGA,M., *Hitit Mimarlığı I* (İstanbul 1985).

-------, *Hitit Sanatı* (İstanbul 1992).

DİNÇOL,A., "Hititler", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1982: 18-120.

-------, "Geç Hititler", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1982: 121-138.

DURU, R.,*Kuruçay Höyük I-II* (Ankara 1994, 1996).

ERZEN, A., *Doğu Anadolu ve Urartular* (Ankara 1986).

--------, *Çavuştepe I* (Ankara 1978).

ESİN, U., *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I-II* (İstanbul 1979, 1981).

FRANGIPANE, M., *Yakın Doğu'da Devletin Doğuşu* (çev. Z. İlkgelen) (İstanbul 2002).

KARWIESE,S., *Antik Nümizmatiğe Giriş* (İstanbul 1995).

KINAL, F., *Eski Anadolu Tarihi* (Ankara 1998).

KORFMANN,M., *Troia. Gezi Rehberi* (İstanbul 1992).

KORFMANN,M., MANNSPERGER, D., *Troia. Homeros İlyada ve Etkileri* (İstanbul 1992).

KOŞAY, H.Z., AKOK,M., *Alaca Höyük Kazısı 1963-67 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor* (Ankara 1973).

-------, *Alaca Höyük Kazısı 1940-48'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor* (Ankara 1966).

LLOYD, S., *Türkiye'nin Tarihi* (çev. E. Varinlioğlu) (İstanbul 1997).

NAUMANN, R., *Eski Anadolu Mimarlığı* (Ankara 1975).

ÖZFIRAT, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri* (İstanbul 2001).

ÖZGÜÇ, T., *Kültepe-Kaniş* (Ankara 1959).

-------, *Altıntepe I -II* (Ankara 1966, 1969).

-------, *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı* (Ankara 1971).

-------, *Maşat Höyük Kazıları I-II* (Ankara 1978, 1982).

-------, *Kültepe-Kaniş* (Ankara 1986).

-------, *İnandıktepe* (Ankara 1988).

ROAF, M., *Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu*. Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9 (çev. Z. Kılıç) (İstanbul 1996).

SEVİN, V., "Frygler", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1982: 248-273.

---------, "Lidyalılar", *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1982: 276-308.

---------, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si* (İstanbul 1994).

---------, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I* (Ankara 2001).

TEKİN,O., *Antik Nümizmatik ve Anadolu* (İstanbul 1992).

---------, *Eskiçağ'da Para* (İstanbul 1994).

TUNA, C., *Mağaralardan Kente* (İstanbul 2000).

-------, *Kentten İmparatorluğa* (İstanbul 2002).

YILDIRIM, R., *Eskiçağ'da Anadolu* (İzmir 1996).

ANADOLU'DA YÜRÜTÜLEN BAŞLICA KAZILAR VE KAZICILAR

ÖREN YERİ	KAZANLAR	BAŞ. - BİTİŞ YILI
ACEMHÖYÜK	Nimet Özgüç	1962-79
	Aliye Özten	1989-
ADİLCEVAZ	Emin Bilgiç-	1964-72
	Baki Öğün	
AHLATLIBEL	Hamit Z.Koşay	1934
ALACAHÖYÜK	Hamit Z.Koşay	1935-83
	Mahmut Akok	
	Hatçe Baltacıoğlu	1995
	Aykut Çınaroğlu	1997-
ALİŞAR	H. von der Osten	1927-32
	Ronald L.Gorny	1993-
ALTINTEPE *(Erzincan)*	Tahsin Özgüç	1959-66
ALTINTEPE *(Van)*	Veli Sevin	1997-1999
	Ersin Kavaklı	
ANZAF	Oktay Belli	1991-
APHRODİSİAS	Kenan Erim-	1967-83
HÖYÜĞÜ	B. Kadish-	
	R. Marchese-	
	M.S.Joukowski-	
ARSLANTEPE	Loui Delaporte	1932-38
	Salvatore Puglisi	1962-83
	Alba Palmieri	1984-89
	Marcella Frangipane	1990-
AŞIKLIHÖYÜK	Ufuk Esin	1989-

AYANIS	Altan Çilingiroğlu	1989-
AZNAVURTEPE	Kemal Balkan	1960-61
BABAKÖY	Kurt Bittel	1936
BADEMAĞACI	Refik Duru	1993-
BAKLATEPE	Hayat Erkanal	1995-
BELBAŞI	Enver Bostancı	1960
BELDİBİ	Enver Bostancı	1959-60
		1966-67
BEŞİKTEPE	Heinrich Schliemann	1885
	Manfred Korfmann	1982-87
BEYCESULTAN	Seton Lloyd- James Mellaart	1954-59
BİTİK	Remzi Oğuz Arık	1948
BOĞAZKÖY	Hugo Winckler	1906-07
		1911-12
	Kurt Bittel	1931-39
	Rudolf Naumann	1952-75
	Peter Neve	1976-93
	Jurgen Seeher	1994-
BÜYÜK GÜLLÜCEK	Hamit Z. Koşay	1957
BÜYÜKTEPE	Antonio Sagona	1990-92
CAFERHÖYÜK	Jacques Cauvin	1980-85
CANHASAN	David French	1961-69
ÇARKİNİ	Kılıç Kökten	1956
ÇATALHÖYÜK	James Mellaart	1961-64
(Konya)	Ian Hodder	1993-
ÇATALHÖYÜK *(Hatay)*	Robert J. Braidwood	1935-36
ÇAVİ TARLASI	Alwo von Wickede	1983-84
	Adnan Mısır	

ÇAVUŞTEPE	Afif Erzen	1961-85
ÇAYBOYU	David French	1970-72
ÇAYÖNÜ	Halet Çambel-	1964-86
	Robert J.Braidwood-	
	Mehmet Özdoğan	1986-91
DEĞİRMENTEPE *(Elazığ)*	Refik Duru	1973
DEĞİRMENTEPE *(Malatya)*	Ufuk Esin	1978-86
DEMİRCİHÖYÜK	Kurt Bittel	1937
	Manfred Korfmann	1975-78
	Jürgen Seeher	1990-91
DİLKAYA	Altan Çilingiroğlu	1984-91
DOMUZTEPE	Helmuth Th.Bossert-	1949-52
	U. Bahadır Alkım	
	Halet Çambel	1983-
DOMUZTEPE *(K.Maraş)*	Elizabeth Carter	1995-
	Stuart Campbell	
DÜNDARTEPE	Kılıç Kökten-	1941-42
	Tahsin Özgüç	
ERBABA	Jacques Bordaz	1969-71
		1974-77
ERNİS	Afif Erzen	1959-62
	Emin Bilgiç	
ESKİYAPAR	Raci Temizer	1968-83
ETİYOKUŞU	Şevket A. Kansu	1937
FISTIKLIHÖYÜK	Reinard Bernbeck	2000-2001
	Susan Pollock	
FİKİRTEPE	Kurt Bittel	1952-54
	Halet Çambel	
GEDİKLİ	U. Bahadır Alkım	1964-67

GELİNCİKTEPE	Salvatore Puglisi- Alba Palmieri	1965-66
GİYİMLİ	Afif Erzen	1972
GORDİON	Gustav Koerte	1901
	Alfred Koerte	
	Roudney Young	1949-74
	G.Kenneth Samms	1988-
GÖBEKLİTEPE	Harald Hauptmann Adnan Mısır	1995-
GÖLLÜDAĞ	Remzi Oğuz Arık	1934
	Burhan Tezcan	1968
GÖZLÜKULE	Hetty Goldman	1934-39, 1947-49
GRİKİHACİYAN	Patty J. Watson	1968,1970
GRİTİLLE	Richard Ellis	1981-84
GÜZELOVA	Hamit Z.Koşay Hermann Vary	1961
HABİBUŞAĞI	Baki Öğün	1982-83
HACILAR	James Mellaart	1957-60
	Refik Duru	1985-86
HAKKARİ	Veli Sevin	1997-2000
HALLAN ÇEMİ	Michael Rosenberg	1991-96
HANİBRAHİMŞAH	Hayri Ertem	1970-71
HARMANÖREN	İlhan Ünlüsoy	1989,1991
	Mehmet Özsait	1992-
HARRAN	David S. Rice	1951-52 1956, 1959
	Nurettin Yardımcı	1983-
HASHÖYÜK	Loui Delaporte	1931-32
	Halet Çambel	1943

HASSEKHÖYÜK	M.R.Behm-Blancke	1979-86
HAYAZHÖYÜK	Jacob Rodenberg	1981-83
HOCAÇEŞME	Mehmet Özdoğan	1990-1993
HOROZTEPE	Tahsin Özgüç-	1956
	Mahmut Akok	
HÖYÜCEK	Refik Duru	1989-92
ILIPINAR	Jacob Rodenberg	1987-1997
İKİZHÖYÜK	Ufuk Esin	1989
	Savaş Harmankaya	
İKİZTEPE	U.Bahadır Alkım	1974-80
	Önder Bilgi	1981-
İMAMOĞLU	Edibe Uzunoğlu	1980-87
İMİKUŞAĞI	Veli Sevin	1981-86
İNANDIKTEPE	Raci Temizer	1966-67
KALEHÖYÜK	Tsuguo Mikami	1986-
	Sachihiro Omura	
KALETEPE	Nur Balkan Atlı	1997-
KALINKAYA	Raci Temizer	1972-73
KARAAĞAÇTEPE	Heinrich Schliemann	1882
KARAGÜNDÜZ	Veli Sevin	1992-1999
	Ersin Kavaklı	
KARAİN	Kılıç Kökten	1946-72
	Işın Yalçınkaya	1986-
KARAHÖYÜK	Sedat Alp	1953-58
		1960-66
		1977-92
KARAOĞLAN	Remzi Oğuz Arık	1938-41
KARATEPE	Helmut Th.Bossert-	1947-57
	U. Bahadır Alkım-	
	Halet Çambel	1958-

KARAYAVŞAN	Raci Temizer	1965
KARAZ	Hamit Z. Koşay- Kemal Turfan	1942-44
KARGAMIŞ	Leonard Woolley	1911-14, 1919-20
KAVAK	Kılıç Kökten- Tahsin Özgüç	1941-42
KAYAPINAR	Raci Temizer	1949
KAZANE HÖYÜK	Patricia Wattenmaker	1992-
KIRKLARELİ	Mehmet Özdoğan	1993-
KİLİSETEPE	Nicholas Postgate	1994-99
KOCAGÖZHÖYÜK	Afif Erzen	1956
KOÇUMBELİ	Burhan Tezcan	1964-65
	Sevim Buluç	1966-67
KORUCUTEPE	Maurits van Loon	1968-70
	Hayri Ertem	1973-75
KÖŞKERBABA	Önder Bilgi	1978-85
KÖŞKHÖYÜK	Ugur Silistreli	1981-89
KULUŞAĞI	Ufuk Esin- Savaş Harmankaya	1989
KUMTEPE	J.W. Sperling	1934
KURBANHÖYÜK	Leon Marfoe	1980-84
KURUÇAY	Refik Duru	1978-88
KUSURA	Winfred Lamb	1935-37
KUŞAKLI	Andreas Müller-Karpe	1992-
KUŞSARAY	Hamit Z. Koşay	1966
KÜLLÜOBA	Turan Efe	1996-
KÜLTEPE	Ernst Chantre	1893-94
	Hugo Winckler	1906
	Bedrich Hrozny	1925

	Tahsin Özgüç	1948-
LİDAR	Harald Hauptmann	1979-87
LİMANTEPE	Güven Bakır	1979
	Hayat Erkanal	1980-81, 1992-
MAŞATHÖYÜK	Tahsin Özgüç	1973-83
MENTEŞEHÖYÜK	Jacob Roodenberg	1997-
MUSULAR	Mihriban Özbaşaran	1996-
NEVALİ ÇORİ	Harald Hauptmann	1983-91
NORŞUNTEPE	Harald Hauptmann	1968-74
ORMANFİDANLIĞI	Turan Efe	1992-94
ORTAKÖY	Aygül Süel	1990-
ÖKÜZİNİ	Kılıç Kökten	1956
	Işın Yalçınkaya	1990-
PAZARLI	Hamit Z. Koşay	1938
PENDİK	Ş. Aziz Kansu	1961
	Edibe Uzunoğlu-Savaş Harmankaya	1981
PESSİNOUS	Pierre Lambrechts	1967-69
	John Devreker	1987-
PİROT	Özgen Karaca	1978-83
POLATLI	Seton-Lloyd-Nuri Gökçe	1949
PULUR *(Erzurum)*	Hamit Z. Koşay-Hermann Vary	1960
PULUR *(Sakyol)*	Hamit Z. Koşay	1968-71
SAKÇAGÖZÜ	John Garstang	1907-08 1911
	J. Waechter	1949
SAMSAT	Nimet Özgüç	1978-88

SARDEİS	H.Crosby Butler	1910-14
	George M.Hanfmann	1958-76
	Crawford H.Greenewalt	1977-
SEMAYÜK	Machtelt Mellink	1963-80
SOSHÖYÜK	Antonio Sagona	1994-
SÖĞÜT TARLASI	Halet Çambel-Robert J.Braidwood	1964
SUBERDE	Jacques Bordaz	1964-66
ŞARKLI MAĞARA	Enver Bostancı	1971,1982
ŞEHREMUZTEPE	H.Müller Beck	1982
ŞEMSİYETEPE	Muhibbe Darga	1978-89
TEKEKÖY	Kılıç Kökten-Tahsin Özgüç	1941-42
TELL AÇANA	Leonard Woolley	1947-49
TELLELCÜDEYDE	Robert J.Braidwood	1935-36
TELL KURDU	Aslıhan Yener	1998-
TELL TAİNAT	Robert J.Braidwood	1935-38
TEPECİK	Ufuk Esin	1968-74
TİLKİTEPE	Weldemar Belck	1899
	Edward B.Reilly	1937-38
	Kirsopp Lake	1939
TİLMENHÖYÜK	U. Bahadır Alkım	1959-64
		1969-72
TOPRAKKALE	Emilius Clayton-Dr. Reynolds	1879
	Horzmud Rassam	1880
	C.F.Lehmann-Haupt-Weldemar Belck	1898-99
	Nicholai Marr	1911-1916
	I.A. Orbeli	1912
	Afif Erzen-Emin Bilgiç	1959-61
	Afif Erzen	1976-77

TOPTEPE	Mehmet Özdoğan	1989
TROİA	Frank Calvert	1865
	Heinrich Schliemann	1870-73
		1878-79
		1887-89
	Wilhelm Dörpfeld	1893-94
	Carl W. Blegen	1932-38
	Manfred Korfmann	1989-
TURLUHÖYÜK	A. Perrot	1962
TÜLİNTEPE	Ufuk Esin-	
	Güven Arsebük	1971-74
ULUCAK	Altan Çilingiroğlu	1995-
VAN KALESİ	I.A.Orbeli	1916
	Kirsopp Lake	1938-40
	Afif Erzen-Emin Bilgiç	1960
	Afif Erzen	1972-75
	M.Taner Tarhan-	1988-91
	Veli Sevin	
YARIMBURGAZ	Şevket A.Kansu	1964-65
	Mehmet Özdoğan	1986-87
	Güven Arsebük	1988-90
YAZIRHÖYÜK	Raci Temizer	1960
YENİDOĞAN	Raci Temizer	1972
	Gürkan Toklu	1989
YORTAN	Paul Goudin	1900-01
	M. Chapot	1946-47
YUMUKTEPE	John Garstang	1937-39
		1946-47
	Veli Sevin-	1993-1999
	Isabella Caneva	2002-
ZİNCİRLİ	Felix von Luschan	1888, 90,91, 1894, 1902

SÖZLÜK

Açkı: Çanak çömleklerin yüzeyini düzgünleştirmek ve parlatmak için, hamur deri sertliğindeyken yüzeye sert bir cisimle yapılan işlem; perdah.

Aka: Bk. Miken.

Akeramik Neolitik: Neolitik Çağ'ın, pişmiş topraktan çanak çömlek yapımının bilinmediği en erken evresi. M.Ö. 8500/8000-7000 dolayı.

Akroter: Semerdamlı eski çatıların alınlıklarının tepesinde kullanılan bir bezeme ögesi.

Alınlık: Dikdörtgen planlı yapıların semerdamlı çatılarının ön ve arka cephelerindeki üçgen öge.

Amulet: Kötülükleri uzaklaştırdığı, hastalıkları iyileştirdiği ve uğur getirdiğine inanılan, doğal ya da insan eliyle yapılmış bir tür muska ya da nazarlık.

Arsenik ya da *arsen*: Maden filizlerinde çok yaygın bulunan metal görünümlü basit cisim.

Astar: Çanak çömleklerin yüzeyine sürülen sulandırılmış kil.

Bibru: Hayvan biçimli kap (rhyton) anlamına gelen Akkadca sözcük.

Bit-hilani: Önünde direkli bir giriş mekanı bulunan, Kuzey Suriye'ye özgü, çok katlı bir yapı türü. Bk. Hilani.

Bulle(a): Üstünde mühür baskısı bulunan kil topağı. Çömlek, testi, sandık ya da kapıların açılmasını önlemek için kullanılır.

Buluntu: Arkeolojik kazılarda ele geçen insan elinden çıkma taşınabilir eşyalara verilen genel ad. Çanak çömlek parçaları, madeni eserler, heykeller vb.

Cella: Tapınakta tanrı yontusunun bulunduğu en kutsal oda.

Çanak çömlek: Kilden yapılan ve kap kacak olarak kullanılan nesnelere verilen ad.

Çark: Çanak çömlek yapımında kullanılan elle ya da ayakla döndürülebilen tabla. Çömlekçi çarkı.

Çivi yazısı: Mezopotamya ve komşu bölgelerde kil, ahşap, balmumu ya da maden tabletler üzerine yazmak için kullanılan yazı biçimi. ince uçlu kamış bir kalemle yazılan işaretlerin çiviyi andırması nedeniyle bu adla anılır.

Dendrokronoloji: Ağaçların yıllık halkaları yardımıyla yaş saptama bilimidir.

Depas ya da *depas amphikypellon:* ince uzun gövdeli, çift kulplu ve Troia'da çok sevilen bir kadeh türü. ilk kez H. Schliemann tarafından kullanılmıştır.

Devrik ağızlı çanak: Kalıpta şekillendirilmiş, koni biçimli bir çanak türü. Geç Uruk Dönemine özgüdür.

Dikme: Mimarlıkta, taş ve kerpiç duvarları güçlendirmek için kullanılan ahşap kolonlara verilen ad.

Dromos: Özellikle yer altındaki mezar odalarına girişi sağlayan, üzeri açık koridor ya da boşluk. Yunanca yol.

Einkorn: İlkel bir buğday türü. Kızıl buğday.

Ekoloji: Doğabilimlerinde organizma ile çevresi arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı.

El yapımı: Çanak çömleklerin çark kullanılmadan elde biçimlendirilmiş olması durumu.

Emmer: İlkel bir buğday türü.

Fibula: Tunç, altın ya da gümüşten yapılmış, giysi uçlarını tutturmaya yarayan veya süs amaçlı kullanılan bir tür çengelli iğne.

Figürin: Genellikle dinsel amaçla tapınım ya da adak eşyası olarak kullanılan insan ya da hayvan biçimli küçük heykelcik.

Hamur: Çanak çömlek yapımında kullanılan sulandırılarak işlenecek kıvama getirilmiş kil.

Hatıl: Mimarlıkta taş ve kerpiç duvarları güçlendirmek için kullanılan yatay ahşap kirişlere verilen ad.

Hilani ya da *bit-hilani:* Ön cephesinde sütunlu portiği bulunan Kuzey Suriye, Geç Hitit dünyasına özgü çok katlı bir yapı türü.

Hiyeroglif: Resim ve simgeler kullanan yazı sistemlerinin ortak adı. "Kutsal Yazı" anlamına gelir.

Hoker: Ölen kişilerin mezara ayakları karna çekik olarak yerleştirilmesi. Ana karnındaki bebeği temsil ettiği sanılır.

Höyük: İnsanoğlunun binyıllar boyunca aynı yerde üst üste kurmuş olduğu yerleşmelere ilişkin yıkıntılardan oluşan yapay tepe. Arapça Tel.

İdol: Tanrılara adak olarak sunulan taş ya da pişmiş topraktan soyut heykelciklere verilen ad.

Karum: Asurca liman anlamına gelen, pazar yerlerine verilen ad.

Kazı: Arkeoloji bilminin en temel veri toplama yöntemlerinden biridir. Eski uygarlıklardan günümüze ulaşan toprak altındaki kalıntıların ortaya çıkarılabilmesi için yapılan bilimsel etkinlik.

Kazıma: Ucu sivri ve keskin bir kalemle çanak çömlek ya da madeni eşyalar üzerine bezek yapma tekniği.

Kerpiç: İçine saman katılarak yoğurulan kilin kalıpta biçimlendirilmesinden sonra güneşte kurutulmasıyla elde edilen en eski inşaat malzemesi.

Kronoloji ya da *tarihleme:* Bir tarihleme sistemi. Arkeolojide zaman faktörü çok büyük bir önem taşır ve bunun saptanması için de çeşitli yöntemler kullanılır. Göre-

ce ve mutlak olmak üzere iki tür kronoloji bulunmaktadır.

Kurgan: Soylu kişiler için yapılmış, çoğu kez altında ahşap ya da taştan küçük bir gömü odası bulunan yığma toprak ya da taştan mezar anıtı. Eşanlamlısı tumulus.

Kült: Tanrılara gösterilen saygı ve bunun göstergesi olan törenlere verilen ad.

Mal: Çanak çömlek terminolojisinde kilin özelliklerini ifade etmede kullanılan bir deyim.

Malakit: Doğal bakır hidratlı karbonat. Pek sert olmadığından yontulabilir.

Megaron: Dar cepheli, derinlemesine ince uzun bir yapı türü. Önde giriş holü ile arkasındaki ocaklı büyük salondan oluşur.

Miken : MÖ. 2. binyılın ortalarında Yunanistan'da gelişen Aka uygarlığını ifade etmek için kullanılan bir terim. Adını, Peleponnesos Yarımadası'ndaki Mykenai kentinden alır.

Mikrolit: Mesolitik Dönem'de ortaya çıkan minik taş aletlere verilen ad.

Minos: Girit'in efsanevi kralı. Girit'in Tunç Çağı kültürleri bu adla anılır.

Nekropol: Yerleşim alanlarının dışındaki, ölülerin gömüldüğü mezarlıklara arkeolojide verilen ad. Eski Yununca'daki *nekros* (kemik) ve *polis* (kent) sözcüklerinden türetilmiştir.

Niş: Yapı duvarlarına açılmış penceremsi kör boşluklar.

Obsidyen: Volkanik arazilerde bulunan volkanik cam. Genellikle kesici, kazıyıcı aletlerin yapımında kullanılırdı.

Omphalos: Eski Yunanca'da "göbek". Delphoi Apollon Tapınağı'nda bulunan ve dünyanın merkezi olduğuna inanılan yuvarlak taş.

Ortostat: Duvar altlarında kullanılan, dikine yerleştirilmiş, kimileri kabartmalarla süslü taş levha ya da blok.

Panku(s): Eski Hitit Devleti zamanında geniş yetkilerle donatılmış bir meclis. Yüksek askeri ve idari görevlerde bulunan ve genellikle kral ailesinin yakınları olan yaşlı kişilerden oluşuyordu.

Prehistorya: İnsanoğlunun yazı bulunmadan önceki dönemlerini ifade eden sözcük. Tarihöncesi.

Radyokarbon tarihleme: Organik maddelerdeki Karbon 14 (C14) izotopu oranına bakılarak yapılan tarih belirleme yöntemi.

Resim yazısı: bk. Hiyeroglif

Rhyton: Tanrılara ya da ölülerin ruhlarına sıvı adakları yapılırken kullanılan, tek kulplu, bazen hayvan, ayakkabı vb. biçimlerde kutsal kap.

Semerdam: Dikdörtgen planlı yapının çatısının iki yana doğru eğimli olması durumu.

Sfenks: İnsan başlı, hayvan gövdeli karışık yaratık.

Silindir mühür: Üzerine desen ya da yazı kazınmış bir silindir. Mühür yumuşak bir yüzey ya da kil tablet üzerinde yuvarlanarak desen ve yazılar pozitif olarak görülürdü.

Sitadel: Çevresi surlarla kuşatılmış, içinde yönetimsel ve dinsel binaların bulunduğu, yüksek bir tepe üzerine kurulmuş iç kale. Akropol.

Stratigrafi: Eski yerleşme yerlerinde zaman içinde oluşan katmanlaşmaya verilen ad. Doğru düzgün saptanması halinde bir yerleşim yerinde birbiri ardına yaşamış arkeolojik kültürlerin kronolojik gelişimi incelenebilir.

Sunak: Tanrılar için yapılan her türlü kurbanın sunulduğu özel yer. Altar da denir.

Tabarna: Büyük Kral anlamına gelen Hititçe sözcük.

Tablet: Eski çağlarda yazı malzemesi olarak kullanılan, genellikle killi topraktan, bazen de madenden yapılma dikdörtgen levha.

Tavananna: Kraliçe anlamına gelen Hititçe sözcük.

Tell bkz. Höyük

Terazzo: Küçük taş kırıklarıyla karıştırılan kireç harcın zemine dökülmesi, düzeltilip perdahlanmasıyla elde edilen döşeme kaplaması.

Tholos (çoğul *tholoi*)*:* Antik çağ mimarlığında, dairesel planlı ve konik çatılı her türlü yapı.

Tümülüs: bk. Kurgan

Urne ya da *urna:* Ölü külü kabı. Yakılan ölülerden arta kalan kül ve kemikleri saklamak üzere kullanılan kap.

Üç parçalı plan: Merkezi bir salonun iki yanına daha küçük oda dizilerinin konumlandırıldığı, Ubeyt evleri ve erken Mezopotamya tapınaklarında yaygın görülen mimari plan.

Wabartum: Konukevi anlamında Asurca sözcük. Kervan yolları üzerindeki konaklama birimlerine verilen ad.

Yonga: Çakmak taşı ya da obsidyen çekirdeğinden vurularak parça kopartılırken ortaya çıkan parçalara verilen ad.

ANADOLU ARKEOLOJİSİ

Prof. Dr. Veli SEVİN

ISBN 975353138-9

